УЙҒУР ӘДӘБИЯТИ

ХРЕСТОМАТИЯ

7

Умумий билим беридиған мәктәпләрниң
7-синиплири үчүн оқуш қурали

Қазақстан Жумһурийити
Билим вә пән министрлиги тәстиқлиған

Алмута «Мектеп» 2017

УДК 373.167.1
ББК 81.2Уйғ-922
У33

Түзгүчиләр:
А. Һәмраев, Г. Садирова, Г. Зилавдинова, А. Абдримова

Уйғур әдәбияти: Хрестоматия. Умумий билим беридиған мәктәпләрниң
У33 7-синиплири үчүн оқуш қурали / Түзг.: А. Һәмраев, Г. Садирова, Г. Зилавдинова, А. Абдримова. — Алмута: Мектеп, 2017. — 248 б., сүрәтлик.

ISBN 978—601—07—0906—5

У $\frac{4306010400—...}{404(05)—17}$ 33(2)—17

УДК 373.167.1
ББК 81.2Уйғ-922

© А. Һәмраев, Г. Садирова, Г. Зилавдинова, А. Абдримова, (түзг.), 2017
© “Мектеп” нәшрияти, бәдиий безәк, 2017
Пүткүл һоқуқлири қоғдалған
Нәширгә аит мүлкий һоқуқлар “Мектеп” нәшриятиға тәәллуқ

ISBN 978—601—07—0906—5

Киришмә

Бәдиий әсәр оқуш — инсан һаятидики әң бебаһа әмәл-һәвәстур. У һәрқандақ шәхскә роһий мәдәт берәләйду. Бәдиий әсәр оқуған адәмдә дайим алаһидә мәнивий күч-ғәйрәт, қизиқиш, интилиш пәйда болиду. Ундақ шәхс йеңи ишларға бәл бағлайду, униң қәлбидә қандақту зор ишәнчә-етиқат, ойғиниш һис-туйғулири пәйда болиду. Һәр вақит китап оқуған инсан аста-аста билимгә аит йеңилиқлар алимигә қәдәм ташлайду, у һәрхил учур-әхбаратларни топлашқа башлайду. Бу уни йеңи сирлиқ аләм, билим дуниясиға йетәкләп туриду. Бәдиий әсәр оқуған киши иҗтимаий һәм мәдәний турмушниң өзи үчүн йеңи қир-сирлирини ачиду, униң қәлбидә хошаллиқ яки ечиниш һиссиятлири пәйда болуп, һаятта тоғра йолни таллавелиши үчүн қандақ имканийәтләрниң бар екәнлигини байқайду. Яхши-яманни, егиз-пәсни, ақ-қарини қурбилиридин хелә бурунла илға қилишқа башлайду. Йетүк бәдиий әсәрләр адәмләргә зор илһам вә арамбәхш әта қилиду, бай һаятий тәҗрибиләрни топлашқа йол ачиду. Бу һаләт көплигән инсанларни, болупму яшларни дайим өзигә җәлип қилип туриду. Шу сәвәптин шаир-язғучилар китапни көп оқуйду, уларниң шәхсий китапханиси бар. Чүнки иҗадийәт әһлидә мәдәнийәт саһасида яритиливатқан мәнивий байлиқ-мираслиримизға варислиқ қилиш сәвийә-еһтияҗи үстүн. Уйғур әдәбияти тәңдиши кам гөзәл бир җәвһәр, сирлиқ дуния. Бу дунияниң ғәзниси чәксиз. Униң йилтиз-томури қедимий дәвирләргә тақишиду. Болупму хәлқимизниң сөз байлиғи буйүк Түрк хақанлиғи дәвридә һәртәрәплимә йетилип-шәкилләнди. Шу дәвирләрдики руна йезиғида йезилған әсәрләрни диққәт билән оқуйдиған болсаңлар ата-бовилиримизниң турмуш-мәишийитигә, шу чағдики шәкилләнгән урпи-адәтләргә вә еқидә-сәвийәләргә болған қизиқишиңлар, сөзсиз, күчийиду. Қараханийлар дәвридә шәкилләнгән сөз сәнъитимизниң роһий-мәнивий күч-қудритиму өз алдиға алаһидә бир сәһипә! Маһмут Қәшқәрий, Йүсүп Хас Һаҗип вә башқилар сөз сәнъитиниң йеңи сәһиписи, қир-сирлирини ечип бәрди. Уларниң әсәрлирини чин ихлас билән оқуған инсан, сөзсиз, гөзәл әдәп-әхлақ сүпитини бойиға сиңдүргән болиду. Уйғур әдәбият тарихида Рабғузи яшиған дәвирниңму орни йүксәк. Бу умумйүзлүк ойғиниш дәври! Умумән ислам муһитида риваҗланған бәдиий әдәбиятимизниң әһмийити бәләнт (бу, әлвәттә, исламғичә болған тәрәққият басқучлири вә уларниң утуқлирини йоққа чиқармайду). XX әсир уйғур әдәбий тили мәлум өзгиришләргә учриди. Шуңлашқа тил-әдәбият тәрәққиятида йеңи басқуч, мәйдан шәкилләнди. Бу дәвирләрдиму топланған әдәбият ғәзнилиримиз, есил сөз дурданилиримиз көп. Улар хәлқимизниң урпимас байлиғи! Қедимий, бай әдәбиятимиз билән пәхирлинип туруп, заманивий әдәбиятимизниң униңға варислиғи, аһаңдашлиғи һәққидә дайим ойлиниңлар. Бирла тиләк: Оқи, оқи, оқи! Қизиқип, қетирқинип оқи! Издәп, тепип оқи! Чүшинип, маһийитигә чөкүп, вуҗудуңға тоқуп оқи!

Хәйрият, гөзәл сөз дуниясиға мәрһәмәт, қәдирлик яш достлар!

УЙҒУР ХӘЛИҚ ЕҒИЗ ИЖАДИЙИТИ

Тарихий қошақлар

Афрасияп һәққидә

Икки тағниң араси,
Әлвәк кәңри җайимиз.
Юртимизға пасибан,
Афрасияп шаһимиз.

Қанчә шәһәр яралди,
Шаһимизниң тәридин.
Мән шу шаһниң Қәшқәр
Шәһри әзиз йеридин.

Бағи ерәм, гөзәл җай,
Түмән, қизил бойлири.
Шаһимизниң давамлиқ,
Юрт-авамда ойлири.

Афрасияп сехи шаһ
Авам-әлниң йөлики.
Қудритидин болди бағ
Юртимизниң етики.

Анар, алма һөснидә
Шаһимизниң рәңги бар.
Юртимизда һәммә тәл
Шаһимиз бар, тәңри бар.

Шаһимизниң ярлиқи,
Баяванни қилған бағ.
Юртимиздин тепилар
Барчә мевә һәммә чағ.

Бағлар пухра раһити,
Бағлар буғра җәннити.
Пухраларни күлдүргән,
Афрасияп дөлити.

Афрасияп пухраға,
Ата болуп қариған.
Ундин чәксиз сөйүнүп,
Қуяш-айлар мариған.

Җәңгә чиқса шаһимиз,
От чачар ат туйиқи.
Тивишни яв аңлиса,
Өчкән һаят чириқи.

Афрасияп қапландәк,
Тәңдиши йоқ пәһливан.
Қанчә-қанчә шәһәрни,
Әлгә қилған армиған.

Тәңри тағқа охшайду,
Шаһимизниң гәвдиси.
Намини яв аңлиса,
Йәр болар күч-һәйвиси.

Йәр-җаһан шаһ йеридур,
Көкму шаһниң асмини.
Қуяш болуп нур чачқан,
Шаһимизниң армини.

Қарахан падишаһим һәққидә

Падишаһим Қарахан,
Сән әл үчүн яралған.
Сехийликиң, шөһритиң.
Аләм ара таралған.

Батур един, мәрданә,
Хисләтлириң дурданә.
Авундурған елиңни,
Ат чаптуруп һәр янә.

Падишаһим Қарахан,
Дәстихениң кәң болған,
Һөкмиң өткән елиңдә,
Бәгу-пухра тәң болған.

Ширдәк һәйвә сүрүңдә,
Рәқиплириң титригән,
Хошал қилип достларни,
Пухрайиңни күлдүргән.

Пәрваз қилған самада,
Шуңқар болуп учқантиң.
Қилған һәрбир җәңләрдә,
Утуқ-нусрәт қучқантиң.

Туғ-әлимиң қадалған,
Егиз-егиз тағларға.
Булбул келип сайриған,
Гүлстаниң — бағларға.

Көңлүң еди ғубарсиз,
Сүзүк булақ сүйидәк.
Ордаң еди барчиниң
Тоққузи тәл өйидәк.

Қарахан дәп аталған,
Қамити бар, җани бар.
Томурларда орғиған,
Оттәк қизиқ қани бар.

Он сәккиз миң аләмгә,
Кәң таралған шөһрити.
Әвладиниң қәлбигә,
Чиң пүтүлгән һөрмити.

Падишаһим Қарахан,
Нур яғаркән йүзүңдин.
Нусрәт қучуп қәдәмдә,
Гүлләр үнгән изиңдин.

Минип дулдул етини,
Пәрваз қилған самада.
Әл сөйүнсә йүрәктин,
Дүшмән қачқан камарға.

Учалмиған шуңқарму,
Мазариңниң башидин.
Сүр-һәйвәндин каинат,
Шүркинәтти һәйвәндин.

Қилич алса қолиға,
Оқ өтмәю тениға.
Адаләтлик йол тутқач,
Иши йәткән вайиға.

Әл-юртниң ишқида,
Атәш еди йүрики.
Мискинләрниң бешини,
Силаш еди тилики.

Ат мингәндә егәрлик,
Сәп алдида җигәрлик.
Қилич билән қамчини,
Ойнитатти зәп әплик.

Чиққан егиз тағларға,
Көчәт салған бағларға.
Әвладини йәткүзгән,
Бай-баяшат чағларға.

Пәрваз қилип асманда,
Шуңқар кәби учқанкән.
Һаятида санақсиз,
Утуқ-нусрәт қучқанкән.

Нәрә тартип чиққанда,
Яв йиғлиған, мужулған.
Көрәңлигән ночилар,
Йүкүнүшкән — әл болған.

Яв изиға чүшкәндә,
Тағ йерилип йол бәргән.
Дәрия кечип үзгәндә,
Дүшмәнләрму қол бәргән.

Девә йүрәр алдиңда,
Ро чивиндәк гажилдап.
Очақтики патастәк,
Куш-куш қилип пажилдап.

Сувадан терәкләрдәк,
Сәрвазлири қамәтлик.
Пухралири шат-хорам,
Оқәтлири бәрикәтлик.

Йил өтүп, күн кәчсиму,
Яд етимиз намини.
Удум қилип кәлгәнимиз,
Батур, қәйсәр роһини.

Нами мәңгү өчмәйду,
Тилимизда дастан у.
Унтумайду роһини,
Һәтта қуяш асманму.

Суни алдим ивриққә,
Қәбрәңгә сепәрмән дәп.
Тиләк тиләп мән кәлдим,
Дәрдимгә йетәрсән дәп.

Ақ қошқарниң яғида,
Нокча қойдуқ қәбрәңгә.
Үмид үзмәй яшиған
Мәдәт қилғин нәврәңгә.

Йол башида қәбрәң бар,
Юрт ичидә нәврәң бар.
Сәндин келәр яхшилиқ.
Тиликимгә сәбрәм бар.

* * *

Әң бурунқи затимиз
Падишаһим Қарахан.
Бәкму улуғ атимиз
Падишаһим Қарахан.

Басқан чағда жаһаләт,
Әлгә тиләп һидайәт.
Дүшмәнләргә үзгән оқ,
Падишаһим Қарахан.

Тарихта көп излири,
Әсләр оғул-қизлири.
Роһи пак һәм жәңгивар
Падишаһим Қарахан.

Ордукәнти — Ханөйдә,
Ядлинипким һәр өйдә.
Һечқачанда унтулмас,
Падишаһим Қарахан.

Бәшкерәмдә қәбриси,
Йоқлар нәврә, чәвриси…
Ятқан гүмбәз ичидә
Падишаһим Қарахан.

Бизниң улуғ атимиз
Падишаһим Қарахан.
Әң муқәддәс затимиз,
Падишаһим Қарахан.

* * *

Падишаһим Қарахан,
Әл-юрт үчүн яралған.
Униң есил хислити
Кәң аләмгә таралған.

Падишаһим Қарахан,
Болғач жасур мәрданә.
Гүлләндүргән Вәтәнни
Ат чаптуруп һәр янә.

Падишаһим Қарахан,
Маңса әлгә йол башлап.
Рәқиблири бир янда
Қалған еди көз яшлап.

Падишаһим Қарахан,
Һәқиқәтни қоллайти.
Явузларни әдәбләп,
Жәһәннәмгә йоллайти.

Падишаһим Қарахан,
Рәқибләрни бәнт қилған.
Чақмақ дәрия бойида
Ханөй-Ордукәнт қилған.

Падишаһим Қарахан,
Камал тапқан зиядә.
Адаләтни яр қилғач,
Аңа тәғдир ирадә.

* * *

Қарахан у Қашғәрниң
Бүйүк хақан-ханидур.
Улуғ әждад роһиниң
Чәксиз шәрәп-шанидур.

Униң һәйвәт гүмбизи
Алтун тағдин көчмәйду.
Иш-излири мәңгүлүк
Ядлиниду, өчмәйду.

Буғрахан һәққидә

Буғрахан мазаридин,
Дуа қилип өткүм бар.
Буғрахандәк әл болуп,
Мәнзилимгә йәткүм бар.

Буғраханниң йүзидин,
Хасийәтлик нур яққан.
Пухралири изидин,
Мәрданә болуп басқан.

Әвлад үчүн Буғрахан,
Бәргән барчә меһрини.
Бәш вақ қилған таәттә,
Сеғинармиз биз сени.

Буғраханниң изидин,
Қәдәм бесип кәлгән биз.
Буғраханниң роһиға,
Дуа қилип кәлгән биз.

Буғра мингән боз атниң,
Қашқиси бар башида.
Оң қолида қамчиси,
Мисран қилич қашида.

Жүмә көргән чүшүмдә,
Аян болған Буғрахан.
Ейтқан һәрбир дастанда
Баян болған Буғрахан.

Буғраханниң барида,
Яғ чайниған — ойниған.
Ат чаптуруп қирларда,
Тағ арилиған — һармиған.

Сәһәр туруп, кәч йетип,
Қилған саңа ибадәт.
Яхши гепиң сақланған,
Та әбәттин-та әбәт.

Буғрахан заманида,
Яғ чайниған,ойниған.
Пахлан гөши қош-қошлап,
Даш қазанда қайниған.

Сүпүргә елип кәлдим,
Сүпирәй дәп қәбрәңни.
Оғлум сүзүк су сепәр,
Әгәштүрдүм нәврәмни.

Көкни тирәп турушқа,
Сувадандәк қәдди бар,
Әлни сорап турушқа,
Падишалиқ әһди бар.

Йол башида қәбрәң бар,
Роһиң бизгә мәдәткар.
Бовам қилған һекайәт:
Әлгә болған нижадкар.

Әл отида көйгәнтиң,
Дәрясида аққантиң.
Нурландуруп жаһанни,
Көңүлләргә яққантиң.

Пәйшәмбидә қадаймән
Мазариңға туғ-әләм,
Һиммитиңни унутсақ,
Башқа келәр дәрт-әләм.

Ақ қошқарниң яғида,
Нокча қойдуқ башиңға.
Хатирҗәм ят Буғрахан,
Дайим келәй қашиңға.

Тағларниң чоқаси бар,
Қушларниң уваси бар.
Қәшқәрлик йигитләрниң,
Буғрахан панаси бар.

* * *

Әзизанә Қашғәрдә
Буғраханлар мазари.
Йешил гүмбәз ичидә
Улуғларниң сувари.

Султан Сутуқ Буғрахан
Ятқан Атуш Мәшһәттә.
Чақнар униң пак роһи
Фирдәвсидәк җәннәттә.

Әлни Осман Буғрахан
Қоймай дәп ар-номуста.
Шеһид болуп ятқанғу?
Бәшкерәмниң чумбуста.

Ятқан Сидиқ Буғрахан
Бәшкерәмниң йолида.
Қалди униң туғлири
Әвладларниң қолида.

Гаһ толун ай қонғандәк
Суваданниң учида.
У Абдулла Буғрахан
Шеһид болған бучида.

Андин Қилич Буғрахан
Шеһид болуп ғазатта.
Ятқан худди беһиштәк
Бәшкерәмниң Аватта.

Бүви Мәрйәм хенимниң
Бәштоғрақта гүмбизи.
Ким? Десәким у, Сутуқ
Буғраханниң хан қизи.

Сәид Әли Арслан һәм
Султан Сутуқ нәвриси.
Түмән дәрия бойида
Қәд көтәргән қәбриси....

Буғраханлар әл-юртқа
Бәргәч пүтүн меһрини.
Улуғ тәңрим қуяштәк
Нурландурған чеһрини.

Юртимиздин өчмигән
Буғраханлар излири.
Яд әткәчкә дуада
Җасур оғул-қизлири.

Буғраханлар изини
Сәнҗәр мази басқандур.
Шеһид болған чеғида
Қазериқта ятқандур.

Кичик ерик қешида
Қара сақал атам бар.
Узун сайниң бешида
Шам падишаһ ғоҗам бар.

Дәймиз шуңа Қашғәрни
Буғраханлар дияри.
Бейиш бағдәк Бәшкерәм
Бағлирида мазари.

Қилип «Буғрам сәйлиси»
Дуа қилип кәткүм бар.
Буғралардәк әр болуп
Мәнзилләргә йәткүм бар.

Улуғ һошур ейида
Бардуқ йәнә Ордамға.
Йәтмәйдуғу һечбир иш
Ушбу қутлуқ байрамға.

Буғраларниң роһлири
Чечәклиди қумлуқтин.
Ихлас қилип кәлгәнләр
Йирақ болғач шумлуқтин.

Қилип «Ордам сәйлиси»
Бир-бирләп туғ көчүрдуқ.
Йүрәктики сеғиниш
Отлирини өчүрдуқ.

Андин кейин һәммәйлән
Дөләтбағқа йол алдуқ.
Сәид Әли Арсланхан
Мазариға из салдуқ.

Ахирлишип бу йәрдә
Улуғ «Ордам сәйлиси».
Башландиләр Қашғәрдә
Бүйүк «Буғрам сәйлиси».

Бар ихласмән Буғралар
Мазариға олаштуқ.
Зикри тәлқин чөрүшүп,
Уюлташтәк қонаштуқ.

Бучидики Абдулла
Буғраханни яд әттуқ.
Һәлқә-сама селишип,
Көңүлләрни шад әттуқ.

Қазериққа кәлгәндә
Қилғач қуръан тилавәт.
Сидиқ Буғраханни һәм
Қилдуқ бир күн зиярәт.

Сутуқ Буғрахан һәққидә

Һәз Султаним — һәз Султан,
Таң сәһәрдә туғулған.
Қараханниң өйидә,
Йиғлап үни боғулған.

Қириқ күндә чоң болуп,
Дадисидәк зор болған.
Мисран қилич асқудәк,
Чәбдәс, батур хан болған.

Хақан болуп һәз Султан,
Нами әлгә тонулған.
Вәсийәт қилғач Қарахан,
Қашғәрлик шад болған.

Һәз Султанниң ярлиқи,
Төрт тәрәпкә таралған.
Жәвлан қилған туғлири,
Чоққиларға қадалған.

Заманида — ериқта,
Сүт-қаймақлар ақаркән.
Өгләк билән тасқиғач,
Һавалири яқаркән.

Һәз султанниң қамчиси,
Ямға селип әйләнгән.
Тараслиған үнидин,
Яв ләшкири чәйләнгән.

Садақ билән оқ үзсә,
Тәңри тағдин һалқиған.
Нәрә тартип сәп түзүп,
Қуяш кәби балқиған.

Тағ башида туғ әләм,
Һәз Султиним қадиған.
Достлар көрүп шатлинип,
Рәқиплири ядиған.

Нусрәт қучуп кәлгәндә,
Көк паяндаз селинған.
Нағра, сүнәй, бурғилар,
Тәңкәш қилип челинған.

Қойлар союп, даш есип,
Байрам қилип шатланған.
Күлкә қонуп чирайға,
Утуқ-нусрәт ядланған.

Һәз Султанниң елигә,
Пухралири лиқ толған.
Қизил гүллүк бағида,
Күндә-күндә той болған.

Бағри гоя дәриядәк,
Белиқ кәби үзүшкән.
Байлиғиңни — үнчәңни,
Ғәввас болуп үзүшкән.

Һәз Султаним бағиңда,
Булбул, торғай сайриған.
Һойлаңдики даш қазан,
Күндә үч вақ қайниған.

Нар төгидәк қамитиң,
Җүп көзләрни чақнатқан.
Меһрибанә хислитиң,
Көңүлләрни яшнатқан.

Беғиңда анар, өрүк,
Әнҗүр, гилас, әйнула.
Пухралириң баяшат,
Қилсақ гәпләр бәк тола.

Қумул тағда парлиған,
Алтун рәңлик нур чолпан.
Қошақларда әсләнгән,
Әлниң оғли һәз Султан.

Төһпәң тәңри тегидәк,
Тилда дастан әйләнгән.
Достлириңни күлдүрүп,
Дүшмәнлириң чәйләнгән.

Равап челип олтирип,
Һәз Султанни әсләймән.
Башлавелип пешинда,
Таң атқанда пәсләймән.

Падишаһим һәз Султан,
Яв пүкмигән тизиңни.
Қисмәт шундақ явузкән,
Басалмидуқ изиңни.

Хатирҗәм ят һәз Султан,
Қуримайду шөһритиң.
Тәндә болса тирик җан,
Иссиз қалмас моримиз.

* * *

Апрасияп әвлади,
Султан Сутуқ Буғрахан.
Хәлқимизниң әҗдади,
Султан Сутуқ Буғрахан.

Әсли буддисит ханзадә,
Қилип тәғдир ирадә.
Болуп тунҗи мусулман,
Султан Сутуқ Буғрахан.

Ғазат қилип Ханөйдә,
Нусрәт қучуп өй-өйдә.
Буддистларни йоқатқан,
Султан Сутуқ Буғрахан.

Ханөйдә хан тәхтигә,
Олтирип, әл бәхтигә.
Һәқиқәткә йол ачқан,
Султан Сутуқ Буғрахан.

Буддистларға җәң ечип,
Кечә-күндүз қан кечип.
Бир-бир иман ейтқузған,
Султан Сутуқ Буғрахан.

Бир топ азғун Ханөйдә,
Питнә қилса һәр өйдә.
Башлирини чаптурған,
Султан Сутуқ Буғрахан.

* * *

Ханөйидә туғулған,
Султан Сутуқ Буғрахан.
Һәқ йолида тонулған,
Султан Сутуқ Буғрахан.

Өтсә Ханөй, рәстидин,
Нур яғатти бәстидин.
“У ким?” десә, әсли пак
Султан Сутуқ Буғрахан.

Ғәйритидин әл рази,
Әл қәлбидә пәрвази.
Әҗри дилда мәңгүлүк,
Султан Сутуқ Буғрахан.

Қутлуқ қәдәм ташлиған,
Әлни қутқа башлиған.
Җаһаләткә от ачқан,
Султан Сутуқ Буғрахан.

Күрәш қилип әл үчүн,
Тоған болуп сәл үчүн.
Җәңдә қилич ойнатқан
Султан Сутуқ Буғрахан.

Мазари бар Мәшһәттә,
Көрсә кимки һәйрәттә.
Ғурур-виждан беғишлар
Султан Сутуқ Буғрахан.

* * *

Султан Сутуқ Буғрахан
Ханөйидә туғулған.
Әһли шәйтан зувани
Шуниң билән боғулған.

Һәқиқәтниң туғини
Ләпилдәткән Ханөйдә.
Хақанийә шадлинип,
Нур охшиған һәр өйдә.

Болғач улуғ тәңриниң
Һиммитидин яралған.
Туғулғанда хуш хәвәр
Һәммә йәргә таралған.

Болғач униң барлиғи
Әл-вәтәнгә аталған.
Шунчә һәйвәт тоққуз туғ,
Ордукәнткә қадалған.

Әң қәдимки бовимиз
Қарахандәк чоң болған.
Он иккигә киргәндә
Һәқни тонуп оң болған.

Һә раст, униң қамчиси
Ямға селип әйләнгән.
Рәқиблири қан қусуп,
Җәңгаһтила чәйләнгән.

Он алтә яш вақтида
Дадисидәк зор болған.
Мисран қилич асқанда
Қириқ йигит җор болған.

У, оқ үзсә садақтин
Тәңритағдин һалқиған.
Ойнатқан һәр қиличтин
Нурлуқ қуяш балқиған.

Узун өтмәй егәлләп
Алған Қәшқәр тәхтини.
Әлни башлап һәқ йолға
Ачқан қутлуқ бәхтини.

Бәшкерәмдә талай рәт
Қилғанти бағ сәйлиси.
Ханөйдики чоң-кичик
Әмирләрниң һәммиси.

Хақан болған чеғида,
Нами әлгә тонулған.
Униң алтун ярлиқи
Һәммә йәргә сунулған.

Ордукәнти Ханөйгә
Пухралири лиқ толған.
Бәшкерәмниң беғида
Күндә қанчә той болған.

Ата-анилар тоғирлиқ қошақлар

Дада дегән тағ екән,
Ана дегән бағ екән.
Дада, ана бар чағлар,
Бәхтиң — күлгән чағ екән.

Дада дегән ғәмгүзар,
Ана дегән тилтумар.
Ата-ана меһридин,
Иллиқ меһир нәдә бар?!

Дада дегән ғәмгүзар,
Ана дегән тилтумар.
Пәрзәндиниң дәрдидә,
Көймәйдиған нәдә бар.

Дадам тутқан бағ — һойла,
Җәннәт екән — гүл екән.
Анам тутқан кәпә өй,
Ғизалиққән — мол екән.

Дада дегән билики,
Ана дегән йөлики.
Ата-ана бар өйдә,
Толуп турар йиликиң.

Дадам бәргән көк бәлбағ,
Бәл — янимға бағлақлиқ.
Анам бәргән көз тумар,
Янчуғумда сақлақлиқ.

Дадам тиккән җувиниң,
Пәш-янида гүли бар.
Анам тиккән көйнәкниң,
Яқисида гүли бар.

Анам бәргән тумарни,
Янимға есип қойдум.
Сәһәр маңған йолиға,
Гүлдәстә тизип қойдум.

Дадам чапқан кәтмәнниң,
Қара яғачтин дәстиси.
Анам тутқан оғақниң,
Полат екән дәстиси.

Дадам тутқан кәтмәнни,
Дат қилмай чепип турдум.
Анам тутқан пичақни,
Қум ташқа биләп қойдум.

Дадам чапқан кәтмәнниң,
Қара яғачта сепи бар.
Анам тутқан жиңнининң,
Өзи егиргән жипи бар.

Айәм кәлсә дадамға,
Төгә сойсам аз келәр.
Анам кәлсә өйүмгә,
Баһар келәр, яз келәр.

Дадам бәргән алтә пул,
Янчуғумда сақлақлиқ.
Анам бәргән қоляғлиқ,
Янчуғумда қатлағлиқ.

Ата басқан из билән,
Ана дегән сөз билән.
Тутуш қилсаң ишиңға,
Амәт яғар бешиңға.

Суниң сүзики нәдә,
Көлчәк билән булақта.
Ата-ана гәплири,
Чиң сақлағлиқ қулақта.

Ата-ана дөләттур,
Йиқилмастур йөләктур.
Тапалмайсән җаһандин,
Униң меһри бөләктур.

Өйүмизниң түврүки
Шу җапакәш атимиз.
Йенип турған йүрики
Шу меһрибан анимиз.

Ана бәрсә қувәт-дәрман,
Ата бәргәй ғурур-виждан.
Уларниң роһидин күлмиш,
Әқидә — иман — қорған.

Ата дегән тағ екән,
Ана дегән бағ екән.
Улар билән өткән күн
Әң сөйүмлүк чағ екән.

Күләр ата арзуси
Оғул басқан из билән.
Ана меһри чечәкләр
Пәриштидәк қиз билән.

Узун өмүр тиләймән
Меһрибаним дадамға.
Меһригияһ издәймән
Қәдирданим анамға.

Дадам билән анамниң
Аяғида бейиш бар.
Дуа қилған алиқанда
Маңа талиқ йемиш бар.

Дадам маңа көйгәндәк
Мәнму аңа көйәрмән.
Анам мени сөйгәндәк,
Қучақ ечип сөйәрмән.

Дадам тутқан кәтмәнни,
Дат бастурмай чапармән.
Анам тутқан пичақни,
Өз йенимға асармән.

Дадам бәргән гирдини,
Чилап йедим ешимға.
Анам қуйған сиңчайни
Дора дәймән чишимға.

Атам бағда екин әкмиш,
Анамму көп җапа чәкмиш.
Әҗәбким ишлисә қанчә
Дарамәт шунчә аз тәгмиш.

“Көч-көч” қошақлири

Чөлләргә чиқип кәттуқ,
Чөлниң бөриси бардур.
Көчмән болған әлләрниң,
Қери-чөриси бардур.

Көчмәнләр көчүп маңди,
Бала-җақа пиядә.
Қандақ қилимиз, достлар,
Тәғдир билән ирадә.

Әлниң алди йәткәнду
Яркәнтниң базариға.
Дуа қилип өткәнду
Хонихай мазариға.

Көчмәкчи болуп қалдуқ,
Биллә кетили, достлар!
Арида қонуп меңип,
Чапсан йетили, достлар!

Кәтмәймиз дегән билән,
Бу ишқа немә чарә?!
Залимларниң дәстидин
Җүригимиз сәкпарә...

Әл-ағинә, аман бол!
Худайимға аманәт!
Җан тәндә тирик болса
Көрүшәрмиз саламәт.

Тухум көмдүм очаққа,
Етилғанду бу чаққа?
Илидики туққанлар
Сеғинғанду бу чаққа?

Алмутиға бармаймән,
Путум тола ағрийду.
Илидики яримға
Һәҗәп ичим ағрийду!

Йеңи майор йәр бәрмәс,
Йол үстидә турғузмас.
Башқа қаттиқ күн чүшти,
Бәш холуқтин йәр бәрмәс.

Ақтамға сарай салдим,
Тахтай билән яптурдум.
Көчмәй қалған достларни
Худайимға тапшурдум.

Яр дәрди яман екән,
Мән өрә җүрәлмәймән.
Илидики яримни
Вақтида көрәлмәймән.

Яр арқисидин бардим
Қорғасниң базариға.
Ярни әгишип җүрүп,
Мән қалдим сазайиға.

Лашман қошақлири

Өстәң яқилап меңип
Ат қамча тепип алдим.
Лашманға кәткәнләрни
Қошаққа қетип алдим.

Үч йүз атмиш күнләрдә
Жиғлиғанду чөлләрдә.
Ушшақ балилири барлар
Зар жиғлайду йолларда.

Асманда учуп жүргән
Боң-боң коңғуз әмәсму?
Жигитләрни тутуп бәргән
Азат тоңғуз әмәсму?

Лашманлиққа маңғанда
Әл ғәмдә жиғлап қалди.
Аман болғин, балам, дәп,
Қара көзигә яш алди.

Аяллар тола жиғлап,
Яғлиқ учи һөл болди.
Ишқа кетип яш балла,
Жутниң ичи чөл болди.

Ишигиңдә су ақар.
Су тегидә қум ақар.
Лашманлиққа кәткәнниң
Балисини ким бақар?

Ата-ана бечарә
Зар жиғлишип қалмақта.
Көңли қара Николай
Яш балиларни алмақта.

Өстәң яқилап маңсам,
Оруслардиң мончиси.
Лашманлиққа кәткәнләр,
Қизил гүлниң ғунчиси.

Пәрәң яғлиқ тикипсиз,
Рәңги өчмәйду дәмсиз.
Ериңизни сетивәтти,
Уни билмәйду дәмсиз.

Қариғайниң йопурмақи
Қатму-қат болар екән.
Қериндаштин айрилсаң,
Хойма дәрт болар екән.

Яркәнттә икки мечит,
Бири хәлпә, бири таш.
Лашманлиққа кәткәнни
Көрәрмекин әзиз баш.

Һажи тоңғуз Яркәнтниң
Балилирини көп сатти.
Өзи елип жиқ пулни,
Қосиғини домбайтти.

Дәрия бойиға кәлсәк,
Қилвидин боран болди.
Лашманлиққа маңғанлар
Жиғлишип раван болди.

Егиз дөңниң бағрида
Ушшақ-ушшақ қара таш.
Лашманлиққа маң дәйду
Исламахун әллик баш.

Өстәң сүйи ечилди,
Туғанлири четилди.
Лашманлиққа кәткәнләр,
Мал орнида сетилди.

Келимән узун йолда,
Кәйнимгә бәк қайрилип.
Қаримас едим, достлар,
Анам қалди айрилип.

Бизниң тапқан пулимиз
Николайниң қолида.
Хойма зилва жигитләр
Лашманлиқниң йолида.

Николай бағри таштин
Уязға кәлди буйруқ.
Залимлар атқа минип
Бизгә қилмақта зорлуқ.

Ақсақалға ялвурсам,
Ойлап бақайли, дәйду.
Әллик беши Исламдин
Сорап бақайли, дәйду.

Ақсақалға ялвурсам,
Ахчаң болса бәр, дәйду.
Пулуң болмиса сениң,
Лашманлиққа бар, дәйду.

Лашманлиққа маңғанда
Яркәнтләргә қар яққан.
Қейим бәг, Һажи болус
Бизни ахчиға сатқан.

Яркәнттин чиқип кәттуқ,
Алмутиға биз йәттуқ.
Қишниң күни соғларда
Мәшәқәтни көп тарттуқ.

Буйруқ бәргән Николай
Миң лашманчи алсун, дәп.
Көп адәм дуга қилди
Аман-есән янсун, дәп.

Лашманлиққа маңмастин
Адәмләр етилип кәткән.
Залим болус, миң беши
Ахчиға сетилип кәткән.

Лашманлиққа яздурди
Миң жигитни яритип.
Бизләрни елип маңди
Ата-анини зарлитип.

Бизни Николай алғанда
Окоп колайсән, дегән.
Биз қайталмаймиз дәп,
Әзиз жандин ғәм йегән.

Бечарә лашманлиқлар
Залимларға бағланған.
Ахшими нахша ейтип
Кочиларни айланған.

Кочиларни айлансақ,
Яр бойида турғузди.
Қечип кәтмәк болди, дәп,
Залимларға урғузди.

Лашманлиққа маңғанда
Яркәнттә атам қалған.
Аман бол, ана, десәм,
Қара көзигә яш алған.

Һавада учуп жүргән
Вичир-вичир қалиғач.
Лашманлиққа маңғанда
Балам қалди ялиңач.

Ақсу болусидин лашманға маңған жигитләрниң ейтқан қошақлири

Әссаламу әләйкүм,
"Данишмән" әллик беши!
Қириқ жигит берәй, дәп,
Қол қойған мәнлик беши.

Қириқ жигит атланса,
Көрүнмәс сайниң теши.
Лашманлиққа маңғанда
Қуруди көзниң йеши.

Лашманлиққа маңғанда
Кәйнимизгә қайрилдуқ.
Уруқ-туққан қериндаштин
Өлмәй туруп айрилдуқ.

Қара етим тай еди,
Йоған болди, ат болди.
Лашманлиққа кәткәнләр
Николайға ят болди.

Ақ кәптәр, чилан кәптәр
Ақ буғдайни йәм дәйду.
Лашманлиққа биз маңдуқ,
Ата-анам ғәм йәйду.

Байниң балилири қалди,
Болусларға пул берип.
Гадай балилири кәтти,
Байлар үчүн қол берип.

Алтә йүзчә балини
Бир-бирдин санап қойди.
Болусларни тиллисам,
Зәй өйгә қамап қойди.

Лашманлиққа бар, дәйду,
Қайси йәрдә, билмәймиз.
Хош достлар, ағиниләр,
Биз Аватқа кәлмәймиз.

Көп-көк йешил потамни
Белимға бағлап қойди.
Турсундәк ялақчини
Йүз беши сайлап қойди.

Ақсақални тиллидим,
Бизгә қилди көп зорлуқ.
Лашманлиққа бармаймиз,
Сетип алған қулуң йоқ.

Әмгәк қошақлири

Хаң ишчилириниң қошақлири

Или йоли хаң йоли,
Ромалида ай гүли.
Илида тапқан пуллар,
Қимарвазниң до пули.

Қәшқәрдин чиққан балла,
Тәңдин толиси хаңда.
Жутиға кетәй десә,
Бирдин чапини даңда.

Һәр яқтин келип балла,
Хаң тегидә ишләйду.
Ботуңға қәриздар болуп,
Башмалтақни чишләйду.

Хаңда ишлигән әрләр,
Болап алиду сола.
Қанчә ишлигән билән,
Пули аз, дәрди тола.

Хаңға чүшкән жигитләр,
Күн нурини көрмәйду.
Бай ғожамниң дәстидин,
Қутулалмай жиғлайду.

Хаң тегигә чүшкәндә.
Севәт тошти көмүргә.
Севәт көтирип жүрүп,
Зәхмә йәтти өмүргә.

Хаңниң астиға кирип,
Көмүр билән таш алдуқ,
Балиларни хиял қилип,
Қара көзгә яш алдуқ.

Хаңниң асти қараңғу,
Маңалмидуқ йол тепип.
Қоллар қапирип кәтти,
Көмүр дәп ташни чепип.

Өзәм хаңда ишләймән,
Айлиғимиз бәш тәңгә.
Көңлүм муптила болди,
Түгимәс азап—ғәмгә.

Кечә-күндүзи ишләп,
Қоллар тешилип кәтти.
Қизил гүлдәк жигитләр,
Хаңда қийнилип кәтти.

Чәңзә дегән төмүри,
Қап-қарадур көмүри.
Хаңда ишлигәнләрниң,
Бәкму қисқа өмири.

Хаңниң ичи қараңғу,
Қоллирида диңхолу.
Диңхолуни өчирип,
Қоғлап чиқти мин холу.

Баш йупандин өткәндә,
Әрди йупаң бар дәйсән.
Хаң тегидә ухлисаң,
Ботуңдин таяқ йәйсән.

Шаңжу чапиду Әхмәт,
Шажу чапиду Рәхмәт.
Үч чи сони өригән,
Даватурға миң рәхмәт.

Көмүриму өрүлди,
Даватурму қутулди.
Ботуң дегән дөйүзгә.
Помидулар тутулди.

Көңлүмни ачай десәм,
Дутаримниң тари йоқ.
Линса баш болуп бизгә,
Өлгән билән кари йоқ.

Хақжаңлиқ ети Әмәт,
Линсиси яман Семәт.
Ейтсақ һәргиз түгимәс,
Ичимиздә тола дәрт.

Гуңтуларға боғулуп,
Хаңларда йетип қалдуқ.
Хаңжаси яман залим,
Зулумға петип қалдуқ.

Қәшқәрдин чиққан балла,
Ләнтәйзидә ишлидуқ.
Жутумизға кетәлмәй,
Хаң тегидә қишлидуқ.

Кечиләпму ишләймиз,
Хаңларда көмүр-ташқа.
Ботуң келип уриду,
Сим қамча билән башқа.

Пиличигә чиқип биз,
Хаңда көмүр колидуқ.
Хаңда көмүр өрүлсә,
“Барму сән?!” дәп товлидуқ.

Норуз еши тартилип,
Һәммә бирдәк шадланди.
Әтисидин башлапла,
Иш – әмгәккә атланди.

Ома қошақлири

Айдиңда оруған ома,
Үнчә билән бағ қалди.
Аз күн ойнап айрилдуқ,
Жүрәкләрдә дағ қалди.

Омини тола оруп,
Биләкиң талдиму ярим?
Аз күн ойнап айрилдуқ,
Жүрәкиң қандиму ярим?

Омиңизни мән орудум,
Қолум болди сәйнүгә.
Бир бәлгү килип қоюң,
Өйүңизниң кәйнигә.

Омиңизни мән орудум
Үнчиңизни сайлимай.
Йениңизда яр туттум,
Отиңизға пайлимай.

Омиңизни орудум мән,
Устам соққан оғақта.
Ярим чоң болуп қапту,
Сумбул чечи бәлбағда.

Айдиңда оруған ома,
Хойма убдан авуйду.
Арпа орумақ тәс екән,
Белим тола ағрийду.

Омини оруватсам,
Тәмәчни териватсам,
Йенимдин өтүп кәтти,
Левидин сөйүвалсам.

Бүгүн мән немә болдум,
Хиял қилдим ахшамни.
Бағни бағлиған жуған,
Тиңшап қалди нахшамни.

МОЛЛА ЗӘЙДИН ЛӘТИПИЛИРИ

Сулайман мунариси

Ичкиридин чиққан бир катта баш Молла Зәйдин билән учришип:

— Молла Зәйдин, каризларниғу колап ясап пәйда қилғансиләр, бу чүшинишлик, амма мону Турпан мунарисини қандақ пәйда қилдиңлар? — дәп сораптур. Молла Зәйдин:

— Җанаплириниң әқли йәтмәслиги мүмкин, әлвәттә, биз өзимиз ясиған каризни өрә турғузуп қойдуқ, — дәп җавап берипту.

Мәккар содигәр вә Молла Зәйдин

Турпанда бир мәккар содигәр һәр күни сүткә су қошуп, хәлиқни алдап сетип, бир ғоҗун пул тепипту вә шу пул билән һәрәмгә берип кәлмәкчи бопту. Һәрәм тәрәпкә маңидиған кемигә олтирип, ғоҗунини кеминиң момисиниң учиға есип қоюп, өзи ухлап қапту. Кемидики бир маймун момиға чиқивелип, ғоҗундики пулни бир-бирләп суға ташлап, ойнап түгитипту. Шуниң билән пулсиз қалған содигәр һәрәмгә баралмай қалған дәрт-әлимини Молла Зәйдингә берип ейтип берипту. Молла Зәйдин ечинған бир дәһшәтлик қияпәткә келип:

— Һәҗәп иш бопту. Суниң бәдилигә кәлгән пул йәнә қайтип суға чүшүп кетиптудә, — дәп көңүл ейтипту.

Әмәлдар

Бир күни ичкиридин кәлгән бир әмәлдар Молла Зәйдинниң ишигиниң алдидин өтүп кетиветип:

— Һәй чәнто, бу йол нәгә бариду? — дәп сораптикән ишик алдида олтарған Молла Зәйдин:

— Тәхсир, мән туғулғандин бери бу йол мошу йәрдә, һечнәгә бармайду — дәп җавап берипту.

* * *

Молла Зәйдин өйлинип, биринчи қетим қейнанисиниң өйигә җүмәләп берипту. Қейнаниси күйоғулини һөрмәтләп-иззәтләп, өйниң төригә көрпә селип:

— Төргә, көрпигә өтүп кәтсиңизчу, күйоғул, — десә, Молла Зәйдин, әдәп сақлап, төвәндә олтирипту.

Қейнаниси йәнә:

— Һәҗәпму үзиңиз непиз күйоғул екәнсиз! — десә, Молла Зәйдин:

— Рәхмәт, ана, үзүм непиз болған билән, иштинимниң пахтиси қелин, — дәпту.

Молла Зәйдин вә Молла

Молла Зәйдин гөдәк вақтида мәдрисә һойлисида савақдашлири билән чақ-чақ қилишип турғанда, хәлпәт келип уларни намаз өтәшкә қоғлапту.

Балилар хәлпәтниң гепигә соғақ мунасивәттә болуп, мақул болмапту. Шунда хәлпәт кала терисидин ясалған дәррә (палақ) билән балиларни уруп-соқуп, һәммисини һайдап тарқитиветипту. Шу чағда ваң-чуңни аңлиған чоң молла өйдин чиқип:

— Жиғлимаңлар, балилирим, дәррә тәккән йәрдин қиямәт күни гүл үнүп чиқиду, — дәпту. Бу гәпни аңлиған Молла Зәйдин:

— Әгәр дәррә тәккән йәрдин гүл үнидиған иш болса, хәлпитимни бизму уруп қояйли, қиямәт болғанда хәлпитим “гүлсиз хәлпәт болуп қалмисун”, — дәпту.

Бу гәпни аңлиған молла балиларниң алдини тосап:

— Ундақ қилмаңлар, балилирим, мән силәргә башқа хәлпәт тайинлап берәй, — дәп балиларни тохтитивапту.

Пәйшәмбилик

Молла Зәйдинниң моллиси оқуғучилардин яхширақ пәйшәмбилик елиш қойида балиларға мундақ қапийәлик җүмлиләрни үгитидекән:

Елипкә лам — елипни қошса,
Алла болур,
Устазидин дуа алса,
Молла болур.

Шагиртлири үгәнгәнлирини ата-анилириға дәп беридекән. Пәйшәмбилик әкәлмигәнләрни байниң балилири “тики-тики яң, үзүм пиш йәң”, дәп қийнап ойнайдекән. Молла Зәйдин уларниң аний қилишиға җавап ретидә жуқарқи қапийәлик җүмлиләргә тәвәндикиләрни қошупту.

Бай балилардин алса,
Убдан, һалал болур,
Намратлардин алса,
Бәкму угал болур.

XI ӘСИР УЙҒУР ӘДӘБИЯТИ

ЙҮСҮП ХАС ҺАҖИП

ҚУТАДҒУ БИЛИК

Он биринчи бап

Китапниң нами, мәниси вә муәллипниң өз қерилиғини ейтқанлиғи баянида

350. Китап нами қойдум Қутадғу билик,
Қутатсун оқучиға тутсун илиг.

351. Сөзүм сөзлидим мән, пүтүдим битик,
Сунуп икки дунияни тутсун илиг.

352. Киши тутса бәхит билән икки җаһан,
Бәхитлик болур, бу сөзүм чин һаман.

353. Бу Күнтуғди елигни қилдим сөз беши,
Изаһлай буни һәм, әй яхши киши.

354. Униң кәйнидин ейттим Айтолдини,
Йоруйду униңдин саадәт күни.

355. Бу Күнтуғди топ-тоғра қанун өзи,
Бу Айтолди — бәхт һәм саадәт сөзи.

356. Кейин ейттим әмди Өгдүлмишин,
Әқилниң ети у, зорайтур кишин.

357. Кейин ейттим Одғурмиш өзрә сөзүм,
Уни атидим “ақивәт” дәп өзүм.

358. Сөзүм ушбу төт нәрсә үстидәдур,
Оқусаң диққәтлә мәна ачилур.

359. Хошаллиқта йүргән әй яхши йигит,
Сөзүмни зайә қилма, убдан ишит.

360. Тириш тоғра йолдин адашма һаман,
Йигитлик кәтмисун бекар, пайдилан!

361. Әзиз тут йигитликни, тез кәткүси,
Тутсаңму қанчә чиң, ахир қачқуси.

362. Сениңдә бар екән йигитлик күчи,
Зайә қилма, бол таәт, хизмәт қилғучи.

363. Бу яшлиққа һәсрәттә пушайман өзүм,
Пушайманда йоқ пайда, кәстим сөзүм.

364. Қириқтин өтсә кимниң тириклик йили,
Видалашти ундин йигитлик тили.

365. Тәккүзди маңа қолин әллик йешим,
Қоғу қилди қузғун түсидәк бешим.

366. Мени қичқирип атмиш, дәйду у кәл!
Барармән әгәрчә йәтмисә әҗәл.

367. Әгәр толса атмишқа адәм йеши,
Кетип зәвқ, униң язи болар қиши.

368. Оттуз йиққанни алди әллик мана,
Қолин урса атмиш нә қилай таңа.

369. Немә қилған, едим әй әллик сана,
Немә шунчә сән өч сақлидиң маңа.

370. Йигитликтә татлиқ еди һәр ишим,
Оға қилди әмди мениң йәр ешим.

Йүсүп Хас Һаҗип мәқбәриси (Қәшқәр)

371. Боюм еди оқтәк, көңүл еди я,
Көңүлни қилғичә оқ, боюм болди я.

372. Йигитлик немә йиққан болса маңа,
Қерилиқ келип алди, кәлгәй саңа.

373. Ая, кәл нижатчим, қутулдур мени,
Болуп мән җапада йил, ай тутқуни.

374. Кишәнсиз пүкүлди, маңалмас путум,
Қарайди — йорумас болуп нур көзүм.

375. Кетип зоқ, өчти һәм көңүлниң оти,
Узақлашти мәндин йигитлик ети.

376. Ойған әй боз чачлиқ, өлүмгә ишән,
Бу кәчмиш күнүңгә йиғла һәм өкүн.

377. Өтүп күн бекарға, түгиди һаят,
Бу қалмиш күнүңни тәвбилә узат.

378. Һәй егәм сәнла мәңгү муңсиз тирик,
Яраттиң өлүмгә бу сансиз тирик.

"Қутадғу билик"тин үзүндә келтүрүп, һөсни хәт билән безәлдүрүлгән комзәк
(*рәссам Нияз Керим. ШУАР*)

379. Дуа бирлә сәндин тиләймән шуни,
Узартип йешимни, тирик қил мени.

380. Бу сөз башлидим сәндин тиләп мәдәт,
Тамамлашқа сөзүм маңа бәр қувәт.

381. Тилим тинма, махта яратқучини,
Яманлиқни мәндин йоқатқучини.

382. У таллап яратти, йорутти дилим,
Иман бирлә теч йолни тапти дилим.

383. Қараңғуда әрдим, йорутти түнүм,
Зулмәттә едим мән, туғулди күнүм.

384. Йүрәттим езип мән, у көрсәтти йол,
Көйәттим мән отта, қутулдурди ол.

385. Көтәрди, таллиди, айриди мени,
Азғанлар йолидин қайриди мени.

386. Безәтти дилимни йоруқлуқ билә,
Тилимни безәтти гувалиқ билә.

387. У бәрди көңүл, көз, билим, аң, әқил,
Сөзләшкә йол ачти, раван қилди тил.

388. Һәбип әлчи йоли купайә маңа,
Шу әлчила болсун маңа баш пана.

389. Бу һәммиси егәмниң пәзли еди,
Мениңдәк әзиз қулни қәдирлиди.

390. Буниң шүкрини мән нечүкму өтәй,
Әгәрдә яшисамму йиллар вә ай.

391. Илаһа биләрсән бу аҗизлиғим,
Ачармән саңа бар мүшкүлүм, ғемим.

392. Қилалмаймән саңа мән лайиқ шүкүр,
Мениңчүн өзәң қил мувапиқ шүкүр.

393. Мошу тоғра йол өзрә тутқин мени,
Мениңдин чучулма бу иман тони.

394. Тенимдин чиқарда мениң бу җеним,
Шаһадәт билән кәс ахирқи тиним.

395. Өзәм йәр астида қалғанда тәнһа,
Тола рәһмитиңни маңа төк худа.

396. Таәтсиз қулуңмән гунайим тола,
Өзәң пәзли билән кәчүр әй худа!

397. Мөмүнләр барини өзүң әпу әт,
У бақи җаһанниң дидарин көрсәт.

Тилниң пайдиси вә зийини һәққидә

Уқушқа биликкә бу тилмачи тил,
Йаруттачи әрни йорық тилни бил.
(Әқил һәм билим тәрҗимани бу — тил,
Рошән тил кишини йоруткучи, бил!)

Кишиг тил ағырлар булур қут киши,
Кишиг тил учузлар барыр әр башы.
(Қәдирлик қилар тил, тапар бәхит киши,
Қилар әрни тил хар, кетәр һәм беши).

Тил арслан турур көр ишиктә йатур,
Айа әвлиг әр сақ башыңны йәйүр.
(Ишиктә турар арсландур бу тил,
Әй өйлүк һәзәр қил, бешиң йәйду, бил).

Тилин әмгәмиш әр нәгү тәр әшит,
Бу сөз ишкә тутғыл өзүңә әш әт.
(Немә дәйду тилдин җапа көргән әр,
Қулақ сал, әмәл қил, диққитиңни бәр.)

Мәни әмгәтүр тил әди өк тәлим,
Башым кәсмәсүни кәсәйин тилим.
(Җапа салди тилим маңа көп қетим,
Кесилмәстә бешим, кесәй мән тилим).

Сөзүңни күдәзгил башың бармасун,
Тилиңни күдәзгил тишиң сынмасун.
(Сөзүңни күзәткин, бешиң кәтмисун,
Тилиңни күзәткин, чишиң сунмисун).

Биликлиг билик бәрди тилкә пышығ,
Айа тил идиси күдәзгил башығ.
(Бир алим деди тил үчүн пухта сөз
Айа тил егиси күзәт башни өз).

Әсәнлик тиләсә сәниң бу өзүң,
Тилиңдә чықарма йарағсыз сөзүң.
(Есәнлик тилисәң әгәр сән өзәң,
Тилиңдин чиқарма ярақсиз сөзүң).

Билип сөзләсә сөз биликкә санур,
Биликсиз сөзи өз башыны йәйүр.
(Билип сөзлисә, сөз билим санилур,
Билимсиз сөзи өз бешини йәйүр.)

Өкүш сөздә артуқ асығ көрмәдим,
Йана сөзләмиштә асығ булмадым.
(Тола сөздә артуқ пайда көрмидим,
Йәнә сөзлимәйму пайда тапмидим).

Өкүш сөзләмә сөз бирәр сөзлә аз,
Түмән сөз түгүнин бу бир сөздә яз.
(Тола сөзлимә сөз, бирәр сөзлә аз,
Түмән сөз түгүнин бу бир сөздә яз (йәш).

Тил асғы тәлим бар йасы ма өкүш,
Ара өгдилүр тил ара миң сөкүш.
(Бу тил пайдиси көп, зиянму тола,
Ара махтилур, миң сөкилүр ара).

Қалы мундағ әрсә билип сөзлә сөз,
Сөзүң болсу көзсүз қарағуқа көз.
(Әгәр мундақ болса, билип сөзлә сөз,
Сөзүң болсун көзсиз қарғу үчүн көз).

Биликсиз қарағу турур бәлгүлүг,
Йоры ай биликсиз билик ал улуғ.
(Еницки, билимсиз бир қарғу ерур,
Билимдин нәсип ал, билимсиз жүгүр).

Тоғуғлу өлүр көр қалыр бәлгү сөз,
Сөзүң әдгү сөзлә өзүң өлгүсиз.
(Туғулған өләр, көр, қалур бәлгүсиз,
Сөзүң яхши болса, өзәң өлгүсиз).

Ики нәң билә әр қарымаз өзи,
Бир әдгү қылынчы бир әдгү сөзи.
(Әр икки немидин қеримас өзи,
Бири яхши иш, бири яхши сөзи).

Әқил вә билим һәққидә

Уқуш ол йула тәг қараңқу түни,
Билик ол йаруқлуқ йарутты сәни.
(Әқилдур чирақтәк қараңғу түни,
Билим — у йоруқлуқ, йоруткай сени).

Уқушун ағар ол биликин бәдүр,
Бу ики билә әр ағырлық көрүр.
(Өсәр әр әқилдин, билимдин бүйүр (бүйүкләр),
Бу икки билән әр қәдирлик болур).

Киминдә уқуш болса әсли болур,
Қайуда билик болса бәглик болур.
(Әқил бирлә есил атилур киши,
Билим бирлә бәгләр қилур әл иши).

Уқуш азын азлама асғы өкүш,
Билик азын азлама әркә көсүш.
(Әқил азин аз демә, нәпи көп,
Билим азини аз демә, қәдри хоп).

Билик байлық ол бир чығай болғусуз,
Тәгип оғры тәвлиг аны алғусуз.
(Билим байлиқтур, гадайлашмайдиған,
Қарақчи вә оғри алалмайдиған).

Кишән ол кишикә билик һәм уқуш,
Кишәнлиг йарағсызқа бармаз өкүш.
(Кишигә әқил вә билимдур кишән,
Яманлиқ қилалмас әр кишән билән).

Уқуш ол саңа әдгү андлығ адаш,
Билик ол саңар кәд бағырсақ қадаш.
(Әқилдур саңа ант қилишқан адаш,
Билим чин меһрибан саңа қериндаш).

Биликликкә билки түкәл тон аш ол,
Биликсиз қылынчы йавуз қолдаш ол.
(Билимликкә илми толуқ тон вә аш,
Билимсизгә қилиғи яман бир адаш).

Йула ол уқуш көр қарағуқа көз,
Өлүг тәнгә җан ол ағын тилкә сөз.
(Әқил бир чирақтур, көзи йоққа көз,
Өлүк тәнгә җандур, гача тилға сөз).

Уқушның әң ашну қылықы оңай,
Көнилик билә ол йорықы йыл ай.
(Әң авал әқилниң қилиғи оңай,
Дуруслуқ билән у жүрәр жил вә ай).

Уқушлуғ көни һәм силиг тил сөзи,
Пүтүнлүк билә болды қылқы төзи.

(Әқиллиқ, дурус һәм силиқ сөз — тили,
Дурус һәм толуқтур униң пәйли).

Өрүг ол амул кәд сәримлиг сәбур,
Көрүп ишни йәтрү ол ақру тәгүр.
(Жугач һәмдә теч көп сәвирлик ерур,
Йетәрлик көрүп ишни салмақ қилур).

Билик бирлә бәгләр бодун башлады,
Уқуш бирлә әл күн ишин ишләди.
(Билим бирлә бәгләр елини башлиди,
Әқил бирлә хәлиқниң ишин ишлиди).

Адаләт вә дуруслуқ һәққидә

Көнилик өзә болды бәглик улы,
Бу бәглик көки ол көнилик йолы.
(Адаләт үстидә бу бәглик һули,
Бу бәглик асаси адаләт йоли).

Көнилик өзәлә кәсәрмән ишиг,
Адырмазмән бәгсиг йа қулсығ кишиг.
(Қилурмән адаләт билән һәл ишни,
Айримасмән бәг вә қул дәп һеч кишин).

Әлиг айды көргил көни әр өзи,
Тили көңли бирлә бирикәр сөзи.
(Әлиг ейтти: шудур дурус әр өзи,
Тили, көңли бирлә бирикәр сөзи).

Ташы тәг ичи ол ичи тәг ташы,
Бу йаңлығ болур ол көни чын киши.
(Тешидәк ичиму, ичидәк теши,
Бу йаңлиғ (хил) болур чин вә тоғра киши).

Көнилик кәрәк әркә қопса қутун,
Көнилик аты ол кишилик пүтүн.
(Бәхитлик яшашқа дуруслуқ керәк,
Кишилик намидур дуруслуқ демәк).

Кишидә йавузрақы йалған болур,
Йавузда йавуз вәдә қыйған болур.
(Кишиниң яминидур ейтса ялған,
Қилип вәдә янған ямандин яман).

Көни сөз ачығ ол сиңүргил аны,
Ярын асғы кәлгәй сүчитгәй сәни.

(Дурус сөз аччиқтур, сиңүргин уни,
Берип таңна нәпин хуш әткәй сени).

Нәгү тәр әшитгил киши әдгүси,
Кишилик болур чын киши бәлгүси.
(Немә дәр ешиткин, киши яхшиси,
Кишилик (адәмгәрчилик) ерур чин киши бәлгүси).

Кишилик қыл, ай, әр, киши бол улуғ,
Киши мундағ урды кишилик йолуғ.
(Кишилик қил, һәй, әр, улуқ киши бол,
Кишиликкә шундақ киши тутти йол).

Көни бол йитүрмә көнилик йолын,
Бу йол әлтә арзу тиләккә билин.
(Йоқатма дуруслуқ йолини, тоғра бол,
Тиләккә йәткүзгәй сени ушбу йол).

Бағырсақ болуп барча тынлығ өзә,
Тапуғ қыл баятқа көңүл тил түзә.
(Көйүмчан бол җими тинлиқлар үчүн,
Түзәп дил, тилиңни сән һәққә тевин).

Өзүң асғы қолма бодун асғы қол,
Йүдүрмә йүк әлкә өзүң йүкчи бол.
(Өз пайдаң ойлима, хәлиқ пайдисин ойла,
Артмиғин жүк әлгә, өзәң жүкчи бол).

Алимлар һәққидә

Тақы бир қуту билгә алимләр ол,
Олар илми һәлққа йаруттачы йол.
(Йәнә бир гуруһ у алимлар ерур,
Улар илми хәлиқниң йолин йорутур).

Оларны қатығ сәв ағырла сөзин,
Биликләрин өгрән өкүш йа азын.
(Қаттиқ сөй уларни, қәдирлә сөзин,
Тола яки аздур үгән билгинин).

Йоқ әрсә ажунда бу алим бөгү,
Тикип өнмәгәй әрди йәрдә йәгү.
(Йоқ әрсә җаһанда алим, билимлик,
Терип, үнмәс әрди йәрдә йегүлүк).

Олар илми болды бодунқа йула,
Яруса йула түнлә азмаз йола.

(Улар илми болди җаһанда чирақ,
Йол азмас кечидә йоруса чирақ).

Булар ол сүрүк қойқа әркәч сaны,
Қойуғ башласа сүрсә йолча көни.
(Улар қой падиси ичрә сәркәдур,
У башлап маңса, қой түз йолға жүрәр).

Деханлар һәққидә

Тарығчы турур көр тақы бир қуту,
Кәрәклиг кишиләр турур бу қутун.
(Йәнә бир гуруһ у деханлар ерур,
Булар бәк керәклик кишиләр турур.

Қамуғ тәпрәнүркә булардын асығ,
Төзүкә тәгир йәм ичимдин татығ.
(Пүтүн жени барға берур пайдини,
Тапар һәммә андин йемәк тәмини).

Төзү тын тоқығлы ачып тодғучы,
Муңар болды муңлуғ тириг балғучы.
(Пүтүн җени бар ач болур һәм тойур,
Тирик болсила униңға муһтаж ерур).

Тарығчы кишиләр болур әлги кәң,
Баят бәрмишиндин тутар көңли кәң.
(Бу дехан кишиләр болур қоли кәң,
Худа бәргинидин тутар дилни кәң).

Бәгләр (әл башқурғучилар) һәққидә

Уқушлуғ кәрәк һәм биликлиг кәрәк,
Ақылық кәрәк һәм силиглик кәрәк.
(Әқиллиқ керәк һәм билимлик керәк,
Сехилиқ керәк һәм силиқлиқ керәк).

Билик бирлә бәгләр бодун башлады
Уқуш бирлә әлгүн ишин ишләди.
(Билим билән бәгләр елин башлиди,
Әқил билән хәлиқниң ишин ишлиди).

Ыдуқ ол бәглик арығлық тиләр,
Арығлиқ билә әлдә сақлық тиләр.
(Бу бәглик муқәддәс, тазилиқ тиләр,
Тазилиқ билән әлдин, һошиярлиқ тиләр).

Бодунқа бәги артуқ өдрүм кәрәк,
Көңүл тил көни қылқы көдрүм кәрәк.
(Хәлиқ беги толиму талланған керәк,
Көңли, тили түз, хулқи гөзәл керәк).

Биликлиг уқушлуғ бодунқа талу,
Ақы һәм көзи тоқ нә көңли толу.
(Ақил һәм билимлиқ, әл сөйәр техи,
Көзи тоқ, дили пак һәм болсун сехи).

Бодунуғ билик бирлә басты бәги,
Билик болмаса ишкә йақмаз өги.
(Билим билән тутар елини беги,
Билим болмиса, ишқа йәтмәс әқли).

Йаңылса бу бәгләр ай әлиг қуты,
Аның бәглики игләр әтгү оты.
(Гәр ишта йеңилса бәгләр йә хақан,
Бу бәглик кесәлдур, давала шуан).

Бу бәглик игиңә оты өг билик,
Уқуш бирлә әмлә, ай, қылқы силиг.
(Даваси бу дәртниң әқил вә билим,
Әқил билән давала, һәй, қилиғи силиқ).

Биликлиг уқушлуғ бөгү әлчи бәг,
Икигүн ажунда болур орны йәг.
(Билимлик, әқиллиқ, дана әлчи хан,
Болур яхши орни һәм икки җаһан).

Байат кимкә бәрсә қылынч арқуқы,
Аны әмгәтүр бу зәманә оқы.
(Худа қилса кимниң хулқини яман,
Уни азаплар оқи билән заман).

Қайу бәгдә болса бу арқуқ қылынч,
Иши барча тәтрү сәвинчи сақынч.
(Әгәр болса қайси бәг хулқи начар,
Сөйүнчи болур ғәм, иши тәтүр маңар).

Өрүглүк амуллуқ болур бәгкә көрк,
Бу бәглик ишиңә бу ол бағу өрк.
(Еғирлиқ, сәвирлик бәгниң көркидур,
Бу бәглик ишиға у чулвур болур).

Кәд өглүг кәрәк бәг оңарса ишин,
Билип башласа өтүрү ишләр башын.

(Керәк көп әқил бәккә қилишқа ишин,
Билип башлиса у һәр ишниң бешин).

Бу өглүг кишиләр оңарур ишиг,
Йырақ тутғу иштә бу өгсүз кишиг.
(Әқиллиқ кишиләр түзәлтүр ишин,
Жирақ тутса иштин әқилсиз кишин).

Әвәклик бәлиң ол қамуғқа йавуз,
Қалы болса бәгкә йүзи болды боз.
(Шашмақлиқ ерур ховуп, умумға явуз,
Бәг болса бу хил гәр, йүзи болди боз).

Әвә қылмыш ишләр нәчә йиг болур,
Әвә йәсә аш су нәчә иг болур.
(Алдирап қилған иш шунчә хам болур,
Алдирап йесә аш, су ағриқ болур).

Көзи тоқ кәрәк һәм увутлуғ түзүн,
Ачуқ һәм йаруқ болса қылқын сөзүн.
(Мулайим, уятлиқ, көзи тоқ керәк,
Қилиқ, сөздә йоруқ — очуқлуқ керәк).

Тодумсуз болур ол көзи суқ киши,
Көзи суққа йәтмәз бу дуня ашы.
(Болур тоймиғур ол көзи ач киши,
Көзи ачқа йәтмәс бу дуния еши).

Увутлуғ кәрәк бәг кишидә толу,
Увутлуғ қылынчы әрилмәз толу.
(Бәгләр көп уятчан, сәрхил болғулуқ,
Уятчан қилиғи кемәймәс, толуқ).

Киминдә увут болса қылқы силиг,
Қамуғ тәңсиз ишкә тәгүрмәз әлиг.
(Уят кимдә болса, силиқ хулқлуқ ол,
Начар ишқа һәргиз у сунмайду қол).

Қамуғ тәңсиз иштин йығығлы увут,
Қамуғ әдгү ишкә улағлы увут.
(Уят — барчә яман иштин тосқучи,
Пүтүн яхши ишқа улаштурғучи).

Тили чын кәрәк болса көңли көни,
Бодунқа асығ қылса тоғса күни.
(Тили чин керәк, көңли болсун көни (тоғра),
Берип пайда хәлқигә, туғса күни).

МАҺМУТ ҚӘШҚӘРИЙ

“Дивану луғәтит түрк” китавидин парчилар

Ов қошақлири

Әсли нусхиси:
Йигитләр ишләту,
Йиғач-йәмиш ирғату.
Қулан, кейик авлату,
Бәзрәм қилип авналим.

Йәшмиси:
Жигитләрни ишлитип,
Мевилик дәрәқләрни ирғитип.
Қулан, кейикләрни овлитип,
Мәйрәм қилип, көңүл ачайли.

Әсли нусхиси:
Чағри бәрип қушлату,
Тайған идип тишлату.
Түлки, тоңуз ташлату,
Әрдәм билә оглլим.

Йәшмиси:
(Жигитләргә)
Қарчиға берип қушлитип,
Тайғанларни из қоғлитип.
Түлкә вә тоңғузларни таш билән урғузуп,
Мәртлигимиз билән махтинайли.

Әсли нусхиси:
Кечә туруп йүрур әрдим
Қара, қизил бөри көрдүм.
Қатиғ яни қура көрдүм,
Қайа көрүп бақу ағди.

Йәшмиси:
Кечә туруп йүрур әрдим,
Қара, қизил бөрә көрдүм.
Яйимни қаттиқ бәтлигән едим,
Көрүп қелип, жуқури өрлиди.

Яз қошақлири

Әсли нусхиси:
Яй барубан әргүзди,
Ақти ақин мүңгүзи.
Туғди яруғ юлдузи,
Тиңла сөзүм күлгүсиз.

Йәшмиси:
Яз келип, қар-музлар ериди,
Сәл сулири ташқин болуп ақти.
Йоруқ юлтузлармү туғди
Сөзүмни күлмәй аңла.

Әсли нусхиси:
Түрлүк чечәк ярилди,
Барчин ярим кәрилди.
Ужмақ йәри көрүлди,
Томлуғ йәнә кәлгүсүн.

Йәшмиси:
Хилму-хил гүл, чечәкләр ечилди,
Ипәк гиләм йейилди.
Йәрләр җәннәттәк көрүнди,
Әнди соғақ қайтип кәлмәйду.

Махмут Қәшқәрий мәқбәриси (Қәшқәр, Опал)

Әсли нусхиси:
Қуш, қурт қамуғ тирилди,
Әркәк-чиши терилди.
Өгүр алип тарилди,
Йинқа яна киргүсиз.

Йәшмиси:
Қуш, қурут тамам тирилди,
Әркәк-чиши жиғилди.
Топ-топ болуп таралди,
Қайта угисиға кирмәйду.

Несиһәтләр

Әсли нусхиси:
Қошни қонум ағишқа
Қилғил аңар ағирлиқ.
Артут алиб анунғил,
Өзгү тавар оғурлуқ.

Йәшмиси:
Холум-хошниларға һәм
Башқиларға яхшилиқ қил.
Әгәр саңа соға қилса,
Сәнму соға билән жавап бәр.

Әсли нусхиси:
Кәлсә қали қатиғлиғ,
Әртәр тәйү сәрингил.
Үзләк билиб тур,
Анча аңар тирәнгил.

Йәшмиси:
Қийинчилиқ башқа чүшсә,
Өтүп кетәр дәп чидаш қил.
Дунияниң бу ишлирин убдан бил,
Өзәңни ташлавәтмигин.

Әсли нусхиси:
Болмиш нәниң сәвәрсән,
Ақрун аңар сәвқингил.
Бармиш нәниң сақинма,
Азрақ аңар өкүнгүл.

Йәшмиси:
Қолуңдики нәрсиләрни сөйисән,
Бирақ уларға артукчә шатланма.
Қолуңдин кәтсә хапа болма,
Хапилиқ билән қайтуруп болмас.

Әсли нусхиси:
Кәлсә қали ярлиғ болуб юнчиқ ума,
Кәлдур ануқ болмиш ашиғ тутма ума.

Йәшмиси:
Кәмбәғәл меһманни тез вә
убдан күт,
Кечикип, пәрвасизлиқ қилип
меһманни рәнҗитмә.

Әсли нусхиси:
Ештиб ата-анаңниң,
Савләрини қәдирма.

Махмут Қәшқәрий сизған түркий хәлиқләрниң орунлишиш хәритиси (XI әсир)

Нәң қоб болуб гүвәзлик,
Қилиб яна қутурма.

Йәшмиси:
Ата-анаңниң сөзини тиңша,
Сөзигә сөз қайтурма.
Көп мал тапсаң,
Мәғрурлинип керилмә.

НАСИРИДИН БУРҺАНИДИН ОҒЛИ РАБҒУЗИ

“Йүсүп — Зүләйха” қиссисидин парчә

Әлип. Лам. Ра.
Булар назил қилинди,
Қуръанниң айәтлири.
Әқилгә тез сиңиши,
Әрәбий тил хәтлири.
Бу китапта ачилур,
Гөзәл қиссә бәтлири.
Илгиридин намәлум,
Еди һәм адәтлири.
Дадисиға Йүсүп кеп,
Ейтти көргән чүшини:
Он бир юлтуз, Күн вә Ай,
Аңа сәждә қилғини.
Ата деди: “Әй оғлум,
Вақип қилма һечкимни.
Шәйтан явдур инсанға,
Һәтта аға-иниңни.
Таңлиғандур бир Алла,
Пәйғәмбирликкә сени.
Барчә чүшләр тәъбирин,
Билдүриду у һели
Боваң Исқақ, Ибраһим,
Камил бәргән илгири.
Сән вә Яқуп пәрзәнди,
Еришкәндур немити.
Пәрвардигариң илим-пән,
Һекмәтләрниң саһиби”.
Һәқиқәтән бар еди,
Он бир аға-иниси.

Ата бириу вә бөләк
Тоққузиниң аниси.
Улар ейтти: “Көп болуп,
Биз бассақму изини.
Атимизға сөйүмлүк,
Йүсүп билән иниси.
Һәқиқәтән атиниң,
Далаләттур бу иши
Бир амалин қилайли,
Билмисун һечбир киши.
Йүсүпни йә өлтүрүп,
Йә бир йәргә ташлайли.
Атимизниң меһрин еп,
Яхши һаят башлайли”.
Уларниң бирси ейтти
Бөлүп униң сөзини:
“Қутулайли униңдин,
Тирик қоюп өзини.
Бир қудуқниң ичигә,
Уни ташлап келәйли.
Йол үстидә карванлар,
Елип кәтсунму мәйли”.
Улар деди: — “Ей ата,
Сән немишкә Йүсүпни,
Ишәнмәйсән бизләргә,
Тиңшисаңчу сән көпни.
Меһримизму халис һәм,
Яхши көримизғу уни.
Әтә сәһәр биз билән,
Әвәткин ойниғили.
Яйрап-ойнап ечилсун,
Беғубар униң көңли”.
Ата деди пәришан:
“Көзүмниң у гөһири,
Силәр ғәпләттә қелип,
Йемисә екән бөри”.
Улар деди: “Көпқу биз
Қоруқлалмай турғили,
Йегүзсәк гәр бөригә,
Чоқум һалак болғили”.
Өзлири билән биллә,

Йүсүпни еп кетишти.
Қудуқ ичигә ташлашқа,
Әһду-қәстлик қилишти,
Биз униңға шу пәйттә,
Әвәттуқ шундақ вәһи.
Аға-иниң қилмишин,
Хәвәрләйсән сән техи.
Мәвһум, боп униң шәрһи,
Сәзмәйду һәтта сени.
Атисиниң алдиға,
Кәлди улар кечиси,
Көзлиридә яш тарам,
Һаллирини ейтишти:
“Һәй ата, сән ишәнгин,
Бизгә зулмәт йепишти.
Йүсүпни қоюп кәтсәк,
Бөриләр йәп кетишти.
Раст ейтишсақму сән әнди,
Ишәнмәйсән бу ишни”.
Қанға бояп көйнигин,
Ата алдиға кәлтүрди.
Бояқ үчүн бир қойни,
Улар йолда өлтүрди.
Яқуп ейтти: “Силәргә,
Чирайлиқ қип бу ишни.
Нәпси бала үстүн кеп,
Көрсәтти бу қилмишни.
Әнди маңа важиптур,
Чирайлиқ сәбир қилишни.
Бир Аллադин сораймән,
Маңа мәдәт беришни”.
Бир Аллаға аяндур,
Йолда карван келишти.
Челәк ташлап қудуққа,
Һәйран болуп қелишти,
Бир-биригә хәвәр қип,
“Бу балиғу” дейишти.
Мал-мүлүккә қошушуп,
Сетишқа һәм келишти.
Йетип келип мәнзилгә,
Әрзән баһаға сетишти.

Тутуп берип қуллуққа,
Йоллириға кетишти.
Мисирда Йүсүпни сетип елип,
Рәпиқә алдиға ейтти келип:
“Бу болур пайдилиқ олжа бизгә,
Яхшилап жайлаштур орун берип.
Вайәгә йәтсә у яхши өсүп,
Өзимиз алурмиз пәрзәнт қилип”.
Мисирниң һакими Қитфийир дегән,
Йүсүпни базарда алған сетип.
Аяли Зуләйһа хурсән болуп,
Балини бағриға алди бесип.
Барчә чүш тәбирин көрүш үчүн,
Йүсүпни шу йәргә қилдуқ тәклип.
Бир Алла ғалиптур өз ишида,
Көп инсан билмәсләр гуман етип.

“Муһәббәт дастанлири” түркүмидин (*рәссам М. Һетахунова*)

XX ӘСИР УЙҒУР ӘДӘБИЯТИ

НӘЗӘРҒОЖА АБДУСӘМӘТОВ

Яш уйғурға

Уйғур болғин шундақ таза,
Әскиликни ташлиғин.
Белиң бағлап хәлқиңни,
Тоғра йолға башлиғин.

Көпниң иши дегәндә,
Сән арқаңға қачмиғин.
Ялғуз өзәң түзүлүп,
Дәрия болуп ташмиғин.

Раст “көйәр” сән болсаң,
Көп пайдисин ойлиғин.
Пүтүн хәқни ойлисаң,
Уйғурға баш қойғиниң.

Жапа тартсаң хәлиқ үчүн,
Һардим дегүч болмиғин
Тул хотун, йетим-йесирни,
Қериндаш дәп ойлиғин.

Сән уйғурниң яшлири,
Һечбир оттин янмиғин.
Чечилип кәткән жутуңни,
Бир қилиштин янмиғин.

Бири алдап қәст сөз ейтса,
Бу йолни аңа қатмиғин.
Бир һейлигә, бәг қизиға
Сән һәқиқәт сатмиғин.

Чай қичқирип, ахча бәрсә,
“Ениң раст” дәп тартмиғин,
Сениң жутуң наданлиқта,
Әлни ташлап ятмиғин.

Милләт айрип, ят көрмәстин
Милләтни бирдәк һайдиғин,

Бир бешиңни пида қилғин,
Раст йолуңдин таймиғин.

Кичиккинә Риза

(*Таранчи турмушидин бир ләвһә*)

Июль ейиниң ахирқи күнлири еди. Тәбиәт алимидики түрлүк гиялар камаләткә йетип, әнди тездин завал тәрәпкә қарап меңиши түрлүк аламәтләрдин бәлгүлүк еди. Бәргилири сарғайған чоң қайғулуқ бир түрдә у пәрдә ахшамдин таң сәбаға қәдәр қизил гүлгә тәлмүрүп, муңлинип, униң күлүп порәк ечишиға мунтәзир болуп, меһри зоқмәнлик сүръәттә сайрашлири билән, беарам көңүллирини көтирип, ғәмкин, дәртлик көңүллирини шатландурувәткүчи булбуллар аллиқачан “әлвида” әткән еди. Таңму йәр-йүзигә нурини түрлүк музыка тавушлири билән әмәс, бәлки сәксанә сүръәттә чачатти. Бу вақитта инсанлар ғәпләт уйқисида ятатти. Тездин йәр шарини гүлләндүрүп җәннәт һалитигә киргүзгүчи йешиллиқ алиминиң паний болуп, йоқлуқ алимигә сәпәр етиватқанлиғини, уларниң сарғайған җәсиди, қудрәт қоли билән ақ кепингә орилип, адәмләрдин жирақлишип кетидиғанлиғини ойлап, бу һалдин тәсирлинип қайғурғуси йоқ еди. Лекин... лекин... лекин...

Бундин ялғуз бир анила тәсирлинәтти. Өйнә әву орунда бир ана туриду. Униң қолида зәйип бәдәнлик, чирайлиққина чеһирлик, һалсиз бир мәсум наресидә туриду. Гоя униң роһи, һали һелиқи гиялардин қелишмайду. Тезликтә әрши-әлаға учушни тилигәндәк, тени ақ кепингә орилип, өз әслигә айлинишқа алдириғандәк көрүнәтти. Бу һал бечарә анини ахирқи дәриҗидә ғәм-қайғу билән тәсирләндүрәтти. У көргүчиләргә мураҗиәт қилған еди. Улар Ризаниң тездин сақийип кетидиғанлиғини, лекин буниң чариси “қәсидихан” яки “бахшиларға” дәрһал мураҗиәт қилғандила мүмкин болидиғанлиғини ейтти. Чүнки бала җаду сеһир билән шу ағриққа гириптар қилғанлиғи мәлум еди. Шу вақитта бири “мән бахши” дәп, думбақлирини көтирип йетип кәлди. Мана һазир кичиккинә Ризаниң чөриси толған адәм. Өйниң бир четидә бахши йолдашлири билән авумақта. Кичиккинә Риза бу һалдин сәскинип, анисиға қарап иңратти. Мана кенәттин бирдинла барчә хәлиқ бир еғиздин “Алла, Алла, Алла”, — дәп вақирашқа башлиди. Қайси көзләр билән қарайсәнки, бахши узун ақ көйнигини күркә тохудәк көптирип, қуюндәк айлинип вақирап жүриду. Бәзән қолидики хәнҗири билән чөрисидики хәқләргә һәйвә қилғанда, йәниму “Алла, Алла, Алла”, — дегән аваз көтириләтти.

Кичиккинә Риза қорққинидин анисиға йепишип, мөлдүрлигән көзлири билән гоя униңдин шикайәт қилатти. Лекин бу оюнлар пирләргә көрситиштин ибарәт болуп, җинлар билән күрәш башлашниң аламити еди. Мана бирдин бахши өзидин-өзи жулқинишқа башлиди. Көзлиридин отлар яниду, ағзидин буғра төгигә охшаш көвүкләр чачрайду. Оң қолида хәнҗәр, сол қолида қуш қанити, қорқунучлуқ бир һаләттә кичиккинә Риза үстидики пирләргә умтулди (интилди). Бу вақитта йәнә "Алла, Алла", — дегән авазлар көтирилишкә башлиған еди, кичиккинә Риза қорққинидин анисиға чаплишип вә уни жулқилап, бәк инчикә үн билән үшкетип ташлиди. Бу һални униңдики җинларниң қозғилишидин дәп билгәнликтин, бахши бечарә наресидини һелидин-һели хәнҗәрләтти. Ахирида кичиккинә Риза беһош болуп анисиниң қучиғиға сунайланди.

Октябрьниң ахирқи күнлири еди. Кичиккинә Риза солғун бир һалда җөлүп бирнемиләрни сөзлимәктә еди. Немә үчүнду, у "молла ака, молла ака", — дегән сөзләрни тез-тез тәкрарлатти. Бечарә ана һодуққан бир һалда тәхсидики дуга сүйини чайқап туриду. Лекин чирайида бир түрлүк үмүтсизлик аламити көрүнәтти. Бу вақит кичиккинә Риза мулайимғинә сүрәттә көз-қапақлирини ечип, анисиға рази бол дегән ишарисини билдүрүп, көзлирини мәңгүгә жумди.

Тәбиәтму кичиккинә Ризаға мувапиқлиқ йүзисидин йәр-йүзини вақитсиз ақ кепингә ориған еди.

АБДУЛҺӘЙ МУҺӘММӘДИЙ

Розахун

(*һекайидин парчә*)

Ишик тәрәптин дүкүрлигән тавуш кәлди вә у җалаққидә ечилип, бирнемә киргән бойи һойлиниң оттурисиға җан аччиғида ташланди. Балилар жүгрәп келип қарашти.

— Розахунғу бу? — дәп вақиравәтти. Асмандин чақмақ чүшкәндәк, оттуриға бомба чүшүп йерилғандәк тәсир қилди бу һал балиларға.

Арида бир минутму өтмиди, ишиктин йәнә бирнәрсә паласлап, һасирап, етилип кирип, көпчиликни көрдидә тохтиди, лекин кәйнигә янмиди. Марап, әпләп етилидиғандәк қилип, хехирап аста алдиға маңди. Униң бойни созулған бойи, алдиға бираз егилгән, йоған көзлири алдиға чиқип, оттәк йенип туриду. Тохмақ буруллуқ, чаңга сақаллиқ, алди йериқ узун ақ көйнәк кийгән, белини бағлиған, йәңлири түрүлгән, оң қолида йоған пичақ. Буниң ким екәнлиги

ишик қараңғулиғидин өткәндин кейин билинди; бу Садир кулакниң иниси Надир еди. У кәлгән бойи немә дәпту вақирап, Юнусқа етилди. Амма Юнус чаққанлиқ билән ғипла қилип, сол тәрәпкә булуңға қачти.

Надир униң арқисидин қоғлап кәтти.

Аңғичә икки бала Розахунни өйгә әпкирип Надирниң көзидин йоқатти. Қалған балилар қарап турамду алдирашлиқ бири таш алди, бири яғач, бири палта, кәтмән, қолиға немә тоғра кәлсә, шуни елип, Надирниң кәйнидин жүгәрди. Лекин улар Надирға йеқин келәлмәс еди. Надир болса, балиларниң оттурисида ғалҗир иштәк, бир алдиға етилиду, бир кәйнигә; балиларму һеч тутуқ бәрмәс еди. Шу арида Юнус қолиға бир оч топини алдидә, Надирниң көзигә чачти. Надирниң көзигә топа кирип, көзини углап қалди. Аңғичә балиларниң бири таяқ билән салди башқа, тақла қилип қалди. Надир дәрәңгидәк жиқилди, қолидики пичақму андақ йәргә учуп чүшти. Аңғичә йәнә бири таяқ билән урувәтти. Андин кейин балилар мушлири билән уруп, путлири билән тепип, чәйләп, баш-көзлирини хам қапақтәк қиливәтти. Сидиқахун қолидики палтиси билән чапмақчи боливеди, Юнус келип тутувалди вә қалғанлириниму уруштин тохтатти.

— Биз дүшмәнни тирик қолға чүширимиз, бағла қолини арқисиға, — деди. Турсун берип ағамча елип кәлдидә, Надирниң қолини кәйнигә бағлап, оттуриға сөрәп келип, икки балини қаравул қоюп, һәммиси Розахунни көргили кирип кетишти.

Розахун болса, пүтүн бойи қанға боялған, сунайлинип ятиду. Оң биқиниға бир йәргә, мүрисигә икки йәргә пичақ тәккән, һазир һалсизлинип, сөздин қалған, амма мундин 2—3 минут илгири ейтишичә, у Һосман билән өтүп келиватқан йеридин кокат арисидин туюқсизла Надир чиқип, Һосманға пичақ уруп жиқитип, андин Розахунни қоғлап, 2—3 йәргә пичақ селивәткәнлигини вә һәтта мәктәпкичә қоғлап кәлгәнлигини сөзләптекән.

Юнуслар һойлида Надир билән елишип жүргәндә, балиларниң бир-иккиси һөкүмәт идарилиригә, дохтурға чепип кәткән еди. Он минут өтә-өтмәйла уларму йетип кәлди. Дохтур кәлгән заман Розахунни көрди, дәрру яридарға дора селип, теңип, өзиниң қоллирини жуюп, бешини еғатти.

— “Һали еғирирақ, қандақ болар екин”, — деди.

Амма райисполком башлиғи дохтурға Розахунға яхши қарашлиқ тоғрисида қетиң-қетиң җекиди. Дохтурму: “Әлвәттә, әлвәттә”, — дәп Розахунни һарвусиға селип әпкәтти. Кәлгән кишиләр, райисполком, раймилиция, райкомол башлиқлири, һәтта мәктәп мудири: “Шуниң

билән түгиди, әнди қалған иш Надирни тутушта", — дәп ойлар еди. Аңғичә Юнус мәктәп мудирини чәткә тартип пичирлашти:

— Әвуни немә қилимиз?

— Немини?

— Надирничу?

— Һә, уни һазир милиционер тутуп келиду.

— Уни биз тутқан, һойлида ятиду.

— Һә? Тутқан? Қени? — дәп һойлиға чиқти.

— Яшаңлар, яшаңлар, укилирим, — дедидә, у һойлидин чиқип кәткини турған байиқи чоңларға вақиәни сөзләп бәрди. Улар жүгрүшип һойлиға кирди, түгүрлинип, көтәктәк ятқан, қоли арқисиға бағланған, баш-көзи хам қапақтәк болған Надирни көрүшти.

— Яхшиму қипсиләр, яманму қипсиләр, — дәп балиларниң бириниң мүрисидин қақти милиция башлиғи.

— Немә үчүн яман қиптимиз?

— Тутқиниңлар яхши, амма уни урғиниңлар яман. Биз андақ қолға чүшкән дүшмәнни урмаймиз.

— Әгәр шу дүшмән берилмәстин, силәрни уруватса вә уни сақ қолға чүшириш мүмкин болмиса, силәр немә қилаттиңлар?

— Һә, у чағда иш башқичә. Әгәр дүшмән берилмәстин қечип кетип барса, уни оқ билән тохтитиш керәк.

— Бизниңму шуниңға охшаширақтә. Болмиса Надир кава бизниң қолумизға чүшәмду.

Раймилиция башлиғи етини балиларниң биригә тутқузуп қоюп, келип қамчисиниң сепи билән Надирни иштирип гәп қилди. Лекин Надир гәп қилмас еди, амма анда-санда уһлап, вай-вайлап қояр еди.

— Немә үчүн дохтур бар чағда ейтмидиңлар? — дәп бираз аччиғи кәлди начальникниң.

— Буниңға техи дохтур керәкму? — деди балилардин бири.

— Әлвәттә. Биз буни сораштин, җаза бериштин илгири буни сақайтимиз, — дедидә, райисполком башлиғи икки балини дохтурға чаптурди.

Шу арида Қадир чөчигәндәкла, туюқсиздин:

— Һосманчу? — деди. Бу сөз һәрқайсисиниң йеңидин жиғилип келиватқан мейилирини туюқсизла йәнә чечивәтти. Бирмунчилар немә дейишини, немә қиларини билмәй әндикип қалди. Балилар бираз вақит шундақ турғандин кейин, дәрру бир-бирлиригә қарашти, андин кейин мудир вә һөкүмәт кишиләргә қарашти.

— Бу тоңғузниң пичиғи бир Розахунғила тәгмәпту, Розахун билән биллә кәткән Һосман йолда пичақ йәп жиқилип қаптидәк, — деди Юнус, мудир һәм райкомол вә башқа һөкүмәт кишилиригә.

— Һə? — дейиштин башқа һечнемə ейталмиди, əндикип, униңсизму өзини йоқитип қойған мудир.

— Ейтсаңлар болмамду? — дедидə, начальник дəрру атланди, икки жигитни елип, пуқиритип, ат чепип, Һосманни издəп чиқип кəтти.

Чепип келиватқан үч ат Садир кулакниң өйигə аз қалғанда, қулақлирини шинтайтип, кимдинду үркүп, йолдин қиядап чəткə дажиғили башлиди. Йолниң оттурисида топида узун бирнемə қарийип ятар еди. Начальник атни бир қамча койдидə, қариға йеқин барди.

— Адəм, — деди начальник жигитлəргə карап. Дəрру һəммиси аттин чүшти.

Униң беши азирақла тутуп қалған һалда лакаслар еди.

— Шу Һосман, техи йеңи җени чиқипту, — деди жигитлəрниң бири.

— Боғузлаптекəндə, дөйүз, — деди йеқин келип начальник.

Амма Һосманни һеч тонуш мүмкин əмəс еди. Униң арқисидин издəп кəлмигəн киши униң Һосман екəнлигини зади билəлмəс еди. Чүнки у қанлиқ лайға еғинап, кийимлири, үз-көзлири пүтүн қан, лай болған еди.

— Һəҗəп, бу техи һелила өлтүрүлгəндəкқу? — деди бир жигит. Начальник дəрру бешини көтирип, жигиткə қаридидə, немə үчүнду, алдирашлиқ көзини елип, у яқ-бу яққа, йеқин əтрапқа сəп селип, бирнемини ахтурғандəк қариғили башлиди.

— Бириң бу яқни, бириң мана бу яқни, кокат, дəрəқ арилирини, ериқ ичилирини қарап келиңлар, киши-пиши йоқму, — деди начальник.

Жигитлəр дəрру икки яққа қарап кəтти, кокат, ериқ-ойманларни арилиғили башлиди. Узақ өтмиди, йолниң оң йеқиға кəткəн жигитниң ети ериқ бойлап кетип берип, туюқсиздин тохтап, бешини көтирип, қулақлирини шиңтайтип қалди. Өз етиниң бу хəвиригə үгəнгəн жигит дəрру үзəңгигə дəссəп, көтирилип узақ сəп селип қариди. Һəқиқəтəн, ат бекардин-бекар шиңтаймиған екəн — ериқ ичидə иштқа охшиған бирнемə доңулдап, жүгрəп кетип барар еди. Жигит атни тоғра буниңға буруп, илдамлиди.

— Тохта! — деди жигит алдидики қечип кетип барған адəм екəнлигини билип. Амма адəм қечишни давам қилди. Жигит униң алдиға өтүп етини тохтитип, тапанчисини тəңлиди.

— Көтəр қолуңни, болмиса етиветимəн, — деди күчлүк, тəсирлик аваз билəн жигит. Адəм бешини көтирип тохтиди, көзи тапанчида, наилаж қолини көтəрди.

— Чүш алдимға! — деди жигит. Адәм ериқтин чиқип манди; арқисида атлиқ жигит, қолида тапанча.

— Һә, бар екәндә, андақ болмайму мүмкин әмәстә, — деди начальник, жигит һайдап келиватқан адәмни көрүп.

— Тохта! — деди жигит алдидики адәм начальниккә 4—5 чамдам қалғанда. Адәм қолини көтәргән һалда тохтиди.

У калтә қара пәшмәт, ялаң ақ иштан кийгән, ялаң аяқ, бешида Ташкәнт дописи бар, белиға бәлбағ бағлап, пичақ асқан, доғлаң, семиз, йоған баш, ора көз, тохмақ бурун, сақал-бурутсиз, яш бала еди.

— Хош, яш жигит, кимсән? — деди начальник, униңға йеқинлишип, униң ғилаптики пичиғини алди. Пичақ қан, техи қуримиған еди.

— Бу немә қан?

— Бека... Тохуники...

— Тоху?

— Һә-ә.

— Кимсән?

— Дехан.

— Кимниң балиси?

— Деханниң.

— Қайси деханниң? Ким дегәнниң?

— Ейт, ким дегәнниң?

— Садир дегәнниң.

— Қайси Садир, Надирниң акисима?

— Һә-ә.

— Етиң немә?

— Қадирқул.

— Бу йәрдә немә қилип жүрисән?

— Бека.

— Немә үчүн качтиң?

— Бека.

— Қени йолдашлириң?

— Йоқ?

— Ялған ейтма, биз һәммисини билимиз, Надирни туттуқ. У һәммисини ейтип бәрди. Сән немә үчүн ялған ейтисән?

Бала “Надирни туттуқ” дегәнни аңлап, бешини көтирип, демини ичигә тарттидә, йәнә бешини саңгилатти.

— Әгәр һәммисини тоғра, растлиғини ейтип бәрсәң, Надирға охшаш гунайиңниң йеримидин кечимиз, ейт қалғанлар қени? — дәп, начальник йәнә қистиди.

— Қалғанларни билмәймән.

— Немисини билмәйсән?

— Нәгә кәткәнлигини. Өйлиригә кәтсә керәк. Биз уларни узитип чиқип едуқ...

— Кимләрни?

— Меһманларни.

— Улар кимләр еди?

— Сейитахун тағам, дамоллам. Барат қари, активлардин Сайимахун акам.

— Қени улар?

— Билмәймән.

— Немә үчүн билмәйсән?

— Биз уларни узитип чиқсақ, Розахун билән Һосман өтүп кетиватқан екән, — дәп бала тохтап қалди.

— Һә, андин кейинчу?

— Андин кейин, улар Надир кичик дадам билән иккиләнни сайлиди.

— Немигә?

— Өлтүрүшкә.

— Улар һазир нәдә?

— Улар өйлиригә кәтсә керәк, ишик алдида хошлишип, кәтмәкчи болушуп қелип еди.

— Меһманлар кимниң өйидә болди?

— Бизниң.

— Һосманни ким өлтәрди?

— Надир кичик дадам пичақ селип жиқитти, андин кейин мән... — дәп, Қадирқул сөзини түгәтмәй тохтиди.

— Сән немә қилдиң?

— Надир кичик дадам пичақ билән Һосманни бир уруп жиқитипла, Розахунниң арқисидин қоғлап кәтти. Мән барған боюм жиқилған Һосманни бесип, минип алдим. Қийнап таза өчүмни алмақчи болдум. Амма у мениң астимда оңда ятқан күйи, билмәймән, тизи биләнму, йә ботинкиси биләнму, бешимға бир тәпти, яман қаттиқ тәгди, бешим гаңгирап кәтти. Қандақ қилип шу арида үстүмгә чиқивалди билмәймән. Ғилапта пичақ бар еди, пичаққа йә униң қоли йәтмиди, йә мениң. Бир у тепиду, бир мән, мәнму хелә йәргә бардим, уму. Униң қени еқиватиду. Узақ тутуштуқ. Ахири у қансирап қалдиму, йә мән әпчиллик қилдимму, қолумни бошитип алдим. Шуниң билән... — Йәнә у сөзини кесип тохтиди.

— Шуниң билән? — дәп начальник уни давам қилишқа қистиди.

— Шуниң билән мән уни...

— Хош, немә қилдиң?

— Боғузлидим.

Һәммә бирпәс жим болди. Бала сөзини давам қилип: Бу иш техи силәрниң алдиңлардила болуп еди, — деди.

— Қени, Җәпә, сән Һосманни алдиңға ал, Абдулла, сән Қадирқулни алдиңға сал, — деди начальник бешини көтирип, өзи атқа минди. Абдулла Һосманни Җәпәниң алдиға елип бәрдидә, өзиму атланди.

— Болдуңларму?

— Болдуқ.

— Кәттуқ.

Алдида начальник, униң кәйнидә Һосманни алдиға алған Җәпә, униң кәйнидә Қадирқул пиядә, униң кәйнидә Абдулла карванға охшаш созулуп һәйвәт маңди. Кечә сүттәк айдиң, атларниң аяқлиридин чиққан топа булутқа охшаш асманға көтириләр еди. Шамал йоқ, әтрап жим-жит. Бу кетип барғучилардиму сөз йоқ, улар хиялға патқан. Пәқәт атларниң туруп-туруп пурқуп қоюшлири, бәзидә путлири ташларға тегип путлишишлири жим-житлиқни бузар еди.

Кечикмәй, булар йезиғиму йетип кәлди. (Бу йәр илгири аддий йеза болуп, мундин 1,5 жил илгири район мәркизи бу йәргә көчүп келип, техиму ават болуп қалған еди. Шуниң үчүн бу йәрни бирмунчилар немә дейишини билмәйду: бирмунчилар шәһәр дәйду, бирмунчилар йеза дәйду).

Йезиниң ичи жим-жит, һәммә уйқида, пәқәт иштларниң ваңчуңлири бар.

Көрүктин, клубтин, андин кейин базардин өтүп, начальник һәм башқилар мәктәп ишик алдиға тохташти. Ишик алдида турған балиларниң бири жүгрәп келип, давузни ачти. Начальник һәм башқилар аста һойлиға кирди.

Балиларниң һечқайсиси техи ятмиған еди. Улар үчүн кечә әҗайип, әң қайғулуқ, ухлиса — уйқиси кәлмәйдиған бир кечә еди. Һойлиға начальник кәйнидикилири билән киришигә — һәммә етилғандәк жүгришип кәлди. Аңғичә өйдикиләргиму хәвәр берилди. Уларму етилғандәк чиқти.

Райисполком рәиси, райкомол секретари, сельсовет рәиси, мәктәп мудири, йәнә кәлгән дохтур техи кәтмигән еди. (Өйдин чиққанлар шулар еди). Буларға иккинчи һойлида ятқан қизларму қошулған еди. Адәм көп.

Атлар келип, һойлиниң оттурисида тохтиди. Абдулла Һосманни аста көтирип чүшәрди.

— Вай, җеним достум! — дәп, балилардин бири униң үстигә өзини ташлимақчи болған еди, Абдулла уни тутуп алди.

—Мону дөйүзмекин өлтәргән! — дәп йәнә бири йәрдин икки қоли билән йоған ташни елип, Қадирқулға атмақчи болған еди, арқисидин бири тутувалди.

— Немә деди бая начальник? — дәп қойди бири униңға салқин қан билән.

Дохтур дәрру келип Һосманни көрди, Һосманни бу йәрдә айдиңда һәм лампиниң йоруғида яхширақ көрүш мүмкин еди. Униң кийимлиридин, үзидин уни тонуғили болмайду: қан билән арилашқан лайға милинип кәткән. Қанлар айдиңда қарамту, қизилғуч болуп көрүнүп, бирмунчә балиларниң тәнлири шүркинәр, толисиниң үзлири татирип, көзлири пақирапла қалған еди. Бирмунчә балилар, қизларниң толиси, өзлирини тутуп алалмай, яшлирини төкүп жиғлимақта. Техи бүгүн әтигәндила Һосман билән биллә олтирип, бир үстәлдә чай ичкән, чүшләргичә колхоз етизида бир бригадида, бир қатарда яндишип, бәслишип, ойнап-күлүп, чақчақлар билән ишлигән бирмунчә балилар, һазир униңға йеқин келишкә әйминиду, қорқиду. Дохтурниң әймәнмәстин уни тутуп, у яққа-бу яққа өрүп, қарап жүргинигә һәйран болиду. Һосманниң аранла тутуп қалған бешиниң лакаслап турғини, боғузланған бойниниң қип-қизил гөшлири, һәтта канайлириниң көрүнүп туруши өмридә боғузланған адәмни көрмигән балиларниң тәнлирини жуғулдитар еди.

Дохтур Һосманниң үзини жуйғандин кейин, униң үзи ечилди. Үзи бежирим, қәдимки Һосманниң өзи. Пәқәт жансиз, татирип кәткән, көзи очуқ, һәммигә қарап, күлүп, һазирла чақчақ қилидиғандәк туриду. Пәқәт униң ағзидин чиқип турған гөши униң үзигә йәнә қорқунучлуқ киргүзәр еди.

Дохтур ағзидики гөшкә диққәт қилди, тутуп мидирлитип еди, гөш қолиға чиқти. Қариса, у униң тили екән, уни кесип, уч тәрипини ичигә қаритип, кесилгән тәрипини тешиға қаритип тиқип қойған екән.

— Мону вәһшиликни қараңлар, — деди дохтур кесилгән тилни қолиға елип, бирмунчиләр демини ичигә тартип, бирмунчилар “вай!” — дәп вақиравәтти.

— Дүшмән өлүм алдида чидимиғинида һәрнемә қилиду, — деди Юнус салмақлиқ тавуш вә салқин қанлиқ билән.

— Мундақ қанчә ишларни көрисиләр техи, бешиңлар аман болса, — деди райсовет рәиси униңдинму салмақлиқ, өткүр қилип. Аңғичә дохтурму ишни түгәтсә керәк, қолини совундап жуйди.

— Ғолиға бир пичақ тегип, сүйәккә йетип тохтаптекән. Амма боғузланмиған болса, униң иши сәл еди, — деди у райсовет рәисигә қарап. Райсовет рәиси ойланған кишидәк, униң сөзини тәстиқләп бе-

шини егип қойди, башқа сөз қилмиди. Дохтур қәләм, қәғәз соридидә, өзи өйгә маңди. Оқуғучилардин башқилар өйгә қарап маңди. Дохтур өйдә ағриқлар вә өлгән адәм тоғрисида бирнемиләрни йезип мәктәп мудириға бәрдидә, өзи өйигә қайтти.

Райсовет рәиси вә райкомол активиниң ейтиши билән Һосманни өйгә әпкирип, оқуғучилардин новәт билән икки-иккидин туридиған қилип, һөрмәтлик қаравул қойди. Әтә чүштин кейин Һосманни көмүдиған болдидә, кәлгән чоңлар өйлиригә тарқилишти.

Қадирқул болса, мәктәпниң һойлисиға кирип 3—4 минуттин кейинла раймилициягә әвәтилгән еди. Начальникниң кәйнидин кәлгән дохтур Надирғиму қарап, бир қатар дора қилип, бағлап “һеч гәп әмәс, сақийиду” билән раймилициягә әвәтилгән еди.

Әтиси чүштин кейин саат төртләрдә Һосманни дағдуға (музыка) билән әпчиқип көмүшти. Зәраткаллиққа әпчиқип кетип барғандики мәнзирә, миңдин ошуқ адәм йолға патмай, сиқилишип мурдиниң арқисидин башлирини төвән селип, аста матәм маршиға ойниған музыка астида кетип барған хәлиқниң жиғлимиғини аз қалди. Зәрәткаллиқта көмүш алдида болған ялқунлуқ сөзләр жиғлимиғанларниму жиғлатти.

— Дүшмән Һосманни өлтәрди, амма Розахун вә Розахунға охшаш қанчә қәһриман большевик-комсомоллар тирик, уларни өлтүрәлмиди, өлтүрәлмәйду, өлтүрүпму түгитәлмәйду. Улар Һосманниң өлүмигә өзлириниң сәплирини техиму мукәммәлләп, колхоз ишиға, социализм қурулушиға техиму берилиш вә дүшмәнниң тухумини қурутушқа техиму мәккәм бәл бағлашлири билән жавап бериду, — деди Юнус.

Райкомол секретари бирмунчә өткүр сөзләрни ейтип, хәлиқни бу комсомоллардин үлгә елишқа жәлип қилди вә қойнидин Розахунниң кичиккинә бир хетини елип оқуп бәрди:

“Мениң һалим яхши, әнсиримәңлар, аз күндә сақийип чиқимән. Йезини, езилгән әлни кулак вә ят унсурлардин тазилаш үчүн челиш йолидин бизни мунчилик ишлар қайтуралмайду”.

Розахун.

Райкомол рәиси сөз алди. Уму узақ, чирайлиқ, ялқунлуқ қилип сөзлиди. Сөзниң арисида мундақ сөзләрму бар еди:

— Кулакларниң, һәтта кичик, мәктәп балилирини өлтүргили башлиғини синипий челишниң наһайити қизиғанлиғини, дүшмәнниң йеңилип кетип барғанлиғини, чидимаслиғини, бу кулакларниң, дүшмәнләрниң жан бериш алдида қилидиған қилиқлири.

Йәнә бирмунчә кишиләр сөзләп болди. Сөзләйдиғанлар түгиди. Һосманниң сандуғиниң ағзи йепилди, аста қәбригә чүширилди. Һосманниң достлири яшлирини тутуп алалмай, лекин батурларчә

ахирқи қетим хошлашти. Кәтмәнчиләр қоллириға түкүрүшүп русланди. Биринчи топини райкомниң секретари ташлап бәрди, андин кейин гүпүлдитип башқа кәтмәнчиләр ташлавәрди, қәбир тошти, Һосман топиниң астида қалди. Қәбирниң төписигә гүлләр қоюлди. Хәлиқ Һосман тоғрисида сөзлишә-сөзлишә өйлиригә йеништи. Әтисигә райисполком Һосман оқуған мәктәпниң етини Һосманниң намиға йөткәш тоғрисида тохтам чиқарди һәм шу күнила у мәктәп "Һосман мәктиви" дәп жүргүзгили (атилишқа) башлиди.

Бир айға үч күн қалди дегәндә, Розахун дохтурханидин чиқип кәлди. У күлүп кирип кәлди мәктәпкә. У гояки һечнемә көрмигәндәк, һечқандақ дохтурханида ятмиғандәк, Нариман йезисидин комсомол ишидин йенип келиватқандәк туюлар еди.

Бу чағда Розахун сирини ачқан сот идарисидики бирмунчә кишиләр, район активлиридин үч киши, йәнә бирмунчә кишиләр болуп жигирмә бир киши солинип, очуқ сотни күтүшәр еди.

ӨМӘР МУҺӘММӘДИЙ

Әтияз әтигәнлиги

— Арғун, — деди апам, — қоп, балам, чейиңни ич, калиларни достуңға қошуп қойдум...

Түнүгүн калиларни узун күнгәйдин айландуруп беқип кәлгичә путлирим ағрип кәткән еди. Мән еринип қопқанда, пүтүн җанивар өз ишида... Күнниң қизил нурлири пәнҗир ариликлиридин мениң үстүмгә чүшүп турмақта еди.

Бая бир вақитта йәңгәм йәнә бир ойғатти, у мени кичиккинә дүшкәлләвирәк жүрәтти. Анам болмиса маңа күн йоқ, у вақит акилирим етизға маңған вақит болсима, мени "зо" билән ойғатқан еди.

Шундақла мән, ачқан йотқанни йәнә йепип, бешимни пүркәп йетивалған едим. Һазир апам ойғатти, у мени убдан көриду, яман аччиғини кәлтүрүвәтсәм, һәр вақит жумшақлиқ билән сөз қошатти маңа... Мән хиялимни аяқлаштуруп, бәл бағлап, үзлиримни жуғичә чейимму тәйяр болған еди. Бизниң сарай, һашқинилар қатар селинған, униңға қарши якта кона өйләр қатари давузға қарши икки еғиз болуп, һойлимиз төрт—бәш түрүк билән йепиқ еди. Мән орнумдин қопуп, һашқиниға кирдим чай ичкили... Мәлиниң четигә чиқип, қирдин чүшкәндә күн хелила өрләп қалған, достумма калиларни байқап турған екән, достум мениңдин кичигирәк, униң аписи болғачқиму, йә өзи сәгәкму, әйтәвир, әтигән қопти бир убдан.

— Бүгүн калиларни қаяққа һайдаймиз? — деди достум.

— Әшу узун күнгәйгичу? — дедим мән. Иккилән қоруқ-ойманларни айландуруп калиларни һайдап, йолға чүштуқ. Чоң ғолниң бойи билән таққа қараттуқ калиларни, сайда кәлкүн. Һазир әтияз вақти, шуңлашқа җаһанниң ичи көрүмлүк. Һәр җанлиқни өзигә тартип туратти, бизниң көңүлләрма тағ шамилиниң сипатлири ичидә сап һавада тоймай дәм елип бармақта.

Әйнә, сай тегидима биз охшаш балилар калиларни су бойидин һайдап маңмақта.

Йеңидин йеңи чечәкләр, гүлләр ечиливатқан вақит, күнләрма йеңидин узирип келиватқан, әтрапимиз каккукларниң сайрашлири, торғайларниң чуқурашлири... Ташлиқ сайда ғалдур-ғулдур таш ғулутуп аққан кәлкүн суниң шақирашлири. Әйнә, сай тегидики өйләр, дәрәқләр, сазлиқлар... Өп-чөридә мәрәп жүргән қозиоғлақлар... Андин нери қир, андин түзлүк, андин бенәмлик, андин идир-етәк, ғарлиқлар, андин улашқан чоң тағ — биз уни “Узун күнгәй — Бозинай сейи” дәймиз. Әйнә, андин, униң арқисидин көтирилип келиватқан язниң Күни җаһанға: мән чиқтим, туруңлар, қозғилиңлар! — дегәндәк түгмәнчиләрниң синчилири, деханларниң түңлүк, житиқ пәнҗирлиригә, ғәйрәт билән нурини атмақта...

Биз қоруқлардин өтүп, калиларни сай тапиниға буридуқ. Йеңи гүлләр, йеңи қушлар, кәклик тухумлири, тошқанлар тоғрилиқ сөзлишә, қизиқ параң билән идирлиққа улашқинимизнима сәзмәптимиз. Һазир калиларни идирға һайдап чиқиривәтсәкла болиду. Йәр-җаһан йеңидин көкирип келиватқан, қоруқ-ойман бәкилмигән, чөнәкләрма йеңидин тартиливатқан вақит болғачқа, анчила қорқунуч йоқ еди, һайдаветип йенип кәлсәкла болатти.

Шуңлашқа, бизма бирдинла тоғач елип чиқаттуқ. У қатқа өтүп етиз, идирдин айлинип, узун күнгәй сайниң ағзиға буридуқ калиларни.

— Әйнә, у қатқа қариғина, достум! — деди, дост. — Вай-вуй балилар, қизлар таққа пиязға меңипту... — Мәнма қаридим. У қатта хотун-қизлар биз охшаш балилар ешәкчан, пиядә, қия-җия нахша ейтишип таққа пиязға маңған. Һаваниң, күнниң, тәбиәтниң хуш көңүллүги, балиларниң хушхуйлуқ кетишлири бизни әркин өзигә тартти.

— Әшу ким? Әву кимниң қизи, достум?

— Вайәй, достум, қариғина, Ғунчиханларма меңиптай. Модәнхиндәмләрма бар екән қара! — Биз ихтиярсиз хелә қарап туруп қалдуқ.

— Бизма бармаймизму? — дедим мән аңа.

— Таң, калиларни қандақ қилимиз? — деди достум.

— Ва, калилар нәгә баратти, жүрәла бир күнгә шуниң ичидә, тағниң, сайниң ичигәрәк айландуруп ташлайлуқтә, кетәйлуқ! — дедим мән.

У вақитта бизниң калилар өзлири билгән йол билән тумшуқни айлинип, сайни өрләп маңған еди. Бизма кеңәшни бир йәргә түгүп, у қатқа өтмәкчи болдуқ. Һазир биз мәлидин икки чақиримчә жирақлиқта болуп, балиларға йерим чақиримла йол бар еди.

— Һә-ә-ә-әй Мамут, — дәп қичқарди достум, — тохтаңлар, бизма баримиз, бизма.

— Һә... мақул, чапсан болуңлар, чапсан, — дәп уларма разилиғини көрсәтти. Қизлар, балилар жиғилип, бизни күтүшкә қалди. Биз илгири кәлкүн судин калиларни минип оңайла өтүп алған едуқ. Әнди иштан-пушқақни түрүп өтүш хелә тәс кәлди. Лекин қизлар билән таққа пиязға меңишниң алдида бу җапалар бизгә һеч еди. Биз шундақ қизиқтуқ, кәлкүндә еқип кәтсәкма қайтқимиз йоқ еди. Һерип-ечип у яндин-бу янға өтүп балиларға қошулдуқ.

— Калиларни ташлап йенипла кәлдиңларә? — деди Соқа.

Бизниң сөзни күтмәйла:

— Һә, әвәй, — деди Гүлхан.

— Анарханни көргәндики, немигә қарайду булар... — дейишигә парақ-парақ күлкә басти, шундақ хушхуйлуқ билән бизни қарши елип қозғалди карван...

Биз яш-яш балилар болсақма, чоң балилар болмиғачқа карванниң башлиқлири биз едуқ. Пиядә, ешәкчан, ала-чипа көрүнүш билән баримизчә нахша ейтип, йол салдуқ таққа қарап. Түгмәнчиләрниң өйлиридин узимақтимиз, уларниң балилири бизниң өмлүкни көпәйтмәктә.

Идирларниң удуллиридин өтүп, егиз тағлар билән қисилған ғолниң тегигә кирип кетип бармақтидуқ. Бизниң өмлүк көңүллүк, барғансири нахша, параң, қиз-җуганларниң чақчақлири билән өткән йол билинмәтти. Ешәкни тоқуп, палтини ғанҗуғилиған отунчилар, бәлни бағлап, қалпақни қирлап, чоруқни чаққан тартқан яш балилар, җалани селип, барлиқ һис-туйғулирини йолға қойған җуганлар, башни қаттиқ тарап, бәлгә нанни түгүп, пөпчәклирини көзигә йепип әгишип маңған яш қизлар... Барлиқлири ғолниң ичкирисигә, тағниң қия йеригә йеқинлашқансири, тағниң әркә балилиридәк сай тегини толтуруп баратти.

Бизниң йолда учар қанат турмас — балилар шохлуқ қилип таш атар, бизниң йолда минәр һайван турмас — балилар үркүтүп, минип қийнар, бизниң йолда шундақ қилип, қеқилмай һечнәрсә сақ қалматти. Барлиқ нәрсигә гояки биз егә едуқ.

Шундақ қилип, биз хушхуйлуқ, көңүллүк, хуш вақлиқ билән терәклик сайниң ағзини айлинип, пияз тәргили кирип кәткәндә, әтиязниң күни бизниң үстимиздин юмшақ нурлирини сепип күлүп турмақта еди.

Ғазаңлар чүшкәндә

Шилдир-шилдир
Аста чиққан шамалда,
Адаққи йопурмақлири билән
Аста, еғир-бесиққина
Бүгүн дәрәқләр еғаңлайду.
Ширт, ширт...
Аста йәр қучиғиға
Йәрни сөйүп ғазаңлар чүшиду,
Дәрәқләрдә йопурмақлар шалаңлайду
Тақир-туқур.
Жүк билән һарвулар қайтиду.
Еғир-бесиқ аста, етиздин,
Ширт-ширт ғазаңлар йәргә чүшкәндә.
Қараңлар җәмийәт дуканлириға,
Қат-қат тизилипту, етиздин янғанда.
Машинилаштуруш утуши,
Дехан заеми вә маллар алғили
Хәлқимиз бай, хошал, йешиллиқ
Һаят сериқлиққа көчкәндә...
Аңлаңлар силәр, һәй етиз хәлқи!
Хошал-хорам ойнаңлар, күлүңлар,
Унутмуңлар гезитимизни,
Топлишип-топлишип, елип оқуңлар.
Тола аян елип, пәләк йәргә чүшкәндә
Гезит оқуп, турмуш түзүп
Күлүшүп нахшилар ейтимиз.
Бу болиду, әң адаққи...
Әң қаттиқ, чоң йеға...
Конидин биз — йеңиға көчкәндә...

Үзмәңлар

Тәгмәңлар, қоюңлар!
Үзмәкму силәрниң оюңлар?
Чепилмаңлар, қизирип ечилсун,

У чирайлиқ көк майсә пәрәң чечәкләр.
Хаңдин янған жигитләр,
Хамандин янған хаманчилар,
Кирсун чирайлиқ гүлстанға,
Ойнисун, күлсун, сәйли ачсун.
Чирайлиқ чечәк қиссун,
Уларниң көңли үчүн бүгүн гүлстанда
Муңлуқ челинсун ғежәкләр.
Һәй силәр,
Турмуш қоғландилири,
Ақ сәлличан кона башлар,
Қол тәккүзмәңлар гүлләргә!
Қол созмаңлар Октябрь ғенимити —
У чирайлиқ чечәкләргә.
Аңлаңлар силәр, бүгүн муқәддәс
Бизниң он биринчи күн.
Ойлаңлар силәр, һәй хаң жигитлири!
Хаман қизлири, жуганлири
Челиңлар сазиңларни
Хошал авазларға.
Сазиңлар қулиғиға
Чирайлиқ чечәкләр қисилсун,
Билиңлар, бүгүн бизниң муқәддәс,
Улуқ он биринчи күн...

Булбул кәпту

Қараңғу бағларға булбул кәпту,
Кәч-сәһәрдә салқин бағда.
Үзүлүп, муңлуқ сайрайду.
Ялғуз сәһәрдила әмәс,
Кечисиму шу,
Шуңлашқа чирайлиқ кәч айдиң
Қонаққа кәпту булбуллар,
Күз кәлсә, йәнә жираққа кәтмәкчи.
Кәтмәс еди
Узақ турса қәдри түгәйду,
Шуңлашқа чидалмайду кәтмәстин.
Шуниңдинму чирайлиқ нәрсә
Бармекин дунияда!
Яритимән үзүлүп сайришини

Найити бирла нәрсә чирайлиқ
Илһам елишим һәр заводниң вақиришидин
Сәһәрдә уйқидин гудок охатса,
Муңлуқ сайрап
Булбул охитиду йезида,
Ех, мана булбул балисини,
Әвәтсәм едим буғдай билән
Халта қилип фабрика қизиға.
Қараңғу бағларға булбул кәпту,
Һәр сәһәрдә салқин бағда
Үзүлүп, муңлуқ сайрайду,
Булбул сайришин тиңшар едим,
Бирақ фабрикиға халта қилиш үчүн
Хизмәт қилиду һәр айдиң.

Мәтбуат беғимиз

Бүгүн гезитимиз —
Мәтбуат беғи чирайлиқлинип,
Әмгәкчиләр үчүн йоғарди.
Иштин янған әмгәкчи хәлқимиз —
Деханлар баққа кирип ойнисун!
Қизил, көк, пәрәң гүлләрни пурап,
Мәтбуат беғида сойлисун дәп,
Йеңи, чирайлиқ чечәкләрни тикишкә
Бүгүн гезитимиз чоңайди.
Гезитимиздә —
Мәтбуат беғимизда өмүрвайәт яз.
Қиш болмайду һечқачан.
Чирайлиқ гүлләр,
Ала-йешил, пәрәң гүлләр ечилған
Қизил уруқлар етиз хәлқи үчүн терилгән
У чечәкләр — хаманчилар үчүн терилгән.
Хаңчилар үчүн тикилгән гүлләр.
Полашмайду, қуримайду һечқачан.
Ейтиңлар силәр, һәй, йолувчилар!
Ейтиңлар етиз қизлириға,
Хаман жигитлиригә.
Иштин йенип топлинип-топлинип
Мәтбуат беғиға кирсун,
Ойнисун, күлсун!

Қулиғиға чирайлиқ чечәкләрни қиссун!
Аңлаңлар, силәр!
Социализм беғимиздин үзүп,
Йеңи чечәклөрдин тутам ясап,
Раһәтлинип чеккисигә гүлләрни қиссун!

МӨМҮН ҺӘМРАЕВ

Долқунлар арисида

(*романдин парчә*)

"А" йезисиниң Тейип имами, йеза кеңишиниң рәиси һәр күни кәчқурунлуғи бәзибирләрни тутуп елип, узундин-узунға кочида сөзлишиду. Бәзи-бәзиләрдә чүштин кейин деханларниң етизлирида нәқ лоқанчилардәк жүргини көрүниду. Бүгүн чүштин кейин "А" йезисиниң буниңдин икки—үч жил бурун басмичи болуп жүрүп, ақивәттә басмичилиқниң Қизил әскәрләр алдида "шәрти" кетип "пәрти" қалғанлиғи үчүн дәшти-баяванларда, Баба тағларниң қара таш қойнилирида ач жүргәндин көрә, йеңи һөкүмәт немә қилса, шуни қилсун дәп, бир қара милтиқ билән тәслим болған Һашим "тәслим" билән узун параң қилишип кәтти.

Бу мәзгилдә Гүлшәм дәс көтирилип чиққан көксини дир-дир титритип, һойлиниң ичидә гүрс-гүрс маңмақта. Алдирап, пишиптәләп, кала сеғиш, тамақ пишириш билән аварә. Униң һәрбир қәдәм бесишида теқимға чүшкән иккигә өрүлгән биләктәк қара қундуздәк чачлириниң икки ғол оттурисида иландәк сойлап туруши, униң қавул, ишчан жуганлиғидин дерәк берип туратти. Өткүр, чолпандәк көзлиридин чечилип турған күчлүк нурлири әтидин кәч киргичә ишләп һармаслиғиға гува болалайду. Толун айдәк толған сәбдә рәңлик икки мәңзиниң нур чечип туруши саламәт тәнлиги тоғрисида мәлумат берип туриду. Һөснигә қошумчә болған қәләмдәк қийилған қара қашлири қалиғачниң қанитини әслитиду. Гүлшәмгә бирла көзи чүшкән киши: "Бирдәм олтиришип пикир елишсам, қолидин бир чинә чай ичсәм", — дегән арзу вә шерин хияллларға патиду. Өз-өзидинла мулаһизә қилғучилар: "Буниң ата-аниси саламәт тәнлик, бәстәмлик кишиләр болса керәк, өзиниң мунчилик сөләтлик, қавул жуган болуп өсүшигә қариғанда, әмгәк қойнида өскән әмгәкчи деханниң қизи болса керәк", — дегән қарарға келиду.

Гүлшәм "А" йезисиниң ата-бовисидин бери қолидики бир йерим холуқ йеригә тинмастин кәтмән уруп, өмүр кәчүргән Нурмәт атлиқ кәмбәғәлниң қизи еди. Һашимхан мәзлум кечини кечә, күндүзни

күндүз демәй, ериниң кәйнидин қалмай етиз-ериқ ишлириға ярдәмлишип, Гүлшәмни бовақ вақлирида бөләнгән бөшүги билән етиз гүллириниң арисиға қоюп, уни гүлләр қойнида өстүргән еди. Шуңлашқа етиниму Гүлшәм дәп, кәң дала етиз гүллириниң гүл чәмбәрлиригә беғишлап қойған.

Гүлшәм дәм-демигә өз мәшғулийити үстидә кочиға көз ташлатти. Кимниду күтәтти. Барғансири гугум қоюқлашмақта, қаш қараймақта еди. У арида һойлиға егиз бойлуқ қатмиғина бир киши мүрисигә бир гүҗәк, бир кәтмән селип еринипкинә, бир-бир бесип кирип кәлди. Бу кишиниң сиртқи көрүнүшидин наһайити һарғанлиғи, қандақту чоңқур бир ойға патқанлиғи көрүнүп туриду. Селинған дәһшәтлик қапиғи астида чала-пучуқ көрүнүп турған көзлиридин кимгиду дәһшәт оти чечилип туриду. Бу гәвдиниң һойлиға кириши билән Гүлшәмниң униңға көзи чүшүп, қазан бешидин қозғалмастин, аддийғина кишиләргә болидиған муамилә билән:

— Һай, немә болдиңиз! Һәҗәп кәч қалдиңизғу? — дәп яғач таваққа аш сүзгили киришти. Бу гәвдә еринипкинә етиварсаз “һә” дедидә, гүҗәк-кәтмәнлирини күндики җайиға қоюп, һойлиниң күн петиш тәрипигә орунлашқан йоған седә астиға йейилған кигиз үстидә оңда йетип, асмандики юлтузларға қарап, өз-өзидии тәсирлинип, өз-өзигә: “Ким ейтиду худа йоқ, дин йоқ дәп? Әгәр худа болмиса, бу ай, юлтузларни ким яратқан?” — дәп йәнә башқидин ойға кәтти. Унчә һаял қилмастин, Гүлшәм седә түвигә дәстихан селип, тавақни дәстиханниң оттурисиға қоюп, икки яғач қошуқни тавақҗа селип:

— Туруп, тамақни ичип, бир йолила демиңизни аласиз, аш совуп қалиду, — дегән авази буниң ойлирини тарқатти. Гәвдә орнидин туруп, бәдәшқинини қуруп, үндимәстин қопал қошуққа ашни тошқузуп-тошқузуп елип, дардай калпуклири оттурисидики көшүктәк ағзиға шалаплитип қуюшқа башлиди.

Бу гәвдә Һашим “тәслим” дегән Гүлшәмниң ери еди. Бу гәвдиниң Гүлшәм билән биллә өй-отақ болуп жүргинигә чәттин қариғучиларниң ичи сирилатти. “Һәссәнә, һарам кетипту бу җуган”, — дейишәтти. Буларни көрүш билән кишиниң есиға хәлиқ қошақлиридин “Бир яхшиға бир яман, һәр җайда бар, яр-яр”, — дегәнлири келәтти.

Гүлшәм ериға қариму-қарши олтирип, тавақҗа нанни уштуп-уштуп йетәрлик селип қоюп, қошуғини қолға алди. Қошуққа ашни елип, ичиш алдида ериға бир көз ташлап, ерида қандақту көңүлсизликниң барлиғини сәздидә, аштин төрт-бәш қошуқ ичип, йәнә бир көз ташлиди. Арида җимлиқ һөкүм сүрмәктә.

Гүлшәм ериниң бу қилиғиға ичи пушуп:

— Һой, немә болдиңиз? Бешиңизни дәстихандин көтәрмәйла қалдиңизғу? Яки бирәр йериңизниң сақлиғи йоқму? Қапақлириңиздин қар яғдуруп, бир қисмила болуп қапсиз? Байила мән етиздин йенип келишим алдида мундақ әмәс едиңизғу? — деди.

Һашим алди-кәйнигә қаримай, шалаплитип аш ичиштин тохтап, икки чеккисидин ериқтәк еқип турған тәрини йенида чугулуп ятқан сәллисиниң бир учиға етип, қошуғини тавақтин елип, дәстихан үстигә қоюп, өзини наһайити чоң мәртивидики кишиләрдәк һис қилип, хотуниға қарап:

— Биләмсән, мән қандақ иш үстидә ойлинип ятимән? Сән бирәр йериңиз ағриватамду дәйсән. Немә қилғанға ағрисун. — Гүлшәм буниң бу олтиришидики соғ теләтлик көрүнүшидин өзичә етизда бирәв билән су талишип урушуп қалғанду дәп ойлиған еди. Һашим шундақ соғ мүҗәздеки, күнигә адәмләр билән әрзимәс нәрсә үстидә бир қизиришип алмиса, йегән-ичкини тенигә сиңмәс еди. Лекин Һашимниң бу териқидә соал бериши Гүлшәмни дәррула башқа бир ойларға чөмүлүшкә мәҗбур қилди. Гүлшәм тиңирқап туруп, очуқ чирайи билән:

— Һуй, немә худа урди сизни? Һечқачан сизниң мунчилик чоңқур ойларға петип қалғиниңизни көрмигән едим?

Һашим селинған дәһшәтлик қапиғи астиға йошурунған зәһәр көзлирини йоған ечип, ғараң-ғуруң қопал авази билән гүкирәп:

— Әгәр сән мениң ойлиримни билмисәң, мән саңа ейтай. Мән бүгүн худа йолида, мөмүн мусулманларниң дини-шәриити һәққидә күрәшкә чиқиш вәзиписини үстүмгә алдим. Бүгүн күрәшкә чиқип кетимән. Сән болсаң, өйдә олтирип, мениң ғалип болушумға дуга қилип турғин.

Гүлшәм буниңдин қандақ ой, қандақ пикир чиқидекин дәп очуқ чирай вә хуш көңүл һәм мунайим қараш билән буниң ағзидин чиқидиған сөз, җүмлиләрни диққәт билән тиңшап турушиға, буниң ағзидин бу тетиқсиз, чолида турмайдиған җүмлиләрниң чиқиши билән униң мулайим көзқарашлирида зәһәрлик нурлар чеқилғандәк вал-вул қилишқа башлиди, йеқимлиқ сәбдә рәңлик чирайида очуқ күнни дәһшәтлик қара булутлар қаплиғандәк, көңүлсизлик һөкүм сүрди. Юмшақ, хушхой көңлидә чеқилған тезлигидә дүшмәнлик пәйда болди. Өз-өзидин һәҗәплинип, терикканлигидин немә дейишини билмәй, сәлгинә тиңирқап туруп қелип:

— Немә болдиңиз, чүшәкәватамсиз? Яки қара бастиму сизни? Қандақ шәриәт, кандақ дин, немә бопту уларға? Кимләргә қарши күрәшмәкчисиз?

Һашим қошиғини йәнә қолиға елип, ешини бираз ичип, Гүлшәмниң үсти-үстигә берилгән наразилиқ соаллириға сәлгинә териккәндәк болуп:

— Хотун, таза беғәрәзсәндә! Кимгә қарши күришәттим мән?! Бәлгүлүк, Кеңәшләр һөкүмитигә. Һай, мән саңа ейтай, Кеңәшләр һөкүмити бизниң диний исламимизни, диний рәсим-қаидимизни бит-чит қиливәтти; һәқлиң болғандин кейин, ойлап қаримамсән, бу һөкүмәтниң бу йосунда иш елип кетип бериши биз мөмүн мусулманларни йолидин аздуруш дегән сөз. Илгири йезимизда күндә дегидәк нәзир-чирақ болуп туратти. Мечитларда хәтмә-қуръан өтәтти. Һазир болса, бит-чит болуп кәтти. Бизләр болсақ, билмәй жүргән екәнмиз. Қанчә қилсақму “хам сүт әмгәнмиздә”. Бу һөкүмәт езитқулар һөкүмити, әнди билдим мән; буни йоқитиш үчүн маңа охшаш мөмүн мусулманларниң күришиши керәк.

— Һой, сизгә немә болди? Растла җөлүватамсиз немә? Өмриңиздә намаз оқуғиниңиз йоқ, түзүгирәк ғусли-тәрәт қилишни билмәттиңиз, бүгүнла дин-шәриәтни қаяқтин биливалдиңиз? Кашки елипни таяқ, дәп билсиңизму мәйлиди. Бу һөкүмәтниң езитқулиғини нәдин билдиңиз? Шу кәмгичә бир ненимиз пүтүн болмиған еди, әнди мошу һөкүмәтниң қурулуши биләнла пүтүн болдиғу. Бизгә охшаш житим-йесирларға буниңдин артуқ йәнә қандақ шәриәт, дин вә һөкүмәтниң кериги бар? Сизгә ким намаз өтимә дәпту, өтәвериң. Биз үчүн бу һөкүмәтниң һеч яманлиғи тәккини йоқ. Һелиқи бирнәрсә ширкити дегини дандин-дан, уруқлиқтин-уруқлуқ бериватидиғу жутқа. Өзиңиз түнүгүнла берип орус қоши, ара-гүҗәк елип кәлдиңиз. Униң үстигә бизгә охшашлардин селиқ алмайду, алван-ясаққа тутмайду, бу һөкүмәт болғандин бери өйүмиз — өй, оқитимиз — оқәт болди, һечнемигә хиҗалитимиз йоқ. Йәнә бу һөкүмәтниң немиси яман екин таң.

Һашим техиму терикип:

— Беғәрәз-беғәрәздә. Гәп йемәк-ичмәктә әмәс, ахирәтниму ойлаш керәк. Әгәр бу езитқуларни аридин көтәрмисәк, таңла-қиямәттә қара үз болумиз. Әгәр аридин көтиришкә тиришсақ, униң һөддисидин чиқалаймиз, бу турған гәп. У вақта бу дуниялиқ, у дуниялиғимизму болиду. Бу йолда күришимән, өлсәм шейит, қалсам ғази. Таңла қиямәттә худа қази болғанда, оң йеним билән туримән, қара үзлүктин қутулимән.

Гүлшәм Һашимниң бу ахмақлиқ вә мәмәданлиғиға терикип-боғулуп, қолидики қошуғини ихтиярсиз дәстиханниң үстигә қоюп:

— Һай, мени беғәрәз дәйсиз, мәйли, мән беғәрәз болай, сиз мусулман екәнсиз, дин-шәриәтни билидекәнсиз, немишкә бир мәртә

болсиму өмриңиздә мечит үзини көрмидиңиз, түзүгирәк роза тутмидиңиз? Немишкә басмичи болуп әлни қаңғир-қахшаттиңиз? Өтәнниң кәйнигә кирип, хәлиқннң ат-улақ, мал-варинини оғрилап, хану-вәйран қилдиңиз? Қени сизниң мусулманчилиғиңиз? Әгәр билсиңиз, мошу һөкүмәткә тәслим болғиниңизниң өзигигинә мусулман болдиңиз. Оғирлиқ, басқунчилиқ, қанхорлуқтин қутулдиңиз, йәнә әксиңизгә янмақчимусиз? Әгәр сиздин башқа киши болса, буни ойлатти. Тәслим болғандин кейин өйүңиз — өй, оқитиңиз — оқәт болдиғу. Бу һөкүмәттин илгири немиңиз бар еди, ейтиңа? Бу гәп-сөз, ой-пикирләрни ким үгәтти ейтиңа! Икки-үч жилдин бери бу гәп-сөзлириңиз қаяққа кәткән еди? Олтарсиңизму: “Яшисун Кеңәшләр һөкүмити!” Ятсиңизму:“Яшисун кеңәшләр һөкүмити! Яшисун, өйсизгә өй бәргән, малсизға мал бәргән Кеңәшләр һөкүмити!” дәйдиған едиңиз, қени у “яшисунлар”, қайси гөргә кирип кәтти? Уят әмәсму!

— Һай, види-видилириңни қой. Сениңсизму мениң әқлим өзәмгә йәткичилик! Маңа бу еқилларни ким бәргини билән ишиң болмисун. Әгәр сән беғәрәзниң еқили болса, бу езитқуларниң Ташкәнт, Сәмәрқәнтләрдә немә қиливатқанлиғини ойлап қара. Мән саңа ейтай, у яқларда мечит, мәдрисә, ханиқаларни йепиветипту. Саңа охшаш беғәрәзләрниң үзини ечип, уларниң намәһрәмлигини түгитип, кочиларда әврәтлирини ечип, әрләр билән арилишип жүридиған қилипту. Уни аз дәп, әр-хотунларни арилаш қилип орусчә чоқундурушқа оқутиватқидәкмиш. Езитқулар аста-аста бизниң жутларғиму йетип кәлди. Рәис ейтидекин, бу жил бизниң йезиға районднн маарип әвәтәрмиш, әгәр растла әвәтсә, нәқ келиши биләнла бир кечидә өзәм каллисини алимән. Шуңғичә қарап ятмастин, уларниң йолиға ора колишимиз пәриз һәм қәриз.

— Вай-вай назакәтликни, өзичә пәриз-қәризләрни үгинип кәткинини қара. Шундақ мән-мән дәп гүкүрәп жүргән Әмир Алим ханни тери-перәң қилған Кеңәшләр һөкүмитигә сизгә охшашларниң немә чами келәр еди? — дәп ағзиниң ичидила аңлина-аңланмаслиқ дәрижидә ғудуңшуп-ғудуңшуп, башқидинла үнлүк аваз билән сөзгә киришти Гүлшәм.

— Бизниң йезиға маарип кәлсә, сиз билән маңа немә яманлиғи тегәр еди. “Т” йеза кеңишидә маарип баркән, хәлиқләргә наһайити пайдиси тегиватқанмиш, һәммә әл әриз-дәрдини шу маарипқа яздуридекән. Күндүзи яш балилар, кәчқурунлуғи әр хәлиқләр оқуп, бир убдан йолға кирипла қапту. Бурнакүн Мерванхан айлам шу йезиға барған екән, чоң оғли кәчқурунлуғи, кәнжә оғли әтигәнлиги оқуп жүрүп бир убданла болуп қапту. Селиқ тоғрилиқ қандақту

чатиғи барчеғикән, бир убдан өзлирила әризләрни йезишип, чоң-чоң йәрләр билән сөзлишип пүтиришипту. У йезиниң хәхлири маарипниң кәлгәнлигигә наһайити хошал, маариптин қәвәтла миннәтдар дейишиду. Бийил бу йезиға маарип кәлмисә, кәнҗә оғли Һәмрақулни айлисиниңкидә әвәтип, шу йезида оқутимән дәйду. Бизниң йезиға маарип кәлсә техи яхши әмәсму? Бир йәргә әризә яздурмақчи болсақ, әтидин кәчкиргичә чирақ елип издисәкму бу йезида әризә язғидәк киши тепилмайду. Һелиқи тәтүр пешанә пүтүкчи болса, ялвуруп-ялвуруп барсаңму адәммусән, иштмусән дәпму қаримайду. Әрзимәйдиған ишларни бир-икки күндә пүтүрмәстин, сәргәрдан болисән. Қандақ болмисун, бу йезида бир маарипниң болуши чайнандинму зөрүр!

Һашим техиму терикип, Гүлшәмгә тегишлик җавап тепип берәлмигини үчүн тиллап, йеңиш мәхситидә қоллири билән җонуп:

— Хотун дегән ипласниң: “Чечи узун, әқли қисқа”, — дегән йәрлири наһайити тоғридә. Һай, сәнму мени езиқтурмақчимусән. Саңа охшаш иштансизларға маарипниң болуши наһайити яхши. Сәнму Сәмәрқәнт, Ташкәнт иштансизлириға охшаш иштиниңни бешиңға кийип чиқишқа тәйярла турисән. Әгәр сениң бузуқ болуш оюң болмиса, шунчә заманлардин бери ата-бовилиримиз хәт-саватсиз болуп кәлгән, шуларниң қайси бирси ачтин өлүп қалғанкән, шуни ойлимамсән? Қайси бирсиниң әрзи-дади тегишлик җайларға йәтмәй қалған екән? Яқ, мән маңған йолумдин қайтмаймән. “Шир йолдин қайтмас”, — дегән. Худа йолида, дин-шәриәт үчүн та өлгичә күришимән. Әгәр сән бузуқ бу йолуңдин қайтмастин, види-види қиливәрсәң, дин-шәриәт йолида бизниң йезиға келидиған езитқу билән биллә қурвансән. “Әрниң езитқуси хотун” дегән сөз наһайити тоғридә, — дәп ешиниму тойғичә ичмәстин, пәйли бузулуп, рәңгиройи өчүп қопушқа тәмшәлди. Гүлшәм өз-өзидин боғулуп, буниң ешәктәк тиришип елишини йеңишкә һеч сөз тапалмай:

— “Терә йәп үгәнгән иштниң пәйли өлгичә қалмас” дегәндәк, әгәр йенип йәнә басмичи болмақчи болсаң, Баба теғиниң қара ташлирини йәнә сеғинған екәнсән, мениң рухситимни берип кәткин. Басмичиниң хотуни дегән намни көтиришкә тақитим йоқ. Үч жилдин бери “тәслимниң” хотуни дегәп намни көтирип кәлдим. Йетәр әнди. Сениң дәрдиңни тартқичилигим йоқ. Алмидәк яшлиғимни зорлуқ билән алдиң, рази болдум, мениң яшлиғимни, ата-анамни паскина путлириң билән дәпсәндә қилиш мәхситидә акамниң яш җениға замин болдуң. Чидар һалим йоқ, — дәп икки көзидин яш төкти. Һашим титирәкләп, өткән күнлириниң хаинлиқ пажиәлирини немә дейишини билмәй, беши пирридә айлинип, дудуқлап:

— Һай, немә дәватисән? Мениңдин өлүп айрилисән, тирик айрилимән дәп ойлима, хатирәң җәм болсун. Сени алимән дәп акаңниң каллисини алдим, иқрармән, һеч танмаймән. Әгәр һөтүт-пөтүт десәң, сениңму каллаңни алимән, — дәп йенидики ғилаптин йоған саплиқ пичақни елишқа тәмшилип:

— Әгәр мениң дин үчүн, мөмүн мусулманлар үчүн күрәшкә чиқип кәткинимни әлгә ейтсаң, нәқ шу кечиси қоми-қериндашлириң билән уҗуқисән! — дәп орнидин сәкрәп туруп, һойлиниң чәт-чөрисигә қарап:

— Мана өй, әйнә мал, етизда деханчилиқ. Ишләп, йәп ятивәргин. Мән болсам, башқа кам-котилириңни халиғиниңчә тәйярлап берип туримән, — дәп түзәгирәк хошлашмастин, ғиҗи-ғиҗи биләнла чапинини мүрисигә селип, кочиға чиқишқа тәмшәлди.

Гүлшәм орнидин сәкрәп туруп, Һашимниң чапининиң пешиға мәккәм есиливелип, телиқип-телиқип жиғлаш билән:

— Әгәр басмичи болуп кәтсәң, мелиңму, җайиңму өзәңгә болсун. Әгәр сән мени қоймисаң, мән сени қойдум, мәнму сениң билән биллә кетимән атамниңкигә, — дәп биллила меңишиға:

— Һай, ойлима тирик айрилимән дәп, ейтқанлиримни есиңдин чиқарма, — дәп йоған, чоюндәк қатқан мушти билән Гүлшәмниң қулақ түвигә бир қойдидә, муштиниң салмиғида өзиму айлинип тохтиди. Гүлшәм тәмбәллик җуган болғачқа, бир муш билән жиқилмай, сәнтүрүлүп-сәнтүрүлүп берип, хелидин кейин йәргә бағричә чүшти.

— Һей, жуюлмиған иплас! Ойлимиғинки, мән мәзлумни урғунум урған дәп, әгәр өлмисәм, җеним тенимда болса, өзәм атлинип чиқип, тағниң қара ташлири қойнидин җәсәдиңни ач бөриләргә ташлап, каллаңни әкәлмисәм, инсан болмай кетәй, — дейишигә Һашим чидалмиғинида көзидин өткүр зәһәр вал-вул челип: “Сән имансизға мән тетимисам”, — дәп Гүлшәмниң бешиға, ач биқиниға икки—үчни тәпти. Гүлшәмниң нәқ чоққиси йерилип, көкси тамам қанға боялди һәм ичи илишип үндимәй һошсиз болуп яттидә қалди. Һашим чапинини мүрисигә селип, йәрдә чугулуп ятқан сәллисини қолиға елип, илгирики қанхорлуқ-басмичилиқ кәспигә — “дин-шәриәт” үчүн Баба тағ қойниға қарап Өтәнбәг қурбешиға сиғинип йол тутти.

Йеза адити бойичә яз күнлири чирақ йеқилматти, ай қараңғуси. Һава очуқ, көп-көк асманда юлтузлар җимирлишип янмақта. У яқтин-бу яқтин ғуй-ғуйла өз йоли бойичә қип-қизил йол қалдуруп, юлтузлар көчмәктә. Шу қараңғу түндә асманға лиқ толған юлтузлар рәһми келип, ичи сийрилғандәк, қанға боюлуп ятқан Гүлшәмдин көз алмай тәлмүрүшүп турмақта. Һәммиси бу һадисигә тепчәкләшкәндәк, җимирлишип туруши — хаин басмичиға ләнәт дегәндәк билинәтти.

Қараңғу түн. Түнки икки—үчләр мәзгили. Йәр қизи қимирлимай, һойла оттурисида қанға боюлуп, һошини билмәй ятмақта. Бу түндә униңға ким йолдаш болсун, кимму келип униң һалини сорисун, дәрдигә дәрман болуп, бешини йөләп, бир жутум су бәрсун? Һечким йоқ. Йеза өлүм тинлиғиға тиниққан. Ялғузла Баба тағдин, Сурхандәриядин ғилдирлап чиқип турған муздәк кечилик дәрия шамили өз йолида буни силап-сийпап өтүши билән әркилитәтти. Чугулған чачлирини йәлпүтүп ойнишатти.

Гүлшәмниң бу һалда йетишини көргән Ақтөш күндә ятидиған өгүзидә ятмастин, бүгүн авал ахшамдин башлап Гүлшәмниң баш тәрипигә өтүп, икки алди қолини узун созуп, таки шу кәмгичә көзини жуммай, кирпигини кирпигигә қақмай күзәтмәктә. Арилап-арилап һал сориғандәк орнидин қозғилип, охинамдекин, һошиға келәмдекин, дегәндәк Гүлшәмниң қол-путлирини ялап-ялап охиталмиғандин кейин, йәнә қарап ятатти. Намазшам билән өйдә ухлитип қоюлған икки яшлиқ Сираж — Гүлшәмниң тунжа оғли охинип, қараңғу өйдә өз-өзидин қорқуп: “Апа! Апа” дәп жиғлашқа башлиди.

Бу наресидини ким бәзлисун, кимму униң үнини аңлап қелип, қучиғиға елип, жиғлап телиққан көңлини бәзлисун. Униң үстигә буларниң өйи әтрапида аритамлиқ хошна-холумму йоқ. Ялғуз буларла әмәс, бу йезиниң һәммә егиликлири бир-биридин қириқ — әллик қәдәм нерилиқта орунлашқан.

Сираж нәқ йерим саат жиғлиғандин кейин, Ақтөш йәнә орнидин қозғилип, адаққи мәртибә Гүлшәмниң пут-қоллирини ялап, авайлапқина пут тимиғини Гүлшәмниң көйнигигә иливелип, тартишқа башлиди. Гүлшәм һошиға келип, бешини көтирип, әтрапқа көз ташлашқа тәмшилиши билән, Сиражниң телиқип-телиқип жиғлиған авазини аңлап, өзидики дәрмансизлиқни унтуп, орнидин сәкрәп туруп, өйгә киришкә тәмшәлди. Башлири гаңгирап, дәрмансизлиғидин йенип жиқилип, бәш минутчә Сиражниң жиғисиға тақәт қилалмай, бар күчи билән бағричә силжип, өйигә кирди. Униң өйгә киришигә хошал болған Ақтөш қулақлирини йопуруп, башлирини гилдиңлитип, қуйруқлирини шипаңлитип, Гүлшәм билән тәңла өйгә кирди. Гүлшәм өйгә кирип, Сиражни қолиға елип, бағриға қисип, бирнәччә минут олтарди. Ичиниң қараңғулашқинини, қовурғилириниң зиң-зиң санҗип ағриғанлиғини сезиши билән, көйнигиниң қанға боялғанлиғиға көзи чүшти. Димиқтида олтиришқа тақити түгигәнлигидин, миң бир азап билән тизлинип қопуп, һойлиға чиқти. Аш ичкән супида олтирип бир чекиткә көз тикип, чоңқур ойға кәтти. Сиражму

ана қойнида бирдәм көксини басалмай әндикип-әндикип йетип, қайтидинла уйқиға кәтти. Ақтөш болса, Гүлшәм алдида әркиләп, хошаллиқ авазлирини чиқирип, ғиңшип-ғиңшип, иккигә пүклүнүп, Гүлшәмниң тизиға дүмбисини тирәп йетип, ширин уйқиға кәтти. Гүлшәм шу сүкүт ичидә кирпикни кирпиккә қақмай, аппақ таң атқичә олтирип, ахирида бир улуқ-кичик тинивелип, өз-өзидинла: "Мән саңа охшаш қанхор хаинларға тетимисам адәм әмәсмән", — дәп қолини чеккисигә — йерилған йәргә апирип сийпап көрди. Қанлар еқип тохтап, аққан қанлар қурупму үлгүргән еди...

"Ямғурдин қечип, қар-боранға тутулди", — дегәндәк Гүлшәмниң қара күнлириниң, тәләйсиз турмушлириниң тарихини әслисәк, узун жиллар болған еди.

"Д" районидиң әң чәт йезилиридин һесапланғаи "М" йезисида яшиғучи Намаз намлиқ бир киши болуп, униң йешиму хелиларға улушуп қалған, қисқиси бир пути йәрдә болсиму, бир пути гөргә саңгилиған. Сол көзи билән һаятлиғини күзәтсиму, оң көзи тәбиий күчсизлигидин нурсизланғанлиқтин, дуния йоруқчилиғидин мәһрум болуп жумулған. Бу кишиниц ата-бова, қома-қериндашлири "М" йезисида наһайити дөләтмән кишиләр болуп өткән. Буниң дөлитиму та шу күнгичә күндин-күнгә өсмәктә еди.

Намаз өз өмридә он алтә қизни хотунлуққа елип, кейинки күнләрдә хотунлириниң тәңдин толисиға һәрхил сәвәпләр билән рухсәт беривәткән. Һазирқи күндә шу хотунлири арисида өзиниң көңлигә йеқин көргән, сайлап алған үч хотуни билән өмүр сүрмәктә. Өз өмридә бу аилигә бала туғуп, оғул өйләп, қиз узитип қатарға қошуш наһайити чоң йилтиз яйған. Намаз чоң хотуниға артуқчә гәп-сөз қилмайду, башқа хотунлириға қилған сипайилиғини, тәвәзлигини момай алдида қилалмайду, башқа хотунлириға: "Қойдум сени, үч талақ, йоқал көзүмдин", — дәп, йәр тепип, қол шилтәп җонисиму чоң хотуниға өз йоли биләп силиқ муамилидә болиду; иш үстидә көңли үчүн мәслиһәт салиду. Биринчидин, кона қәдирдан, иккинчидин, оғул-қизлири чоң болуп қатарға қошулған. Әгәр момайға сәлгинә һөтүт-пөтүт десә, оғул-қизлири анисиға ян бесип талайду. Әгәр қаттиғирақ кәтсә, сақал-бурутлирини жуңузлишип, қолиға тутқузиду. Намаз момайдин наһайити бәзгәнлигидин, өзини чағлимай, бир-икки қетим қойдум сени, дәп катаңлап қоюп, бир қотан оғул-қизлири арисида дәшнәмгә таза тойған еди. Шундин кейин момайға сипайигәрчилик қилмасқа миң бир товва оқуған.

Икки кичик хотуниниң болса, район бойичә ата-бовилири атақлиқ дөләтмән кишиләр болуп, өзлириму хитай гүлидәк тәвринип турған

назук балилар еди. Намаз буларни әң есил хотунлиридин һесаплатти. У хотунлирим чиқип кетимән дәп чатақ қилмисун, дегән ойлар билән башлирида пәрванә болуп, алдида пай-петәк болуп кетәтти. Буниң үчүн әң қорқунучлуқ йери хотунлириниң чиқип кетиши әмәс, бәлки бу хотунларниң битти-бирси чиқип кетидиған болса, түви чиң кишиләрниң бала-җақиси болғанлиғидин, дөлитиниң қақ йеримини жулуп кетиш қорқунучи бар еди. Илгири қоюватқан хотунлириниң түви чиң кишиләр болмастин, бәлки оттура һал, кәмбәғәл қизлири болғачқа, уларни яшлиғиниң қизиқчилиқ дәвирлири түгигичила хотун қилип, сәлгинә көңүлгә тегәй дегәндә гезиги билән кәшисини тоғрилиған. Буларниң ичидә әң узун хотун болғанлири сәккиз-тоққуз ай болуп, кеми икки-үч айдин ибарәт еди. Буларниң көпчилигиниң ойниши бар, дәп әйипләп, әл алдида ата-анилириниң абройлирини төкүп һайдиған. Өз илкидики икки яш җуган буниң алдида ақтин ақ, сүттин пак хотунлар һесаплинатти. Буларниң әйиплири көзгә көрүнүп турсиму, көрмәскә салатти. Намаз һәр кечә новәт-новәт билән икки җуган қойнида ғолини углитип, силитип, қичишқан җайлирини татлитип, раһәтлинәтти. Арилап-арилап һәптидә бир чоң хотунниң алдидиму көрүнүп қалиду, қанчә қилған билән бир демәтлик, кона қәдирдан болуп, яшлиғиниң әң қиммәтлик шерин мәзгиллирини шуниң билән өткәзгән. Өткән яшлиғиниң үз хатириси үчүнму бу момайниму әсләп кирәтти. Та йерим кечигичә муңдушуп йетишатти. Бу ай, бу күнләрдә момай алдиға Намазниң кириш-кирмәслиги бәрибир еди. Чүнки момай үчүн көңүл течлиғи, чоң, дөләтмән аилигә ғоҗа болуп, оғул-қизлириниң алдида дәқәмдә яшиши әвзәл, буниң униңдин башқа арзу-армини йоқ.

Күнләрдин бир күни Намаз бәш — алтә мәлә кишилири билән өз ара барди-кәлдиләрни сөзлишип, кәйпи-сапа қилип олтиришқинида сөздин-сөз чиқип, оттуридин бири:

— Бай бова, қерилиқ күнлириңиздә йәнә бир қиз елип, бир һөзүр қилмамсиз? Мал-мүлүк, дуния исрапчилиқ болғандин кейин, — дәп тәклип қилишиға, қизиқчилиқта башқилар тәрипидин һә-һу дейишип, қериғинини туймиған дәллини йәнә бир қизға өйлинишкә қизиқтурди. Һәш-пәш дегичә өз ара лайиқниму тепишти, қалин мәсилисини һәл қилишқа әлчиләрниму көрситишти. Шу күнләрниң биридә Нурмәттә болған байниң қәризлирини дәсмий қилип вә униңдин башқа байниң уларға нурғун пайдилири тегишини көрситиш билән қизини беришкә рази қилди. Арида он — он бәш күн өтәр-өтмәстинла, бовайниң пәтвасини қизни көрсәтмәстин туруп оқутуп қойди. Арида бир һәптә өтәр-өтмәстин, бовай яңза-яңза базарлиқларни елип, қалинлиғини көрүшкә биринчи қетим

барди. Намазбай бовиниң келишини “кәлсилә, хуш кәптила” дәп қарши алди қейнатиси. Аш-су қилишқа урунушти. Бу мәзгилдә бай бовайниң қалинлиғи Гүлшәм он иккидин он үчкә чиққан еди. Намаз һойлиға кириши билән Гүлшәм һойлиниң бир четидә лайдин қача-қомучларни ясап, қизлар билән ағчайлам ойнишип турғанди. Намазниң көзлири алақзадә болуп, “қалинлиғим” қандақ қизкин, дәп һойлиниң булуң-булуңлириға көз ташлашқа киришти. Бу һални сәзгән әлчи:

— Бай бова, әйнә сизлиниң қалинлиқлири, — дәп там түвидә ойнаватқан қизчақни ишарә билән йошурунчә көрсәтти. Намаз бу қизни көрүш билән бир қисмила болуп, аң-таң болуп қалди. Лекин сир бәрмәсликкә тиришти. Иккинчи йолдиши Намазни хошал қилиш мәхситидә:

— Бай бова, қалинлиғим кичик, қәдир билмәс дәп хапа болмаң, бир икки жилда көзгә көрүнүп қалиду. “Бөк билән урғанда жиқилмиса ярайду”, — дегән әмәсму. Қараңа, нәқ таш қочаққа охшайду, киши қарап-қарап тоялмаслиқ дәрижидә гөзәл екән. Башқидинла яширип кетидиған болдиңиз, мубарәк болсун, — дәп Намазни наһайити хошал қилди.

Гүлшәм Намазниң өйигә көчирилип келип, техи йеңидин “бөк билән урса жиқилмас” дәрижисигә йетәй-йетәй дәп қалған мәзгилдә, Намазбай туюқсиз өлүп қалди.

У арида инқилап башлинип кетип, пүтүн йеза малли-матаң болуп кәтти. Бу қалаймиқанчилиқ бир-икки жил давам қилип, Намазға охшиған байлар билән мәнсәпдарлар өз һәләкчилиги биләнла болуп кәтти. Кеңәшләр һөкүмити түзүлүп, дуния башқичила өзгәрди. Бу вақларда Гүлшәмниң хели еси кирип қалди. Сесиқ дәлланиң қойнида ятқанлири есигә чүшүп қалғанлирида өз-өзидин жиркинип, қутулғанлиғиға хошаллиғини ейтип-ейтип түгитәлмәсти. Ана мәзлумма Гүлшәмдинму хошал еди. Гүлшәмниң акиси Мәрасул болса, ата-анисиниң қилған виждансизлиғи, ахмақчилиғи үчүн қаттиқ аччиқ қилип жүрәтти. Инқилап болуп, Кеңәшләр һөкүмитиниң түзүлгәнлигигә хошал болған Мәрасул йезида әң биринчи болуп қизил әскәргә йезилип, җан дили билән дүшмәнләргә қарши күрişип кәлгән.

Жигирмә төртинчи жили Гүлшәм йешиға толған мәзгиллиридә Һашим тәслим Гүлшәмгә әлчи киргүзди. Мәрасул ата-анисиға қарши келиду.

— Сиңлим Кеңәшләр һөкүмити қурулуши арқилиқ “ямғурдин” қутулған еди. Әнди йәнә силәрниң ризалиғиңлар арқилиқ “қар

боранға учришиға”, Һашимдәк басмичиға мән сиңлимни хотунлуққа беришкә рази әмәсмән, — дәп қәтъий қарши турди. Һашимниң әлчилири икки-үч қетим кирип, нәтиҗисиз чиқти. Әлчиләр Һашимға Мәрасулниң қаршилиғини билдүрди. Һашим башқидинла басмичи болуп, Баба тағ қойниға чиқип кәтти.

— Күнләрниң бир күнидә Мәрасул түгмәнгә ун тартқили кечиси барғинида, Һашим Мәрасулни дүшмән қолиға чүширишкә пайлап җүргәнлигидин, шу кечиси қандақту билип қелип, үч атлиқ адәм түгмәнгә бесип келип, Мәрасулниң каллисини алдидә, шу кечидила йезиға келип, Гүлшәмни зорлуқ билән елип қечип кәткән. Икки жилғичә Мәрасулниң ким тәрипидин өлтүрүлгәнлигини һечким билмәтти. Шу кечисидин башлап, Гүлшәм Һашим билән таки кейинки жилғичә өй-отақ болуп кәткән. Арида икки жил өтүп, оттурида Сираж бир яшқа киргәндә Мәрасулниң Һашим тәслим тәрипидин өлтүрүлгәнлиги мәлум болуп, оттуридики бир балиниң үз хатириси үчүн өз ара келишкән еди. Һашим мечитқоми алдида аш-су нәзирчирақ қилип, намақул болуш билән пүтүшкән...

Еғир күнләрдә

Буларниң көзлиригә башқидинла җан кирди, дунияға үмүт билән қарашқа башлиди, лекин тиллири һаман сөзләш вәзиписини ада қилишқа аҗиз еди. Көзлири болса қум-чөллириниң үстидә тонурдин чиққан ялқундәк әтрапқа қарашқа һәрикәтлинәр еди. Булар бирнәччә минут ичидә бираз йәргә җайлашқан дәшт-баяванниң гүллирини орни-изидин йоқ қилди... Булар қум-чөл үчүн хиянәтчиләр болупму үлгәрди... Бу гүлләрниң түгиши билән, буларниң көзлири қанчә диққәт билән әтрапқа қарисиму, әнди у гүлләр йоқ еди. Көп вақит өтмиди, улар йәнә начарлашти; һаяттин үмүтлирини йәнә үзүшкә башлиди. Һәр иккиси барғансири мағдирсизланмақта. Өмүрниң адаққи минутлири йеқинлашмақта. Шу арида қулиғиға қара қум арқилиқ шириқ-шириқ аваз киргәндәк болди. Еләм бу авазни қумда яшайдиған крокодилниң авазиға охшатти. Тенидики ахирқи тамча қанлириму униң тәрәптин шорилишини күткили башлиди. Лекин узаққа бармиди, бу шириқ-шириқму тохтап қалди.

Шу арида Мәсим күчинип бир һәрикәткә кәлдидә, бешини көтирип қойғандәк болди. Еләм бешини сәл қиңғайтип, Мәсимгә қаридидә, униң бу қилиғини җан бериш алдидики җан татишмақлиққа җориди. Мәсимниң бу чағдики рәңгидә өлүк рәңги бар еди.

Мәсим Еләмниң қариған көзигә қарап мулайимғина күлгәндәк болдидә, көзлириниң қапақлири силиққинә йепилди... Униң күлүши

Еләмниң ойиға өткәндә хаң баригида қулуп жан бәргәнләрни бир-бирләп тизилдурди.

Еләм бирмунчә болсиму, бу чәксиз чөлдә ялғуз һалда һис қилғили башлиди. Ичидә “җеним достум, мәхситимизгә йетәлмидуқ?!” — икки көзидин үч тамча яш дүгләп чүшүп қара қум бағриға сиңди. “Новәт маңа”, — дедидә, Еләм ян-йеқиға, кәң дәһшәтлик чөлгә қарап — “Миң ләннәт саңа!..” — дедидә, көзини кәң асманға буруп, “тәғдиргә” боюн сунуп: “Мана, ал җенимни!” дегәндәк өлүмни күтүшкә башлиди.

Кәч кирип, қараңғу чүшкән еди. Асман кәң, көк деңиздәк очуқ, булутлар йоқ. Юлтузлар пал-пал қилип асманни зенәтләп, униң һаятини җанландуруп туратти. Әйнә бир юлтуз көчүп созулуп, йол ясап йоқ болди. Әйнә йәнә бир юлтузни қаяқтинду бирпәстә бир парчә қара булут бесип алди.

Еләм бу икки юлтузниң йоқап кетишини өзи билән Мәсимниң йоқишиға җориди. Бир туруп көчкән юлтузниң өзи дәп, қара булут тосап алған юлтузни Җанәмдин уни ажратқан қара жүрәк падиша, йеза бәглири, йоған қосақ байлири деди.

“Яқ, яқ, ләнәт чөлгә әмәс, ләнәт падишаға, байларға!”, — деди у ичидә. Йәнә бираз туруп күчинип, қәри-зәри билән калпугини чишләп, ичидә “Һәссинә!..”, — дедидә, күчсизләнди. “Ал, әнди болди”, — дегәндәк өзини қоюп бәрди. Бир юлтузға қарап қадалған көзлири аста-аста сүзүлүп, икки қапақниң астиға кирип йошурунди... Көз жумулди...

Айдиң кечә. Кәң көкүч асманда ойнишип турған миң, миллион юлтузларниң ичидә йоған толун ай мәғрурлинип, тохталсиз үзмәктә. Чәксиз дәһшәтлик чөлдә өзиниң нурини чачмақта. Лип-лип қилип қум үстини астағина сүпүрүп өткән тағ шамили чөлни тәң оттурисидин кәскән чиғир йолда таққа қарап кетип барған икки атниң кокулилирини қайрип, икки қулиғини йепип, пешанилирини ачар еди. Атлар бирхилда аста кетип барар еди. Атларниң үстидикиләр чай-туз елип авулиға йенип кетип барған қазақлар болуп, буларниң һәр иккиси атта сипа олтирип, қизиқ параң селишип кәлмәктә еди. Ат немә үчүнду қулақлирини шиңтайтип, алға қариғили башлиди. Бара-бара буниңға кәйнидики атму қошулди. Лекин ат үстидикиләрниң бунидин хәвири йоқ еди. Бир чағда алдинқи ат тохтап қалди. Егиси йәнә билмәстин девитип: “Чу!” — деди. Атлар үркүп, йолдин чәткә чиққили башлиди. Ат егилири өзлирини түзәп, “Немә бар?” — дегән ойда атлирини тохтитип қариди. Дәрвақә, атлар бекарла шиңтаймиған, бекарғила үркимигән екән. Йолниң бойидила дегидәк тағарға охшиған икки узунчақ немә ятатти. “Немә бу?

Тағарму? Өлүк немиму?” — пәриқ қилалмай, вақирап бақти. Лекин йәрдики немиләр қимир қилматти. Йолувчилар җансиз немә екәнлигигә ишәнгәндин кейин, бәхудүк атлирини девитип, қамчилап йеқин келишти.

— Ой-бай, адам ғой! Өлгенбе немене? — деди бири.

— Уйықтап жатқан шығар, — дедидә, йәнә бири йеқинирақ келип, охатмақ үчүн вақириди. Лекин йәрдикиләр оханмиди. Атлиқларниң бири сәкрәп чүштидә, йәрдикиләрни иштирип қариди, лекин улар қимир қилалматти. Томурлирини тутуп қаридидә, — Ой-бай, жаны бар, — дәп вақиравәтти. Йәнә бири сәкрәп аттин чүштидә, растму, ялғанму дегәндәк билигиниң томурини тутуп бақти.

— Ой, бейшаралар... Сусыздықтан жатып қалғанғой, — деди у вә атниң ғанҗуғисидин бир дорбини йешип алдидә, йәрдикиләрниң ағзиға неминиду бирнәччә темим тамғузди.

Узақ вақит өтмиди, йәрдикиләрниң бири азирақ һәрикәткә кәлдидә, көзини ачти. Лекин булар кимләр екәнлигини, немә аламәтлигини пәриқ қилалмас еди. У көзини алдидики кишидин алмастин, тәлмүрүп ағзини ачти. Алдидики киши йәнә униң ағзиға услуқ тамғузди. У һалсиз рәвиштә жутқандәк қилди. Униң қарашлири барғансири өзгәрди, азирақ һәрикәткә кирди. Һал кирип, есигә кәлгини башлиди, йәнә услуқ сорап ағзини ачти, бу қетимда услуқни хелә түзүкла ичти. Услуқ бәргүчи кишигә сәп салғандәк бираз қарап турдидә, рәхмәт орнида униң қолини тутти.

Бу бизниң оқуғучилиримизға тонуш болған Еләм еди. Йәнә бири униң йеқин йолдиши Мәсим еди.

— Жолдасыда көзін ашты, — деди Мәсимниң алдидики йолувчи.

Еләм бу чағда хелә һошиға кәлгән еди. У бирнемисини чүширип қойған адәмдәк, туюқсизла Мәсимгә қариди. Униң тирик екәнлигини билдидә, өзигә чоң қанаәт тапқандәк, йеникләнгәндәк, күч киргәндәк болди. Мәсим болса Еләмниң мундин йерим саатчә илгәрки һалитидә болуп, көзини ачқини билән, ағзиға чүшкән услуқни жутуштин башқа һәрикәткә егә әмәс еди.

Шундақ қилип, иккиси хелә җанланғандин кейин, йолувчилар уларни бир-бирдин атниң алдиға йөләштүрүп миндүрдидә, өзлири кәйнидин уларни йөлигән һалда минип, өз йоллириға — таққа қарап раван болди.

Түнму хелә йәргә барған еди. Таңниң етишиға, йолувчиларму таққа йетип кәлди. Тағ ичиниң бирмунчә йәрлиридә яп-йешил отлар, чимлиқлар, дәрәқләр йолуқатти. Тағ бешида, ян-бағрида, ичидә түрлүк һайванларниң һөкүрәшлири, түрлүк қушларниң сайрашлири аңлинатти.

Мана иштларниң һавшиған үни аңланди. Иштларниң үнлири барғансири күчәйди, йеқинлашти. Мана ян-бағрида бир жигитниң “Охо...” дәп тағ ичини чаң кәлтүрүп муңлуқ өләң ейтип кетип барғиниму көрүнди. Узақ өтмиди, “Мә-мә...” дәп қой-қозиларниң мәрәшлириму аңланди. Аңғичә ян-бағрида 6—7 қара өй көрүнди.

Бу мәһәлдә күнму чиқай дәп, асманниң күн чиқиш тәрипи қизирип қалған еди. Тәбиий авулдикиләр оханған илқичилар илқилирини, қойлирини, қозичилар қозилирини һайдап кәткили туратти.

— Ой-бай, жәкем келіпті, жәкем! — дәп бир топ ушшақ балилар жүгришип, йолувчиларниң алдиға кәлди. Атқа йеқин келиши билән рәңги өчкән, адәм чирайидин кетип қалған кишиләрни көргән балиларниң бирмунчилири һәйран қелип, хошал болуп кәткән чирайлири өзгиришип, йерим йолда тохтишип, ағзиниң бир йеқи билән бир мәңзини, бир көзини қисип қалди. Аңғичә қара өй ичидикиләр базардин йенип келиватқан өй чоңлирини қарши елишқа чиқишип, ишик алдида қаришип турди.

— Ой-бай, алдыңдағылар кімдер? Нағылған адамдар? — дәп атлиқлар өйгә йеқинлашқансири һәҗәплинишәтти. Узақ вақит өтмиди. Атлар келип ишик алдида тохтиди, йәрдикиләр келип, меһманларни көтиришип, бир өйгә елип киришти. Һәш-пәш дегичә өй ичигә икки орун селинип, тәһийиләр қоюлди вә меһманлар ятқузулди.

“Бечариләрниң әҗили тошмиған екән, бәхти бар екән, мусапир, ғерiплар екән, худайи қонақ”, — дегәндәк авазлар чиқишқа башлиди. Бу арида Мәсимдә жүрәк көйүши, тәшналиқ йәниму күчәйди. Йол бойи ичирилгән айран кимниң тәрипидин ичирилгәнлиги Мәсим үчүн намәлум еди. Чүшидики бир вақиәдәк билинип туратти. Мәсимниң һазирқи өз тили билән “Су!” дәп үндиши биринчи қетим еди. “Су!” дегән тәләп Мәсимниң ағзидин чиқа-чиқмастин, Еләм иккисигә икки кичиккинә чөчәк кәлди, лекин чөчәктики бу суюқлуқ сәл-пәл илман болуши билән буларниң көңлини қанаәтләндүрәлмигәндәк болди.

Бу суюқлуқ өй егилири тәрипидин мәхсус совутулған шова еди. Шова кәйнидин икки парчә кичиккинә нан берилди. Нанму яки гөшму, булар айралмиди, уни оңайлиқ билән чайнап жутувәтти. Бу нәрсә силиқ, юмшақ болуши билән, буларға майдәк билинәтти. Шова ичкәндин кейин, Мәсим өзини тамамән билмәй қалди. Өй егилири Еләм иккисини яхшилап дәм алсун, дәп ятқузуп қойди. Булар башқидинла шерин уйқиға кәтти. Аш вақти еди. Мәсимниң бешидин өй егилириниң бири йөләп қойди. Мәсим охиниш билән чүшүмму, оңумму дәп, дунияға йеңи туғулғандәк болуп қалди. Мәндигәндәк ян-яққа көз ташлиди, Еләмниң бешини тутуп һеҗийип олтиришиға көзи чүшүп, өз-өзидин башқидинла һәйран болди. Мәсим әндигинә өйдә олтарғанларниң ким екәнлигини, уларниң рәңги-ройи, бой-

турқини айришқа башлиди, тезлиқ билән уларни көз алдидин жүгритип, сәп селип чиқти. Өйниң төридә оттура бойлуқ, доғлаң, очуқ чирай, ақ сақаллиқ, қизил үзлүк бир бовай күлүмсирәп, буларға қарап олтарған еди. Мәсимниң көзи ечилиши билән, шуниңға чүшти. Униң оң йенида толуққина, йеши тохтиған бир аял — бовайниң аяли, униң йенида 16—17 яшларға киргән қочақтәк ясандуруп қойған бир қиз, очаққа йеқинирақта йеши шу қиздин анчила чоң болмиған йәнә бир қиз бу меһманларға қарап олтиратти. Буларниң алдида үч киши “булардин бир сөз чиқамдекин”, дәп тәлмүргәндәк қарап олтармақта. Өй ичи җим-җит. Кишиләр үнсиз, лекин өйниң течлиғини атниңму, калиниңму талада туруп қаттиқ пушулдиған авази бузатти. Униңға қошумчә өйниң оттурисиға йеқилған отниң тарс-турс қилип, чачрап йениши ярдәмлишәр еди.

Мәсим өйдикиләргә көзини жүгәртип чиқип, немә дейишини билмәй, аң-таң болуп қалди. Униң бу қисинчилиқта қалғинини өй чоңи сәздиму, буларға йол ачмақчи болуп, көйүнүш аваз билән сөз башлиди.

— Балилирим, яш екәнсиләр, он гүлүңларниң бири ечилмиған екән, техи худа сақлап әҗилиңлар түгимигән екән. Бизниң балилар сәвәви билән өлүмдин қутулдуңлар. Бу болсиму ата-ана, қом-қериндашлириңларниң бәхти, — дәп йенида олтарған мәзлумгә сөзни буридидә, — әнди меһманларға тамақ бериңлар, гөшүңлар пишқанду? — дәп әмир бәрди вә йәнә буларға қарап, — балилирим, ач қосақ яман болиду, силәр бир-икки күн өзәңларни тамақтин бираз тартиңлар, бирдин толарақ йәп қойсаңлар, ағрип қелишиңлар еһтимал. Һазир силәрдә тамақ һәзим қилғидәк қувәт мәйдәңларда йоқ, — дәп несиһәтму қилди. Қазан бешидики жуған тәрипидин өй оттурисиға дәстихан селиндидә, өз новити билән қазанму очақтин елинди.

Дәстихан буларниң алдиға селинди. Җәйнәкләр қозғитилип, қоллирини новәт-новәт билән жуюшуп, дәстиханға йеқинлашти. Һәммиси сәккиз киши болди. “Худай қонақлар” үчүн атап союлған қоза гөшини йейишкә буларға тәклипләрму болди. Еләм йолни ачти, новәт-новәт билән бир-бирләп таваққа қоллар чүшүп, көтирилишкә башлиди. Өй ичи сип-сип қилип тамақ йейиш авазлири билән толди. Шу анда чоң хотун таманидин қизға қаритилған әмир берилди:

— Меһманларға төшни елип қойғин, бизман чай билән йәйду, һазир көп йегүзүп қоюп, ағритип қоймайли, — дәп бовайниң сөзини қувәтлиди. Мәсим икки житим қовурғини йедидә, бовайниң сөзигә асасән тохталди. Еләмму болди дегәндәк Мәсимгә бир мәналиқ қарап қойди. Қалғанлар тавақни тазилиғичә булар қоллирини сүртмәй, қовурға билән мелискә болуп олтарди. Тавақ елинди, новәт шовиға кәлди. Шовиму новәт билән чинә-чөчәкләрдә тартилди.

Мәсим билән Еләмниң қосиғи сәлгинә тояй дегәндәк болди, тамақ қуруш, тәшналиқ тохталди. Лекин тән тамамән лайдәк езилип кәтти. Бәдәнлири чипилдап тәрләшкә башлиди. Еләм билән Мәсим уят күчи билән чишни-чишқа қоюп, жүккә йөлинип олтармақта еди. Өй чоңи дуаға қол көтәрди, қалғанларму әгишип дуа қилип, худаға шүкри дейишип, бир-иккидин кекиривелишти. Бу чағда күнма төпигә келип қалған еди. Меһманлар янтайған йәрдә татлиқ уйқиға кәтти.

Булар турғанда күн петишқа нәйзә бойи қелип, түнүгүнки қум сәһрасида һаятиниң адаққи минутлири өлүм билән челишип ятқан мәзгили болған еди.

Әгәр буларниң өз ихтияриға қойғанда, һадуқ тәсиридә икки кечә-күндүз ухлиши мүмкин еди. Көпни көргән, турмуш қайнамлириға тола патқан өй егиси бовайниң һәрикити арқисида оханди. Охинип, қопайли дәп һәрикәтләнсә, бәллирини үзүвәткидәк билинәтти. Путлири болса жиғай десиму жиғилмайду, яғачтәк қатқан путлар бир амаллап жиғилса, йенип созулмайду, башлири гоя 20 җайдин йерилғандәк ағрип, азаплатти.

Тәнлириниң зиңилдап ағришлириға зорға чидап орнидин қопушиға:

— Үз-көзүңларни жуювелиңлар, — дәп бовайниң хотуни суни әкелип бәрди. Булар миң бир азап билән үз-көзини жуйди. Башлириға соғ суниң қуюлуши буларға хелә йеникли бәрди. Анчә һәйәл қилмиди, бовайниң чиқип кетишигә буларниң алдиға дәстихан селинди. Дәстиханға икки чинә сүт, азғина боғусақ қоюлди.

Арида икки саатчә вақит өтти. Ағинә иккиси өй ичидә у яқтин-бу яққа мидирлишипму алди. Булар кечики һалларға күлүшүп, жиғлишипму алди. Бовай тавaққа ахшамқи гөшни тоғрап, нан, чай билән өзи көтирип кирди:

— Елиңлар, балилирим, әнди тойғичә йәңлар, һеч тартинмаңлар, мусапирлиқ һәрбир әрниң бешидин өтмигичә, дунияниң қәдрини, киши қәдрини билмәйду. Бу иш силәр үчүн чоң савақ, — дәп өзиниң яшлиқ вақитта өткүзгән күнлирини, қанлиқ вақиәлирини бир-бирләп сөзләп, гөшни йейишкә буларға иштәй ачти. Өзиму ярдәмләшти, өз новити билән чайму ичилди. Бовай буларниң йенида олтирип, җуғанға дәстиханларни жиғишқа буйруди. Шу арида буларни әҗәл қойнидин әпкәлгән икки адәм кирип, башқидин һал-әһвал сорашти. Җуған дәстиханларни жиғип болушиға:

— Дасқа иссиқ су әпкәл, меһманлар путлирини тазилавалсун, — дегән буйруқ берилди. Ахшамқи анисиниң йенида аң-таң болуп олтарған қиз суни елип кирди. Шәлвәрәп оюлуп кәткән путлар суға кириши билән бир ечиштики, дуния азави, тәнниң ағриғи мундин артуқ болуши мүмкин әмәс еди: “Вай-вай-вай, бу җанни қәйәргә

қоюш керәк, бу азапқа қандақ чидаш керәк!..” Буларниң туғулуп көрмигән азаплириниң бири мошу болди. Бу иккисиниң азап астида товлашлириға, налилириға өй егилириму чидап туралмиди. Көпни көргән бовай “ундақ жу, мундақ жу”, — дәп үгитип турди. Мәсимниңғу анчә әмәс, Еләмниң таяқ йегән пути тулумдәк ишшип кәтти.

Иссиқ суда үч күн уда жуюш билән 12 йәрдин тешилип, қан-жириң ақти. Буниң тарихидин бовайға мәлумат берилди, у дора қилишқа башлиди. Мәсим алтә күн дегәндә сәллимаза болуп, орнидин қопуп кәтти, Еләм болса 15 күн дегәндә орнидин қопти. Жигирмә күн бу ай-дала, кәң яйлақ, сап һавада меһман болуп, бу йәрдики хәлиқләр билән тонушуп, өзлириниң қайси йәрдин екәнлигини, бу гириптарлиқларға қандақ дучар болғанлиғини һал сорап кәлгән кишиләргә таң аппақ етип кәткичә бирнәччә қетим һекайә қилди. Бовайниң ярдими билән бу авул кишилиридин, нәзир-чирақ дегәндәк қилип, 30—40 сомдин пулму жиғишип бәрди. Чоң миннәтдарчилиқ билән, өлгичә унтумаслиқ яхшилиғини көрүп, булар бәргән пулға ат-һарвуни яллап, жутқа раван болди...

Бу өйниң, бу авулниң чоңи “Көйүк тағ, қулан йоли” дегән тағда Алмабай намлиқ қазақ еди; бума ата оғли болғини үчүн, әл ичидә абройи бар еди. Узун бойлуқ, сериққина, оруқ үзлүк киши Қизабай дегән Қудабайниң қейинағиси еди.

Еләм билән Мәсим авулдин чиқип, 8-күни “М” шәһиригә йетип кәлди. Пул чиқимидин ешип, һәрқайсисиниң йенида 10—15 сомдин пул қалған еди. Йезиға йетишкә пул қайғуси йоқ. Узун йолларни, қум-чөлләрни булар оюн-күлкә, чақчақ билән өткүзүп кәлди. Һәрхил бала-қаза, хаң егилириниң зулмидин қутулғиниға хошаллиғидин қин-қиниға патматти.

Йеза босуғиси “М” шәһиригә кириши билән, Еләмниң мүҗәзи өзгирип қалди. Униңдики хошаллиқ, қақахлап күлүшлири, кимләрниду сеғинип нахша ейтишлири икки күндин бери аңланмайду. Пат-патла уһ... тартишлири аңлинип туратти, Мәсим өз-өзидин “Немә болдекин? Йә мениңдин бир хаталиқ өттимекин?” — дәп узун вақит ойлинип, сәвәвини тапалмиди. Өз-өзидин хапа болди. Мәсим:“Ахирқи күнләрдә мундақ болуп қалмайли”, — дәп Еләмниң пикрини билмәк үчүн сөз тешип көрди.

— Алдимизда турған мәхсәтләрни өзәң билисән, оңай иш әмәс. Бу ишларни еғир дәп қорқуп орунлимаслиқ әркәкчилик әмәс, кәмбәғәлләргә мәхсәтни ухтуруш керәк. Бир тәрәптин бу ойлар, иккинчи тәрәптин, Җанәм немә болдекин, мениң кетишим билән Җанәм һәрхил хапичилиқтин содай болуп қалди, дегән хәтниң келишидин өзәңниң хәвири бар. Шуниңдин кейин атамларға нәччә қетим хәт язсамму, җавап кәлмиди. Өзәң билисән, бу күнгичә уларниң

өлүк-тириклигини билмәймән. Шуңлашқа өйгә йеқинлашқансири, бу ойлар мени бесип кетип бариду, адаш.

— Бәлли... Һой, достум, көңүл үчүн болсима: “Адаш, мана шундақ ойлар, шундақ қайғулар”, — дәп қойсаң болмамду.

— Достум, саңа ейтмақчи болған едим, лекин мүҗәзиң бир қисма болуп, сақлиғиң йоқтәк болуп қалдиң. Андин кейин өзәмчә сени аварә қилғум кәлмиди.

Униң сөзидин кейин Мәсим өзидин һечбир көңүл қелишиниң болмиғанлиғини билди.

Еләмниң ой-хияли тамамән башқа немә үстидә болғанлиғини билиш билән, Мәсим хатирҗәм болди вә:

— Достум, шунчә еғирчилиқларға чидидуқ, өлмидуқ, бу еғирчилиқларғиму чидаймиз, иш қилип, ақиветимиз аман болсун, — дәп күлдидә, сөзиниң айиғиға бир қисма сөзләр билән Җанәмни қистуруп, Еләмни заңлиқ қилғандәк чақчаққа айландуруп кәтти. У чақчаққа уста еди.

— Сән лавзини сөз билән йеңип боламду? Мәйли, сениң раст, һарвукәшни немә қилимиз? — дәп Еләм сөзни чәткә бурид.

Мәсим күлкисини тохтатти.

— Хатирҗәм бол, адаш. Мән һарвукәшни тепип қойдум, икки атлиқ һарву, бир жүки бар екән.

— Өлмә, жигит! Җаһан иш қипсәндә. Қачан маңимиз?

— Әтә сәһәр чиқип кетимиз.

— Наһайити яхши қипсән, яша, достум.

— Адаш, сениң Җанәмни ойлаверип, чолаң тәгмәсни билдимдә, өзәм сөзлишип, тәйяр қилип қойдум.

Шундақ чақчақ, күлкә арилаш булар орнидин турушти.

Таң алди еди. “Һава иссиғичә йолни авутуп алайли”, — дегән ойда һарвукәш һарвусини қошқили башлиди.

Еләмму жүк-тақ, күди-кәпилирини һарвуға селип үлгәрди. Бүгүн Еләмниң үзидә алаһидә бир хошаллиқниң бәлгүси бар. Күндикидин йеник, һарвуға ликкидә сәкрәп чиқти. Аңғичә Мәсимму чиқти.

Һарву орнидин қозғалди. Дәңчи кимниду қарғап-қарғап пушулдап, көзлирини угилап, тәмтиләп берип дәрвазини ачти.

Дәрваза ечилиши билән, атлар қоңғурақлирини жириңлитип, һарвуни силкип елип чиқип кәттидә, узун жиллардин бери меңип көрмигән йолға чүшти. Йолувчилар йолға раван болди...

... Кевир өз-өзидин наһайити хиҗаләтчиликтә, хапилиқта еди. Узун түнләр бойи йетип уйқиси кәлмәйдиған болди. Һемитниң ағзидин аңлиғанларни ениқлап, бириниму қалдурмай ейтай десә, униң һаяти үчүн чоң қорқунуч. Һемитниң зәһәрлик қамчилири арисида җан бериши көзгә әйнәктәк көрүнүп туриду. Униң җан беришиму

немә, униң ата-анилириға униңдин башқа қарайдиған кишиси йоқ. “Мән өлсәм, уларниң өлүгигә егә болидиған киши йоқ”, — бу тәрәпниму ойлатти.

Шундақ күнләрниң бирдә Кевир сәһәр туруп, путлириға чоруқ кийивататти. Һемитниң аниси күндә көрүнмәйдиған йениклик, хушхуй чирай билән чиқип:

— Һой, Кевир, сән техичила қопмидиңму? Бол, чапсан, башқа йезиларни әтигә дәп, тойға ейтип кәл, — деди. Кевир һечнемидин хәвәрсиз кишидәк күлүмсирәп:

— Ағча апа, қандақ той? Кимниң тойи? — дәп сориди. Һемитниң аписи күлүп:

— Һой, сараң, сән шу кәмгичә аңлимидиңму? Һемитниң тойи, бол чапсан! — деди.

— Кимниң қизини алиду? — дәп йәнә сориди Кевир.

— Вай, сараңәй!.. Бол, чапсан. Җанәмни елип беримиз, кимниң болатти, — дәп котулдап, ғалварап өйгә кирип кәтти.

Аңғичә күндикидин хушчирай билән Һемит чиқип кәлдидә, Кевиргә кайиди:

— Һәй, сөрәлмә, болсаңчу, кәч кирдиғу? Бол, чапсан, абройлуқ жут чоңлири ейтилмай қалмисун. Җерән қашқини мин, җоватма, — дәп баққа чиқип кәтти.

Кевирму узақ “езилип, сөрәлмилик қилип” олтармиди. Һәш-пәш дегичә җерән қашқини тоқудидә, ликла минип үстигә чиқти, өйдә туруп тулумдәк сәмәргән атни Кевирдин башқа киши асанлиқчә минәлмәтти. Өп-чөрисидики йезилар, улардики жут чоңлири, шөһрәтлик байларниң бири қалмай тойға ейтилди.

Бу хошна йезиларни тойға ейтишқа бир Кевирла әмәс, йәнә икки атлиқ киши әвәтилгән еди.

Бу үчи әтидин кәч киргичә хәлиқни тойға ейтип, сәрсан болди: ат чепип жүрүп, теқимлири титилип, қизиған атниң ағзини тарта-тарта қолдин-қол қалмиған еди.

Уни аз дәп, Кевир өйгә келип аттин чүшә-чүшмәстинла:

— Әнди таққа маң, әтә күн чиққичә қойлардин таңлап үчини йәткүзүп кәл! — дегән буйруқ аңланди.

Кевир өләй-өләй дәп таққа, қойчиниңкигә йетип барди, бечарә қойчиға:

— Күн чиққичә ярақлиқ үч қойни йәткүзүш керәк, бай шундақ деди, — деди.

Қойчи байниң атиси билән анисини қалдурмай тиллап, пушулдап жүрүп, қотандин үч йоған семиз қойни “А” йезисиға қарап һайдап маңди.

Кевир бир саат болсиму, арам елип, ухлап алай, дәп атни қаңтуруп, өзи уйқиға кәтти.

Кевирни қойчиниң хотуни охатқанда, таң аппақ етип қалған еди. У алман-талман талаға чиқип, атниң төшини чиңиттидә, сәкрәп үстигә чиқти, җерән қашқа кәлгән йолиға қарап оқтәк етилди. Һәрқандақ йоған ериқлар тоғра кәлсиму, қашқиниң сәкрәп өткинини сәзмәй қалатти. Һәш-пәш дегичә чоң йол үстидики қомучлуқ тоқайғиму йетип кәлди.

Күн чиқиш тәрәп барғансири йоруп, қизирип, күн чиқай дәп қалди. "Күн чиққичә өйгә йетип кәл!" — дегән әмир қашқа атниң қара тәргә чүшүп кәткинигә қариғузматти. Техи алдирап, бәзидә Кевир атниң учуп кетип барғиниға қаримай, униңға қамча тәккүзүп қояр еди. Лекин қойларниң вақтида йетип бериши тоғрисида көңли тоқ еди: қойчи шунчә ишәшлик адәм еди.

* * *

Еләм билән Мәсимниң "М" шәһиридин чиққиниға бүгүн төртинчи күни.

Барғансири йоруқ чүшмәктә. Еләм билән Мәсимләр хошна йезиларни көргили башлиди, улар бу йезиларға бирнәччә қетим кәлгән.

Мана"А" йезисиниңму қариси көрүнгили башлиди.

Еләм билән Мәсимниң көзлири төрт, жүрәклири орнидин чиқип кетәй дәйду. Мана "А" йезисидин өтидиған өстәң. Улар мошу өстәңниң сүйини ичип чоң болған. Бу өстәңдә миң қетим чөмүлгән.

"А" йезисиниң қариси барғансири йеқинлашмақта. Мана униңға қарашлиқ йәрләргә, етизлиқларғиму йетип кәлди. Мана Тудахунниң йери. Мону Қадир чолақниң йери. У бечариниң ашлиғи болмапту, униң балисиму рабочийлиққа кетиведи. Ишләйдиған кишиси йоқ, қандақ қилсун. Мана Норуз һаҗиниң йери. Ашлиғи раса боптудә. Мана Гайит байниң йери, ашлиғи йетип-йетип қапту, раса бопту. Буниң ашлиғи болмай, кимниң болсун; үч-төрт чакари өйдә, бир пут буғдайға хәлиқни он күн ишлитиду. Балиси болса рабочийлиқтин айрилип қалди, дадисиниң орниға бир ғоҗайин у.

Мана һелиқи бечарә Турсунниң аписиниң йери: һечнемә терәлмәптудә бечарә хотун. Турсунниң өзи рабочийлиққа кәтмигән болса, бирнемә қилип, йәрни һайдап терилғу қиливалар еди.

"А" йезиси хелә убданла көрүнгили башлиди, жүрәкләр дүп-дүп қилип, орнидин чиқип кетәй дәйду. Еләм Җанәмниң қарши елишлирини, кичиккинә оғлини көтирип, алдиға күлүп чиқишлирини көз алдиға кәлтүрүп, җанлинип кетиду, бир туруп униң содай

болуп жүргәнлигини көз алдиға кәлтүрүп, роһи чүшиду. Йәнә бир шәхсий турмушни нери қоюп, умумийәтчи болуп ағинә-өңгиләр, рабочийлиққа кәткәнләр, кәмбәғәлләр, уларниң езилишлири, бу жил кимләр тирикчиликтин қалди, мана бу мәсилиләр бар. Буларни йешиш керәк. Алдираш керәк, алдираш. Йезиға чапсап йетиш керәк. Лекин алдириғансири, қеришқандәк, бу йолларниң яманлиғичу! Өстәңдин ташқан су йол бойичә ериқ ясап, йолни бузуп, һарву маңғусиз қиливетипту. Бәзибир йәрләрдә һарву лайға тиқилип, атлар тарталмастин, вақит өтиду. Бу меңиш Еләм билән Мәсимгә алдиға маңса, кәйнигә кетип барғандәк туюлатти.

Еләмниң молжалишичә, булар чүш пешинлар билән өйгә кирип бармақчи еди. Лекин чүшму болди, күн егилип, пешинму болди. Амма булар һаман йолда еди.

Бир чағда һарву ғаччидә қилдидә, оқи сунуп кәтти. Еләм билән Мәсимгә чеқилған чүшкәндәк тәсир қилди. Болсиму Еләм немә қилишини билмәй тәшвишләнди.

Һарвукәш буларниң хапилиғини сәздидә:

— Һеч вақәси йоқ, укилирим, хапа болмаңлар. Көрүнгән тағ жирақ әмәс дегәндәк, җайиңларға аз қалдуқ. Бираз һәйәл қилип болсиму, йәтмәй қалмаймиз. Келиңлар, һарвудики жүкләрни чүширәйли, — өзиниң боғулғинини “әстахпурулла” дәп қайтурғандәк болдидә:

— Һәй, каж тәләй! — дәп қойди.

Һарвукәш қизиқ, чақчақчи адәм еди. У Җанәмни көрмисиму, йол бойи униң һекайисини аңлап кәлгән еди. Мәсимниң бу тоғрисидики чақчақ, шаңхолириму униң қулиғиға киргән еди. У Еләмниң боғулғинини чақчақ билән қайтурмақчи болди:

— Һой, иним Еләм, қизиқ жигит екәнсиз: сиз шәдин шәгә шу Җанәмни издәп кәлдиңиз, әнди алдиңизға чиқип, елип кетиш келинағчидиндә, — деди. Еләм буниңға қапиғи ечилип, күлүмсирәп қойди. Мәсим күлүп:

— Бәлли, таға, көңүлдикини таптиңиздә, — дедидә, дәрру сөзни башқа яққа буриди. — Таға, жүкләрни чүширип немә қилимиз, оқ йоққу? — деди.

— Укам, һарвуниң астида оқ бар, шуни алимиз, — деди һарвукәш.

Еләм йоқитип қойған қиммәтлик бирнемисини шаққидә тепивалғандәк болди; қап-қараңғу аләм униң үчүн бир йоп-йоруқ болуп кәткәндәк болдидә, хошаллиғида:

— Бәлли, таға, өлмәң, яшаң, байила “оқ бар” десиңиз болмамду? — дәп алдирашлиқ Мәсим билән жүкни чүширишкә башлиди.

* * *

Кевир өз йолида җерән қашқини болушичә чепип, пәстин дөңгә чиқиши билән, җерән қашқа туюқсиз хартла қилип үркүп, өзини йол үстидики қомучлуққа атти. Буниң туюқсиз үркүп кетишигә Кевирдин башқа киши болса жиқилип, бир йери мәйип болар еди. Лекин Кевир атниң қарниға чүшүп оңшалди. У аччиғида җерән қашқиниң тизгинини силкип, қамча билән бир салған еди, өмридә аччиқ қамча көрмигән қашқа етилип өз йолиға чүшти. Кевир "егиз немидин үркиди", — дәп өзини көтирип йолға қариди вә қиңғийип қалған һарвуниң астида бирнемиләр қиливатқан адәмләрни көрди.

Йәрдикиләр һаман өз иши билән, һарвуниң астидин оқ елиш билән аварә еди.

Кевир йеқин келип, атниң бешини сәл тартип:

— Әссаламму әләйкүм! Һарвуниң оқи сунуп яман бопту! Йолни су кол... — дәп ағзиға бирнәрсә тиқилғандәк болуп, сөзини түгитәлмәй қалған еди вә һарву "немә болди?" дәп қалди. У туюқсиздин һарву астидики Еләм билән Мәсимни тонуп қалған еди.

Кевир өзиниң аттин чүшкинини, Еләм һарву астидин қандақ чиққанлиғини сәзмәй қалди, гәпсиз, үнсиз келип қучақлишип кәтти.

Еләмниң арқисидин Мәсимму:

— Һой, Кевирмусән? Бәлли, адаш, бармусән? — дәп келип бу иккисиниң сөзлирини бузди. Һәр иккиси сөзгә кирди. Лекин һәр иккиси һәддидин ташқири һодуқушқан еди.

— Бизниң өйдикиләр, жут ичидикиләр аманму?

— Һәммиси теч-аман, теч-аману... — дәп кейинки қайтурғинида сөзиниң айиғини сәл мүҗмәлирәк қилип қойди. Еләм буниңдин чоң бир көңүлсизликни туйди, жүригини бирнемә можуп алғандәк, немә болғанду? — дегән ойға кәлди. Җанәм, ата-аниси, жут ичи немә болди? Барму, йоқму? — дегән сөзләр бир секундниң ичидә Еләмниң бешидин өтти. Кевирниң сөзни мүҗмәлләштүрүп қоюши "йоқ" — дәп җавап бәргәндәк болди. Лекин "Ким йоқ? Қачан? Қандақ йоқ болди?" Техи бу соалларға ениқ җавап алалмиди. Еләм һодуқуп алдирап, Кевиргә "сөзүңни түгәт, һә, немә болди, ейтивәт" дегәндәк, сәвирсизлик билән җавап күтти.

Кевир "ейтайму, ейтмайму" дегәндәк ойлап, бирмунчә қисинчилиқта келип, хелидин кейин:

— Бүгүн нека... — деди. Еләмниң чәкчәйгән қияпити техиму күчәйди. "Җанәмниң болмисун", — дәп ойлап титрәк басти, у алдирап:

— Кимниң? — дәп сориди.

Кевир қариған йеридин көзини алмай қийнилип:

— Җанәмниң, — деди.

Еләмниң тенидә электр жүгригәндәк, беши пирридә бир пеқиридә, немә дейишини билмәй, тили тутулди. Кимгә, немә үчүн екәнлиги Еләм үчүн әһмийәтсиз еди. Униңда бир секунд ичидә Җанәмгә болған дүшмәнлиги шунчилик аштики, у бүгүн берип Җанәмни боғузлимақчи болди. Аңғичә Кевир сөзини давам қилип, бу ишниң Җанәмниң ихтиярдидин ташқири болуватқанлиғини, Еләмни "өлди" гә чиққарғанлиғи, бу тоғрисидики Һемитниң һейлиси тоғрилиқ баштин-аяқ сөзләп бәрди.

Еләмниң җаһиллиғи бесилмиди, лекин дүшмәнлик Җанәмниң үстидин елинип, Һемитниң үстигә қадалди. У алдирашлиқ Кевиргә қариди.

— Нека болдиму?

— Яқ.

— Қачан болиду, ейтсаңчу, чапсанирақ!..

— Бүгүн намаздигәрләр билән.

Еләм бешини саңгилитип бираз ойлинип тиңирқап турдидә, чоң бирнемини кәшип қилғандәк, бешини көтирип:

— Кевир, етиңни маңа бәр, сән һарвуға чүшүп барғин, ғоҗайиниңдин қорқсаң, мени "зорлуқ билән тартивелип, минип кәтти" дәйсән! — деди.

Кевир бир секунд ойланғандәк йәргә қарап туруп:

— Мәйли, чапсан бар! — деди.

Еләм Кевирниң ағзидин "мәйли" дегән сөз чиқа-чиқмастин, атниң үстигә чиқтидә, "чуһ!" дейишигә җерән қашқиму мәлигә қарап учти.

Чоң һойла. Чоң-кичик, ағча-айим, асқақ-чолақ, ушшақ балилар билән лиқ толған. Бир тәрәптә аш-су тартилмақта. Бир тәрәптә қалаймиқан, ваң-чуң, қия-җия билән дунияни бешиға киймәктә. Көпчилик арисидин:

— Нека оқутмаймиз, тойни тарқитимиз, келин рази әмәс! — дегән авазлар аңланмақта.

Шуниң билән бир қатарда:

— Саңа ким қойди, ғит қисип олтар, өзәңни бил, өзгини қой! — дегән авазларму чиқмақта еди.

Бәзиләр тавақ-қошуқ булашмақта, бәзиләр легән-легән ашларни чәтләргә елип чиқишмақта. Буларни кәйнидин аш тәгмәй қалған асқақ-чолақлар, ушшақ-чүшәк балилар, көзгә илинмайдиған кәмбәғәлләр, чакалар дүкүрлишип жүгришип, ашни булап-талишип, чечишип йейишмәктә. Бәзиләр ваң-чуң, тамашә, оюн-күлкә билән тойни махташмақта. Аш тәгмәй қалғанлар өз ара ғудуңшуп, байни қарғимақта.

Нека вақти болса барғансири йеқинлишип келиватиду. Шу арида Җанәмдин разилиқ сорашқа бәлгүләнгән вәкилләр той һойлисидин чиқип, қиз олтарғузған өйгә келип, ишик түвидә туруп, өзлириниң кәлгәнлиги тоғрисида хәвәр беришти.

Жиғилған хотун-қизлар:

"Вай, некаға кәпту, вай, некаға кәпту!" — дейишип вараң-чуруң қилишти.

Вәкилләр ишик түвидә туруп:

— Һейтмәт қизи Җанәм, сиз өзиңизгә әрликкә Гайит байниң оғли Һемитҗанни қобул қилдиңизму? — дәп сориди.

Җанәм нәччә күндин бери ойлап-ойлап башлири ағрип, көзлири ичигә кирип, тамам һалсизланған. Униңға немә үчүнки, Еләм тириктәк, бүгүн-әтә кирип келидиғандәкла туюлатти. Униңға һазир "Һемитҗан" дегән аттин зәһәрлик ат йоқ, уни аңлиғуси кәлмәйду, у ат чиққанда йә талаға чиқип кетәтти, йә қоли билән қулиғини мәккәм бәкитип алатти. Һели "Гайит байниң оғли Һемитҗанни әрликкә қобул қилдиңизму?" дегән ғараң-ғуруң үн, гоя униң жүригигә нәйзә тиқип буриғандәк тәсир қилди, униң беши пирридә пеқирап, ичи илишип, үзи там рәңгигә айланди. Туруп көзидин көп яш чиқтидә, мәйдисидин дүглинип, бешини йөләп турған там түвигә чүшүп, йоқ болди. Бу соалчиларға җавап еди. Соалчилар икки қетим сориди, лекин Җанәмдин үн чиқмиди. Униң йенида олтарған байларниң хотунлири тушма-туштин ноқуштуруп:

— Һай, Җанәм, немә армиңиңиз бар? Һемитҗан болса жутниң дегән бейи. Йоқсизчилиқниң дәрдини тартмайсиз. Еләмдәк гадайниң хотуни болуп, йоқсизчилиқниң дәрдини тартип, гүлдәк чирайиңизни күлдәк қилип, хорлинип жүргәнлириңизни унтумаң. Болуң, чапсан җавап бериң, "қобул қилдим!" дәң, — дәп қисташти.

Җанәмдин йәнә үн чиқмиди. Соалчи байиқи җүмлисини 3-қетим ейтти, җавап йоқ. Хотунлар бир-биригә қаришип шәрәт қилиштидә, арисидин бир хотун "қобул қилдим", дәп қойди. Җавапни күткән соалчилар разилиқ үнни аңлаш билән қозғилип чиқип, тойға моллилар, жут чоңлири жиғилған өйгә кирип кәтти.

Шу арида ваң-чуң қиқас-чуқан, дап-думбақ, өйлән билән некаға Һемитни елип кәлди.

Һойлидики дүб-дөрүн йәнә күчәйди. Һойлидикиләр некани аңлашқа, Һемитни көрүшкә жут чоңлири, ахун-моллилар олтарған меһманханиниң ишик алдиға топланди. Бир-бирини иштиришип, қиқас-чуқан күчәйди. Аңғичә, "Һой, жим!" — деди бири.

Ичкиридин Сейит имамниң нека оқуған үниму аңланди...

Сейит имам нека хутбусини аяқлаштуруп, түгитәй дәп қалған еди, йеғидин кәлгәндәк бир атлиқ киши өңсүли йоқ, оқтәк келип, той һойлисиниң алдиға өзини атти, аттин чүшкән заман, нека болуватқан сарайға жүгриди.

— Вайәй, Еләмғу! — дәп бир хотун туюқсиздин вақиравәтти. Һойла опур-топур, ваң-чуң билән толди.

Аңғичә Еләм кишиләрниң бирини у яққа, бирини бу яққа иштирип, оттурини йерип, нека оқулуватқан меһманханиға кирип барди:

— Кимкән у мениң хотунумни алидиған? Кимкән у нека қилидиған?

Бу һал өй ичидикиләргә туюқсиз бомба чүшүп, ваққидә йерилип, йәр-жаһанни көтирип ташлиғандәк тәсир қилди. Сейит имам гекитигигә устихан тиқилған ишттәк ғиқла қилип, көзлири пақирап қалди. Аңғичә оқтәк етилип чиққан Жанәм хәлиқни йерип, Еләмгә өзини ташлидидә, хошаллиғидин ша болуп, сирилип йәргә жиқилди.

Еләм Жанәмни көтирип һойлиниң оттурисиға кәлди. Хәлиқ дүрридә Еләмниң чөрисигә топланди. Аңғичә һәрқайсиси Жанәмгә су чечип, қоллириға жиңниләрни тиқип сәгитти.

Бу вақиә 10—15 минут ичидә пүтүн йезиға тарқалди, тойға наразилиқ қилип кәлмәй қалғанлар — Еләмниң йеқинлири, туққанлири бирпәстә йетишип кәлди: һәммиси Еләмни оравелишти. Еләм жиғилған хәлиққә, қериндаш, әл-ағинигә қарап:

— Аман-есән бармусиләр?! — деди ағриниш авази билән, — рәхмәт, қәдирданлиғиңларға!.. Унтулмас бу күнләр, бизгә охшаш езилгән кәмбәғәлләрниң жүригиниң қетида сақлинар һәм сақлансун!.. Унтума, жүригиңниң қетида сақла... Қериндашлар!.. Бундин артуқ езиш, бундин артуқ дәпсәндә боламду? Иззәтлик-һөрмәтлик байларниң, бәгләрниң, моллиларниң сөзини тиңшидуқ, дегинини қилдуқ, шуларниң көңличә болдуқ, жуттин, ата-анидин, хотундин айрилип, чәт жутларға кәттуқ, туғулуп тартмиған азапларни торттуқ, шулар үчүн қанчимиз хаңда, қанчимиз төмүр йолда ачарчилиқтин, ишниң еғирлиғидин өлүп, өлүгимизни иштлар йеди. Ким үчүн? Ким үчүн? Ойла, халайиқ, ойла, қериндашлар, ойла, кәмбәғәлләр! Гайит байға охшаш тоңғузлар, кәмбәғәлләрниң қенини ичип сәмәргән байлар пара берип, өз балилирини айрип қалди. Өз балилири орниға Турсун, Һошурға охшаш йешиға толмиған житим-йесирларни, кәмбәғәлләрниң балилирини тутуп бәрди. Улар мошу тоңғуз байларға охшаш ичкирисидики байларниң азап-зулмида өлүп, қирилип түгиди. Бизниң қенимизни ичип, бай болғинини, шу байлиқ билән өзлирини айрип қалғинини аз дәп, Һемиткә охшаш байвәччиләр

маңа охшаш гадайларни ялғандин “өлди” дәп, мениң өйгә әвәткән хәтлиримни елип, мениң йолдашлирим намидин бизниң өйгә ялған хәтләрни йезип, мениң нәзир-чириғимни өткүзүп, хотунумни елишқа алдирапту. Көзүңлар билән көрдүңлар. Биз, кәмбәғәлләрни, қанхорлар езиду, биз қачанғичә езилимиз?! — дейишигә тойда орун тәгмәй қалған, һечким етивар қилмиғачқа “житим булуңда, терик тулумда” дәп, башқичә қолдин кәлмәй, қосақ көпирип жүргәнләр роһлинип, күчийип:

— Раст, раст, тоғра, бәлли, өлмә, укам! — дейишип вақиришип кәтти.

— Раст, қачанғичә езилимиз қанхорларниң қолида? Бу дөйүзләр баркин, бизгә күн йоқ. Бирә-тола йоқитиш керәк. Һемит чапақни өлтүр. Гайит йоған қосақни, — дәп аридин бири сәкрәп пичиғини чиқирип, меһманханиға жүгәрди.

Аңғичә уни : “Алдирима, техи әтигән”, — дәп Еләм тохтитивалди. Бу оқуғучиларға мәлум болған Турсунниң кичик дадиси Ошәм еди. Ошәм һелиқиниңдәк һаяжанға кәлгәндә, униңға қошулушқа тәйяр турғанлар болсиму, Еләмниң сөзи уларниму қайтурған еди.

Бу вақиәниң башлиниши билән, буларниң озайиниң яманлиғини сәзгән жут чоңлири — Һемит чапақ, Гайит бай, Сейит имамлар қуйруқлирини хада қилғиниға хелә болған еди. Шуниң билән билләә ағча-айимларму қорқуп, жүрәклири покулдишип, өйлиригә йетип барған еди.

Аңғичә һарвукәш билән Мәсим кәлди. Мәсимниму көпчилик “Ура!” билән қарши алди, қучақлишип көрүшти. Узақ өтмиди, Еләм, Жанәм, Мәсим Еләмниң өйигә қарап меңиши билән, топланған хәлиқ, житим оғул, тул хотун, чакар-малайлар буларниң кәйнидин долқунланған деңиз сүйидәк шулар тәрәпкә қарап маңди.

АБДУХАЛИҚ УЙҒУР

Уйғурум

Жаһаләт сәмәрсидин бизгә бир күн көп хата бардур,
Әйтиңизчу, бүгүнки һалимизниң қайси бирсидә сапа бардур?
Жаһанниң һалидин вақип болуп турмақниң орниға,
Бирини шаңю сайлап арқидин дәвайимиз бардур.
Хошамәт бабида биздин бөләк устиси һәм камдур,
Қувлуқу, шумлуқ билән рәңму-рәң ялғанимиз бардур.
Гүкирәп кәлсә автомобиль, “Немә бу, һой Худайим” дәп,
Еқилни ишлитәлмәй, һаң-таң қетип қалғинимиз бардур.

Бовилар шөһритини, ғәйритини һеч сеғинмасмиз,
Қилип ғәпләт — җаһаләттә йумип көз, по атқинимиз бардур.
“Ишт урғанни тонур әл” — дәп бар еди бир тәмсил,
Лойи, амбал вә дарин дәп семиз баққинимиз бардур.
Мунәҗҗим һәм инженер, алимларниң орниға
Тону сәллә, нәпси бала молла, султанимиз бардур.
Әл-йуртниң дәрдигә қилчә дәрман болмидуқ бизләр,
Келәр бир күн, әшу чағда орниға кәлмәс пушайминимиз бардур.

Һар

От һарвуси билән яки һава кемә билән
Йол йүрүш-йүрмәк, йолин тапқанники.
Чөл ара ғиччиңлитип, йол үстигә тинмай җиңғип,
Арқида қалмақ һарвуға кала қатқанники.
Һакими мутләқ болуп, парә йәп, ямбу қуюп,
Әйни тоңғуздәк сәмирмәк ямулда олтарғанники.
Зулмиға мәһкүм болуп, баш уруп, қол қоштуруп,
Немә десә раст демәк, қуллуқта қалғанники.
Пәнгә карши капшимақ — худди иттәк һавшимақ,
Хару-зәбун яшимақ, тәрса-тәтүр наданники.
Уйғура көп сөзлимә, җаһилниң бәхтин көзлимә!
Һәқ тепилмас бу җаһанда, һәммә иш ялғанники.

Ғәзәп вә зар

Әй пәләк! Бу дәһшитиңдин интиһа безаримән,
Издәдим көб, тапмадим бир дәрдимә һеч дари мән.
Ата-бовамдин мирас кона кесәлниң дәрдидә,
Гаһ өлүп, гаһ тирилип көптин бери аваримән.
Пәнгә маңсақ көз ечип, капир, җәдит дәп ғидиғлишар,
Бу һамақәт дәвридә атәш болуп янармән.
Ойғинип кәтти җаһан, мәғриби — мәшриқ тәмам,
Мән техи сүт уйқида чүш көрүп ятаримән.
Башқилар көктә учуп, суда үзүп, кәтти йирақ,
Мән мисал ялаң аяқ, дәссәп тикән маңаримән.
Илим-пәндин йоқ хәвәр, басти ғәпләт, хәвип-хәтәр,
Һалимиз қулдин бетәр, қандақ чидап тураримән.
Бу зулумниң муһитидин тапмай парағәт арили
Тағ кәби долқунда ләйләп һәққә аһ ураримән.
Дәври җәбридин ист, һалиңға Уйғур вайики,
Җанни алқанға елип чиқ, тапмайсә башқа чарисән.

НУР ИСРАЙИЛОВ

“Өлмәс” йезисида

У пичақланған еди...

Булутлуқ қараңғу түн-кечә. Һәққулаватниң Өлмәс йезиси, худди ақ перижигә орунуп алғандәк ақ қарларниң тегидә тоңлап, тинич ятиду. Йезиниң тиничлиғини бузуп, қаяқлардиду вараслитип ат чепишлар, иштларниң һәр түрлүк қавашлири, хотун-қизларниң кимләргиду ләнәтләр оқуп, аһ-зарлар билән жиғлашлири аңлинип туриду.

Чинават билән Хожиават йезисиниң арилиғидин еқип өтүдиған Қара дәрия өз тарихида һечбир көрүлмигән көкәмилик билән долқунлинип ақмақта. Худди гөшсиз устиханларға охшаш ялаңғачлинип қалған дәл-дәрәқләр гоя қандақту бир муқәддәс күч еғаңлатқандәк тәртипсиз рәвиштә һәрикәтлиниду. Талада адәм чидап туралғусиз соғ. Қаяқлардинду, бирәр нәрсидин тама қилип йезиға кирип кәткән ач бөриләрниң һулашлири кишиниң көңлигә алиқандақ қорқунучларни салиду.

Пәрдә кәйнидә Молла Сабир, Қазақ қурбеши, Мәдәмин, Аман палванлар пичирлишиду. Бу чағлар 1922-жилниң қиш айлири — басмичиларниң һәддидин ташқири ғалҗирланған бир мәзгили.

Бу йол басарлар өп-чөридә яшиғучи әмгәкчи деханларға һеч арам бәрмәйду. Уларни хару-зар жиғлитип, қақшитип туруп, талап йәйду, йә кечиси арам йоқ, йә күндүзи...

Күндә бу чағда тинич йетип ухлайдиған йеза, бүгүн қандақту бир тән әймәнгидәк қорқунучлуқ һални кәчүрмәктә. Бүгүнки кечидә көтирилгән топилаң, йезини техиму қорқунучлуқ бир оңтәй-тоңтәйгә салди. Йеза кәмбәғәллири мундақ қараңғу вә соғ кечилири иссиқ йотқанниң арисиға кирип, тинич йетип ухлашниң орниға, кечә-күндүзләп йол басарлардин қандақ қилип қутулуш, уларни қандақ қилип уҗуқтуруп түгитиш йоллирини издишәр еди.

Пахтилиқ қара чапанға пүркәнгән кимду бири явдақ атни мингән һалда, алди-кәйнигә қаримай чапқан бойичә Хожиават йезиси тәрәпкә өтүп кәтти.

Қадир һодуққан һалда алдираш келиветип, дәрвазиниң алдиға топланған адәмләрниң авазлирини аңлап, һәҗәплинип тохтидидә, өзини далдиғирақ тартип, уларниң арисида сөзләнгән сөзләрни қулиғиға хелә сиңдүргән болсиму, у йәрдә немә вақиә боливатқанлиғини һеч чүшинәлмәс еди. У һәҗәпләнди вә өз ичидә: “Немә болдекинә, бу түн кечидә?” — дәп қойдидә, топму-тоғра топниң арисиға кирип кәлди.

— Бу түн кечидә немә қилип жүргән инсанлар бу? Немә болди? — муражиәт қилди Қадир топқа. Хәлиқ бирдинла сәскиништи вә адәмләрдин икки қәдәм нерирақта тиңиркап қалған Қадирни авазидинла тониған адәмләр, қандақту бир қайғу астида униңға аридин жай бошутуп беришти. Ғуюлдап чиқип турған соғ шамалда адәмләрниң иңәклиридики қоюқ вә узун сақаллири үзлүксиз тарилар вә тәнлири худди ташқа сүркәлгәндәк шамалға сүркилип, ечишар еди.

Қадир һәйран болди вә астағина иккигә бөлүнгән қайғулуқ адәмләрниң рәңлиригә ечиниш билән тикилдидә, бир қәдәм алдиға сүрүлди.

— Хош, немә болди?! — сориди у.

— Көрмәйватамсән? — кимду бири арқидин туруп вақириди. Қадир худди йәрни өлчигәндәк бир вәзийәттә йәнә бир қәдәм алдиға сүрүлди вә сәскинип кәтти. Униң алдида тоң йәрдә йеңичә кийингән бир киши қанға миләнгән һалда созулуп ятар еди. Уни рәңгигә бир қараш биләнла тониғили болмайду. У һеч һәрикәт қилмас вә униң өлүк яки тирик екәнлигини һеч билип болмас еди. Лекин маңлийидин һеч тохталсиз иссиқ қан таммақта.

— Ким бу, немә болди? — Қадир илдам у кишиниң алдиға бардидә, рәңги өчкән һалда калпуклирини дирилдитип, һадис бир әһвалда униңға қариғили башлиди. Яшқина, чилгә үзлүк вә бурути йеңидин қаш тартқан бир мунайим жигит сәрәңгә яндуруп бәрди. Тоң йәрдә үзичә созулуп ятқан кишиниң бешидики узун вә чигичләнгән қара чечи гүрүлдәп турған аччиқ шамалниң тағиғида үзлүксиз тарилар вә йәлпүнәр еди. Униң бирнәччә йәрдин тилингән сөләтлик үзи қаплиқ бармақлири арисидин йерим көрүнүп туриду, учисидики қанға боялған периҗә, ақ вә калтә көйнигиниң ғоли үзүлүп чүшкән, шиминиң оң ямпиши бирәр нәрсигә илинип, жиртилған вә путиялаңғидақ еди.

Қадир иңишип, оң қоли билән униң қолидин астағина туттидә, худди униң билән сөзләшкәндәк бир һалда калпуклирини һәрикәткә селип, сәрәңгә йоруғида үзигә қариди. Лекин аччиқ шамалдин яшаңғириған көзлири уни яхшиғина тоналмиди. Сәрәңгә өчти. Бу арида Қадирниң солашқан иңиги астидин “Аһ...” дегән аваз күч бәрди. Хәлиқ бирдинла җанланди вә чоң бир тәшвиш билән уни қапсап елишти. Қадир сәскинип, орнидин турди вә мәнисиз бир аһаңда вақиравәтти:

— Немә қараш бу, өзимизгә охшаш бир мусулман екән, көтириңлар, өйгә әкирип қояйли. Бирдәм иссиқ йесә түзүлидиғанға охшайду.

— Көтириңлар!
— Көтириңлар.
Қадир турған йеридә тиңирқап қарап қалди вә яридарни бирнәччә киши өйгә көтирип елип маңғанда:
— Мениң өйүмгә әкириңлар! — дәп вақириди вә илдам берип, коча ишигини ечип, йол башлап бәрди.
— Иссиқ су бериңлар, иссиқ су! — Байиқи яшқина жигит бир апқурни көтирип, хошна өйгә кирип кәтти.
Яридарни болса, өйгә әкирип, төр тәрәптики кигиз үстигә ятқузуп қоюшти. Қадир оң тәрәптики тәкчидин худди қоғунға охшаш созуқ ястуқни әкелип, астағина униң бешиға қойди. Қадир ишикниң алдида ойлинип, қошумилирини түрүп, калпуклирини аччиғи билән чайнап-шүмәп турған кишигә мураҗиәт қилди:
— Һә, Ташмәт, — деди у, көзлирини чәкчәйтип: — йәнә мәлигә кирдиму шу җаллатлар? Җиқмекән?
— Он үчкә йеқин, — дәп хиялликқина боғуқ аваз билән җавап бәрди Ташмәт.
— Ким?
— Яхши байқалмидим, Әски Һәққулаватлиқ Молла Сабирмекин, дәймән.
Ташмәтниң бу сөзидин Қадир сәскәнди вә чирайини қоруштуруп, сүрләндүрүп, оң қоли билән узун вә қоюқ қара сақилини тутумлап алдидә, униң учлирини ағзиға селип, чайниғили башлиди.
— Әмтахунға хәвәр бәрмидиңларму, — деди Қадир үзини Ташмәтниң үзигә йеқин кәлтүрүп. — Хоп...
— Киши кәтти.
Әмтахун — Белиқчи районидики милицияләр гарнизониниң башлиғи — начальниги. У, толуқ гәврилик, түз — қаңша бурунлуқ, кәң маңлайлиқ, йоған, чирайлиқ қой көзлүк, қелин қара қашлиқ, ғәйрәтлик, чәбдәс, бирақ қопал бир жигит. У Қәшқәр шәһирини Матетәй келип, урушуп елиштин он бәш жил илгири, Қәшқәрдин он бәш чақирим нерилиқта болған Қумбақ йезисида туғулуп өскән. Атиси рәмәтлик кишиниң ишини қилип жүрүп, бир күни там бесип өлүп қалғандин кейин, Әмтахун төгичиләргә қаравул болуп, қой һайдап Әнҗанға чиқиду. Әнҗанда һәркимниң ишини қилип жүрүп, он алтинчи жили Николай падиша лашманлиққа адәм алғанда, бир бай өзиниң оғлиниң орниға буни тутуп бериду. Шу жилдин башлап бу инқилапқичә Минск губерниясиниң Кәлимә дегән йеридә тахтай тилип 1917—18-жиллири өз ихтияри билән Қизил әскәргә йезилиду. У нурғун җәңләрдә өзини көрситип, вәзиписини бәҗирип, Әнҗанға қайтиду. Кейин Пайтуқ районидики инқилавий совет комитетиниң

буйруғиға асасән Беликчи районидики милициялӘрниң эскадрон начальниги қилип бәлгүләнгән. Әйнә шундин бери Беликчи районида өз вәзиписини қәһриманларчә орунлимақта. У һәрқачан һәрбий кийиминиң үстигә қелин пахтилиқ чапан кийип жүриду вә үстигә погон, қиличлирини есип алиду. Өзи қизиқ тәбиәтлик киши. Шуңлашқа уни һәммә қәдирләйду.

— Техичә кәлмәйдиғу булар, йә у яқтиму бирәр бала болдиму, маң, хәвәр алғина! — дәп қойди Қадир, териккән һалда сақилини чайнап. — Тевип тепилмасму бу яқта? Бир дава қилиш керәк еди. Хәп...

У кәйнигә қарилип, пилдирлап турған коза чирақниң йоруғида йерим көрүнгән яридарниң йетишиға сәп салди.

— Хоп!.. Уларму һели келип қалар, киши кәткәнгә хелә болди. — Ташмәт чиқип кәтти.

Яш жигит бир ақ яғлиқни суға чилап, яридарниң үз-көзидики қанларни авайлапқина сүртмәктә еди. Әтрапта зоңзуюшуп олтиришқан бирнәччә адәмләр өз ара пичирлишипму елишти.

Яридар көзини ачти. У худди күлүмсиригәндәк, омақлиқ биләнгинә һежийип қарап, үнчидәк ақ чишлирини көрсәтти вә калпуклирини һәрикәткә селип, мәнасиз бирнәрсә ейтқандәк болди. Хәлиқтә кандақту бир хошаллиқ туйғуси көтирилди.

— Яхши болди.

— Яхшилиниватиду.

Қадир дәрру униң алдиға тизлинип олтардидә: һеч гәп йоқ, яхши болисиз. Унчә қайғурмаң! Бу олтарғанлар һәммиси... — у сөзини түгәтмәстинла, кандақту бир сәскиниш астида көзигә толуқ яш елип, тиқирқап, униң көзигә тиклинип қарап қалди.

Яридар көзлирини ачкөзлүк билән йоған ечип, қандақту бир сәскиниш астида бойини шүркәндүрди. Чоңқур азап билән улуқ-кичик тинди. Униң көзлиридин ихтиярсиз төкүлгән яшлар худди симаптәк пақирап, үзини жуюп, қулақ алди билән йәргә чүшәр еди. У йәнә бир һәрикәтләнди вә бу йоли бешини ястуқтин сәл көтәрди, көзлирини йоған ечип, торусқа қариди. Үз-көзини қоруштуруп “Уһ...” дедидә, беши йәнә өз жайиға лассидә қоюлди.

— Ким билиду? Бәлки яхши болар.

Коза чирақму гоя һазир өчидиғандәкла пилдирлап турар еди.

Қадир уни пәлкүшләп қоюп, яридарниң бешини тутар, ағринар. Униң гекитигигә худди бир парчә қаттиқ нан түрүлүп қалғандәк, үзини ағриқлар һалиға кәлтүриду, яридарға сәп селип қарап, неминиду ейтмақчи болиду. Лекин немишкиду өзини қандақту бир йошурун азап астида азаплайду, лекин йәнә: “Яқ, бу болмас” дегән

мәнисиз сөзләр билән өзини бәзләйду. Бирдәм теч болуп қалиду. Йәнә яридарниң баш-көзини сийпап қойиду.

Немә демәкчи бу бовай?

Һечким униң сири билән тонуш әмәс.

Әтрапта гоя башлирини матәмгә әккәндәк қайғу-һәсрәт сүрүшүп олтиришқан адәмләр, яридарниң һәрбир һәрикитигә барлиқ диққитини бериду. Уни күзитиду. Қадир олтарған җайидин қопуп кәтти. Немишкиду, у чидалмастин, яқилирини ечиветип, чишлирини, ғучурлитип, сақилини чайнап, өйниң ичидә у ян-бу ян маңиду. Йәнә айлинип келип, яридарниң баш тәрипидә олтириду, уни пәпиләйду. Талада гүрүлдәп чиқиватқан шамал өйниң ишиклирини, деризә қапқилирини тарақлитип ойнайду. Соғ өй ичиму унчивала иссиқ әмәс.

Кимду бири орнидин қопуп, талаға чиқип кирип, йәнә өй ичини бир айлинип чиқти. Бу йоли у яридарниң оң биқини алдида олтарди вә янчуғидин яғлиғини чиқирип, яридарниң үз-көзлири, боюнлирини аста сүртти. Яридарға бу һал хуш яққандәк туюлар еди.

У көзини ачмастин җим-җит ятиду.

— Аһ... — Қадир бирдинла чөчүп кәтти. Әп-чөридики адәмләрму дәрру бир Қадирға, бир яридарға қарашти. Қилидиған қилиқ издишәр еди. Қадир көзлирини чәкчәйтип, қандақту бир улуқ титирәк астида төвән егилип, яридарниң үз-көзлиригә диққәт билән қариди. Униң яшаңғирап қалған көзлиригә яридарниң үзи очуқ көрүнмәс еди. У яғлиғи билән көзлирини қисип-қисип сүртүп, йәнә униңға иңишип қариғили башлиди. Униң үзи сәл сарғайған, лекин алаһидә иллиқ вә йеқимлиқ көрүнәр еди.

— Немә болди?

Қадир қарашни давам әтти. У көз нурлирини яридарниң бойнидики өрүкниң меғизидәк вә қап-қара меңиға апирип тиклиди. Бу мәң Қадирға неминиду әсләтти. У чидап туралмастин, ихтиярсиз көз йешини төкти вә қамитини қоруп келип, ағзиға көвүк тошқузуп, дирилдәп титринип:

— Аһ... оғлум! — дедидә, оңдисиға жиқилип чүшти.

— Ша боп қалди.

— Ша болди.

— Су бериңлар!

— Оғлум, Мәмәнияз!

Кишиләр Қадирниң үзигә соғ су чачти. Һәммә адәмләр тәәҗүп һалда қелишти.

Яридар болса, Қадирниң оғлиға охшар еди.

— Лекин униң оғлиниң қамити кичик еди. Уни өлди дәп аңлап, қирқи, жилини өткүзүп болған.

— Яқ, униң оғли әмәс.

Бир-иккиси келип, яридарниң үзигә чирақ тутуп сәп селишти. Яридар тинич, аста һасирап ятар еди.

— Яқ, һеч охшимайду.

Адәмләр бир-бирсиниң сөзини тәстиқләшти. Қадир сәл һошиға кәлди. У йәнә улуқ бир тиндидә, оң қоли билән мәйдисини тутуп, яридарниң алдиға сүрүлди вә униң мәйдисигә бешини қоюп:

— Оғлум, сәнму? Һәә, сән мениң оғлум, сән, сән! — дәп өксүшкә башлиди.

— Қойсила, Қадир ака! Өзлирини аварә қилмисила, бу яқ сәл яхши болуп алсун, андин гәплишип алармиз, — дәп тинчландурғанға қаримай, у:

— Яқ, бу мениң оғлум, өз оғлум, көз нурум Мәмәнияз, — дәп өксүшни давам етәр еди.

Қадирниң тунжа оғли он алтинчи жили Николай падиша лашман алғанда, у залимларниң зәһәрлик чаңгили астида харлинип, уларниң зулумлиридин бошунуш йоллирини тапалмай, шуларниң ишини қилип беришкә лашман болуп, сетилип кәткән еди. У оғлиниң ети Мәмәнияз еди. Шундин бери у ата-аниси билән һеч алақида болмиған. Өзи саватсиз болғанлиғи үчүн һәрқайсисиға миң бир ялвурушлар билән яздуруп әвәткән хәтлири тоғра буларға келип тәгмигән вә шундин кейин, инқилап вақлирида Қизил әскәрләр қатарида хизмәт қилип жүрүп, ата-анисиниң турған жайлириниң толуқ адреслирини йоқатқанлиғи үчүн язмай, ташлап қойған еди. Бу лашман болуп кәткәндин кейин, униң аниси сил кесәл билән бир жил ағрип, өлүп кәткән.

Қадир болса, әйнә шу күндин бери бешидин көп зулумлар, көп еғирчилиқларни кәчүрүп, мана шу кәмгичә ата-бовисидин мирас қалған төрт танап йәргә пахта терип, шуларниң һосулати билән аранла җан беқип кәлмәктә. У бу балисиниң барлиғидин бехәвәр жүрәр вә уни “аллиқачан ақларниң зәһәрлик чаңгилида азаплинип өлүп кәтти”, — дәп жүрәр еди.

Бу һал уни наһайити бир қизғин әһвалға кәлтүрүп койди. У оғлиниң ахирқи минутта — лашманлиққа кетәр алдида икки көзигә лиқ яш елип:

— “Дада, мән өз дүшмәнлиримизниң ишини қилғили, өзимизгә гөр колиғили кетип баримән… Хә… амал йоқ, дада, баш аман болса, йәнә бир күни көрүшүп қалармиз. Икки тағ һечқачан бир-бирсигә йеқин келип қошулмайду, адәм балиси бир күни болмиса, бир күни

келип қошулиду...” дегәндәк, бир күни болмиса бир күни йәнә бир чинидә чай ичишип қалармиз, қайғурма, дада...” дәп узақ ейтқан сөзлирини һәрқачан көз алдидин бирәм-бирәм тизип өткүзәр еди. Мана бу минутта алдида созулуп ятқан яридарни “өз оғлум” дәп тонуп, жүригидики барлиқ сирлирини яш арилаш униң алдиға төкәр еди.

Яридар үзигә тамған Қадирниң соғ яшлиридин сәскинип көзини йоған ачти вә улуқ-кичик тинип, йәнә астағина жумди. Уни қанлиқ пичақ излири азаплар еди. У һеч сөз қилалмас еди.

Талада қаттиқ соғ барғансири ғалҗирлиниду. Шамал гүрүлдәп туриду. Өй ичидикиләрниң тәнлири шүркиниду.

— Қачан келидикинә ярдәм?

Бу арида һойлида қарниң ғичирлиған авази аңланди. Адәмләр қулақ селишти. Аңғичә ишикни җалаққидә ечип, Ташмәт һодуққан һалда жүгрәп кирип кәлдидә:

— Әмтахункам кәлди, Әмтахункам! — дәп олтарғанларға билдүрдидә, өзи ишикни ечип, алдираш чиқип кәтти.

— Қанчә киши еди улар? Қаяққа қарап кетишти? Немишкә патирақ хәвәр бәрмидиңлар? — Кимгиду биригә қопал муамилә қилип, — өйдә ким бар? — дәп вақирап, ишикни җалаққидә ечип, учисиға үч қәвәт пахтилиқ чапан кийгән һалда бир киши иңишип кирип кәлди. Униң икки яққа толғап қонған қоюқ вә узун қара бурити аппақ қурувдиған еди. Йәлкисидә бәш атар милтиқ вә бир йенида яғлашқан қара ғилапниң ичидә узун хәнҗәр, йәнә бир йениға тапанча есилған. Бу байиқи жуқурида әсләп өткән Әмтахун еди.

— Қелишти.

— Әмтахун кәлди.

Адәмләр аяқ өрә турушти. Әмтахун кириши билән узун вә қирувдиған бурутини толғап қойдидә, өй ичидикиләргә:

— Һә, байвәччиләр, немә олтириш бу, немә ғудуң-ғудуң, немә көрүнди көзүңларға? — деди һәрқайсисиға яхшилап сәп салған һалда. Униң киришини һөрмәт қилишип, қол қоштуруп турған адәмләр Әмтахунға немиду ейтмақчи болушти. Лекин Әмтахун уларниң сөзини кесип, бир қәдәм алдиға атлидидә:

— Ким бу ятқан, қандақ адәм? — дәп көзлирини Қадирға тиклигән һалда сориди вә дәрру оң қолини тапанчисиға жүгәртип, яридарниң алдиғарақ барди. Яридар мәйдиси үстидә дәрмансиз ятқан қолини астағина көтирип елип, бешини тутти.

Қадир Әмтахунниң йәлкисигә қолини узутуп, қақшанған бир һалда:

— Бу мениң оғлум, Әмтим, алтә жил болди айрилип кетип, көрүшәлмәй жүргинимизгә, униңға тиничлиқ берәйлуқ, Әмитим. Бу мениң өз оғлум... — деди. — Мән бир иш билән базар бешидики Абдуварисниң йениға берип, барди-кәлди параң билән болуп, өйгә кечикип кәлдим. Қарисам, параңни қиливәрсәң чиқиверидиғандәк қилип туриду. Шундин кейин, мән өйгә қайттим (көңлүмму әнсирәп туратти). Кәлсәм, ишик алдида қанға миләнгән һалда созулуп, һошсиз йетипту. Илгири өзәмму тоналмай қалдим, пәқәт һазирла уни көңлүмгә чүшәрдим. Аңлишимға қариғанда, йезида басмичи бардәк.

— Су! Су! — деди азап билән яридар вә көзини ечип, көз қарисини өйниң төрт булуңиға жүгәртти. Өй ичи йерим қараңғу һәм салқин еди.

Әмтахун Қадирға қарап:

— Қаяқтин билдиң бу һалда, өз оғлуң екәнлигини? — дәп сориди.

— Бойнида меңи бар, Әмтахунум, меңи бар! — Қадир илдам яридарниң алдиға келип, бойнидики мәңни көрсәтти. Адәмләрму боюнлирини созушуп қарашти.

— Һә, тирикму өзи? — Әмтахун күлүмсиригәндәк болуп, яридарниң алдида зоңзуюп олтирип, қолиға чирақни елип, яридарниң үз-көзигә диққәт билән қариғили башлиди.

— Бәлки сениң оғлуңға охшап кәткәнду.

— Яқ, Әмтахунум, мениң оғлум, — дәп униң томурини тутуп, қан жүришини тиңшиғили башлиди вә өз ичидә “җеним оғлум” дәп вайим йәр, көзидин аққан яшлирини кирләнгән яғлиғи билән сүртәр еди. Әтрапта яридарниң сөзгә келишини төрт көз билән күтүп турған адәмләр өз ара пичирлишип алиду. Яш жигит бир апқурда қайнақ су әпкелип, Қадирға тутқазди.

Әмтахун сәскинип кәтти вә рәңгидә қандақту бир хошаллиқ бәлгүлирини ойнатқан һалда күлүмсирәп:

— Мәмәт! — дәп ширларчә вақиравәтти вә униң бешини ястуқтин йөләп, Қадирниң қолидики суни елип ичкүзди.

Яридар өзинн хелә йеникликгәндәк билди. У бешини ястуқтин көтирип елишқа урунсиму, дәрманға һаҗизлиқ қилар еди. Вә у үзигә қан елип:

— Һәә, — деди вә бешини лиңшитти. Бу һал һәммини ишәндүрди вә Қадирниң сөзини тәстиқлиди. Қадирму:

— Мениң оғлум демидимму, — дәп вақирап, хошаллиғидин жиғлавәтти.

— Вай, қәдирдан, қандақ килип сән бу азапқа учрап қалдиң? Әтликкә өзәм дохтурға апиримән сени. Ғәм йемәй йетип тур, ука! —

деди Әмтахун униң бешини сийпап туруп. Алдираш ишикни ечип, бир милиция кирип кәлди вә һодуққан һалда Әмтахунға қарап:

— Әхмәт ака, бир хотун кәлди, — деди у, оң ямпишидики тапанчисини түзә-түзүтә: "Басмичилар Әски Һәққулаватта дәйду, кечичә улар Нәсирдин байниң өйидә аш қилип йәп, шуниң өйидә қонуп қелишти. Илдам бериңлар, дәйду".

Әмтахун орнидин чечирап қопуп кәтти. Буниң кәйнидин қалғанларму қопушуп, қайғурушқа башлиди. Арида яшқина бир жигит: "Улар билән урушқили мәнму баримән..." дәп, мәйдисини ечип, орнидин туруп, Әмтахунниң алдиға етилди.

Әмтахун униңға мақул болғандәк бир һалда күлүмсирәп қарап қойдидә:

— Қени у хотун? Қичқарғин, бу яққа кирсун, — деди чәбдәслик билән.

— Һазир қичқиримән! — Милиционер чиқип, хотунни башлап кирди. Бу хотун оттура бойлуққина кәлгән вә йеңиғина пәрәнжигә оранған еди.

— Мана өзи, — дәп қоюп, милиционер униң ағзидин чиқидиған сөзләргә диққәт қилар еди.

— Басмичилар қәйәрдә, сиз өзиңиз ким? — силиқ биләнгинә сориди Әмтахун хотундин вә өзи униң алдиға келип, җавап күтти. Өй ичидикиләрниң һәммиси бу хотунни орап елишти.

— Мән Нәсирдин байниң тоқулимән, — деди хотун вә үзидики чачвинини жулуп алди. У он бәш яшар, чирайлиққина, қара қәләм қаш, оймақ қара көз, буғдай өңлүк, қаңша бурунлуқ, дүгләк анар үзлүк, қарашқа аддий вә йеқимлиқ бир қиздәк еди. Униң чирайлиқ түзүлгән гәвдиси кәң вә пүрмә қилип тикилгән ала йоллуқ шайә көйнәкниң ичидә худди бәзгәк адәмдәк титиринәр еди. Сөзлисә, калпуклири тегидин худди үнчидәк аппақ чишлири көрүнүп турар вә оң қеши дайими сәкринип, ойнар еди.

Бу қиз намәнгәнлик Садир соқур дегән севәтчиниң қизи болуп, 1921-жили турмуштин қийналғандин кейин, мону Нәсирдин дегән байға бираз пулға сатқан. Қиз өз яратқиниға тегәлмәстин, он төрт йешидила бу атмиш яшар байниң зәһәрлик қучиғиға ташланған еди. Әйнә шундин бери бу қиз шу байға иккинчи хотун болуп кәлмәктә. Бу қизни бу зәһәрлик турмуш бәздүргән, у һазир уни яратмайду, йеңи турмуш қойнида күн нурлиридәк яйриғуси келиду.

Өй ичидикиләр бу қизниң мунчивала қәһриманлиқ қилишиға һәйран болуп, иза тартқинидин йәргә қарашти вә қайси бирлири:

— Бу түн-кечидә қорқмастин қандақ қилип кәлдикинә? —дейишип, пичирлишип қоюшар еди.

Ишик алдида турған милиционер һәйран қелип, көзлирини чәкчәйтип, тиңирқап, қизниң ағзиға қарап қалди.

Әмтахун һеч һәжәпләнмәстин қизниң алдиға кәлдидә:

— Хош, сиңлим, — деди сөләтликкинә бир аһаңда, — қени сөзләңчу, немә көрдиңиз? Басмичилар нәдә? Сиз уларниң басмичи екәнлигини қаяқтин билдиңиз?

— Бир-икки күн болди Намәнгәндин апам кәлгән еди, — қиз қандақту бир тартиниш, һодуқуш, титирәк астида вақиәни һекайә қилди, — биз апам билән узақ параң қилишип олтирип, техи йеңи ятқан едуқ, қапқиларни тарақлитип, бирнәччә атлиқ адәмләр кирип кәлди. Апам иккилән наһайити қорқуп кәттуқ.

— Вай, басмичилармекинәй, қизим, шәмәндә болидиған болдуқ әнди, — дәп апам вайсапла кәтти. Аңғичә Нәсирдин жүгрәп чиқти. У сарайда чоң хотуни билән еди. Һойлидики иштлар һавшупла кәтти. Нәсирдин иштларни җай-җайиға һайдаветип, байиқи атлиқларни қарши алди. Буларниң чоңимидекин, әтималим, оттур бойлуқ, қара сақал, семизғина кәлгән тоңғуз қапақ бири аттин чүшүп, Нәсирдин билән хелә сөзлишип турди. Аңғичә бизму чирақларни яндуруп, орунлиримиздин қопуштуқ. Һелиқи Нәсирдин билән сөзләшкән тоңғуз қапақ адәмниң мәйдилиридә оқлар, тапанча, милтиқлири бар. У қалғанлириға бирнемә дәп буйруқ бәрдидә, өзи Нәсирдин билән сарайға кирип кәтти.

Қалғанлири атларни бағлишип қалди. Нәсирдин бизгә буйруқ қилди. Биз чай қайнаттуқ. Андин кейин аш қилишқа кириштуқ. Шу арида мән даланниң ишик алдида туруп, буларниң гепигә қулақ салсам:

— Ахунни өлтүрүш керәк. Ахунни уҗуқтуруш. Бүгүн биз сеникидә қонумиз, бизни сәһәрдә охутувәткин, — дәп Нәсирдингә җекиди. Қалған гәплирини уқалмай қалдим. Әйтәвир, хелә сөзләшти. Аңғичә ешимизму пишти. Биз ашларни узаттуқ. Улар илгири һарақ ичишип, андин кейин полуни йейишип йетишти. Мән һечкимгә ейтмастинла, бир атни минип, аста чиқип кәттим. Силәрни Хоҗиаватта дәп өтүп кетип барсам, булар мениң алдимни тосап елишти, — қиз қоли билән оң йенида турған милиционерни көрсәтти; у өзини җөндәп, бурутини толғап, Әмтахунға қарап қойди.

Әмтахун йәр астидин униңға қарап қойдидә, йәнә қизға соал беришни давам әтти.

— Уларниң һәммиси нәччә киши? Ятқиниға хелә болдиму?

— Улар мәс болуп йетишти. Һәммиси болуп ончә бар, — деди қиз ойлинип туруп. — Патирақ бармисаңлар, улар қопуп, кетип қелиши мүмкин.

— Болди, иш тамам, — деди Әмтахун йенидики милиционерға қарап, бурутини толғап туруп, — Чиқ, ейт, һәммиси һазир болсун!

— Хоп! — милиционер чөчигән һалда оң қолини илгәктәк егип, Әмтахунға час бәрдидә, чаққанлиқ билән кәйнигә бурулуп, илдам чиқип кәтти.

Әмтахун қизға қандақту бир сехирлиқ бәлгүси билән қарап, сәп салдидә, хиял астида бешини төвән егип, көзлирини чимилдитип, калпугини чишлиди.

Қиз йәргә қарап, қандақту бир чоңқур хиял астида, инчикә, узун вә пакиз бармақлирини һәрикәтләндүрүп, қирқилған тимақлири билән неминиду титимақта еди. Яш жигит қизға қарап, чоң-кичик тинип алди вә янчуғидин махорка елип, орап чәккили башлиди.

— Рәхмәт, сиңлим, қилған хизмитиңизгә, — деди Әмтахун туюқсиз бешини хиялдин елип вә икки көзини қизға қадиған һалда — шу түн кечидә, һечнемидин қорқмай кәлгәндин кейин, жүригиңизму бар екәндә... Яшаң! — дәп қойди.

— Сизгиму рәхмәт, Әмәт ака, — дәп назлиққина җавап бәрди қиз.

— Исмиңиз немә, сиңлим? — дәп сориди Әмтахун вә житимларчә бойнини қисип, қиздин җавап күтти.

— Зора, — дәп җавап бәрди қиз вә қоллирини һәрикәтләндүрүп, — мән сизни хелидин бери тонуймән, — дәп қошуп қойди.

— Нәдин?

— Нәсирдин һәрқачан сизни яманлап, сөзиңизни қилиду.

— Ваһ... — Әмтахун ағзини йоған ечип күлди вә қизға қарап, — мән яман адәммикәнмана? Мәйли, дегәнләр дәвәрсун. Хоп, биз барайлуқ әмсә, сизчу, сиз биз билән кетәмсиз, йә мәшәдә қаламсиз? — дәп сориди:

— Кетимән.

Мәмәнияз җараһитиниң дәрдидә мидирлимастин, бу вақиәгә қулақ селип, ойлинип ятар еди. Әмтахун униң алдиға келип, иңишип, униң дәрмансиз қолини тутуп қисти вә:

— Хәйир, қәдирдан, — деди қайғулуқ бир вәзийәттә: — биз барайлуқ... Әгәрдә җан тирик болса, әтиләрдин йәнә көрүшүп қалармиз. Техи саңа ейтидиған гәпләр тола! — астағина қопуп, бәлвеғини җөндәп қоюп, қизниң кәйнидин чиқип кәтти.

— Саламәт бол! — дегәндәк бир бәлгүдә бешини еғаңлатти Мәмәнияз.

— Илайим башлиған ишиңлар оңушлуқ болсун, у җаллатларниң пут-қоли татишип қалсун, худайим уларға азап бәрсун! — дейишип, буларни узутуп қелишти өй ичидикиләр. Ишик шамалниң күчидә

қаттиқ ечилип, йепилди. Қадир балисиниң бешини сийпап, олтирип қалди.

Әмтахун өзиниң қол астидики он икки милиционери билән Әски Һәққулават йезисиға кирип кәлгәндә, ғоразлар үчинчи қетим чиллап болуп, қондақтин чүшкән мәзгили еди. Тaң сүптәк пакиз ақармақта. Шамал-боран хелә селиккән. Йәрниң үсти аппақ, худди ямидәк жирик қирувлар билән көмүлгән. Әтрап җим-җит. Пәқәт йезиниң барлиқ йошурунлиқлирини жутуп, Қара дәрия чуқан селип ақмақта. Әски Һәққулаватниң худди қәбирстанға охшап кәлгән пака-пака там өйлири өлүм җим-җитлиғида ятиду. Униң әгир-сәгир тар кочилирида һечбир адәм уруғи йоқ. Пәқәт Нәсирдин байниң һәммә йеқи һим қилип ясалған һойлисиниң тар, кичик ишиги алдида уйқисирап үгдәп қелип, алма гүллүк қара чапанға кирпидәк түгүрлинип, орунуп алған бир киши хорәк тартип олтириду. Бу Молла Сабир қурбешиниң жигити — Җелил пучуқ дегән киши. У йолдашлирини "дүшмән"дин җесәп олтирар еди. Униң кичик балиниң киндигидәк кичиккинә вә дүгләк бурниниң учи соғда аппақ ақарған. Калпуклири худди пурап қалған гөшкә охшаш көкәргән вә униң қаттиқ хорәк тартиши астида һәрикәтлинәр еди. Көзлири жумулған вә бешидики сәллиси аппақ қирув басқан һалда еди.

— Силәр мәшәдә туруңлар, силәр кочиниң у бешиға бериңлар, бирнеминиң ақ-қарисини билмигичә чуқан чиқармаңлар. — Әмтахун тапанчисини яланачлап, қалғанлириға қоли билән шәрәт қилип, — қалғиниңиз мениң кәйнимдин җүрүңлар! — дедидә, там яқилап, Нәсирдин байниң һойлисиға қарап кетишти.

— Теч!.. Ишик алдида бири бардәк қилиду, — кәйнидикиләргә пичирлап қойди Әмтахун.

Булар тамни яқилап, қураллирини тәйяр һалға кәлтүрүп, Нәсирдин байниң ишигидин бирнәччә қәдәм нерилиқта тохтиди. Җесәкчи нериқи кочидики атларниң туяқ қеқишлирини аңлап, сәскинип, орнидин турди вә кочиниң у ян-бу йениға сәп селип, милтиғиниң затворини қарип, бәтләп тәйяр һалға кәлтүрүп алди. Униң уддулидики тамниң шоридин топа төкүп бир мөшүк сәкрәп чүшти. Җесәкчи милтиқниң пайнигини дәрру қолтуққа қистуруп, уни молҗаға алди вә мөшүк екәнлигини көргәндин кейин, судәк совуп, хемирдәк лассидә езилди вә:

— Шунчима қорқатқан барму, бу киспуруш мөшүкни қара. Уһ... өзәм билән биллә чоң болған җүригима, — дәп җүригини тутуп, милтиқни өзигә йөләп қоюп, турған җайида махорка ориғили башлиди...

— Үниңни чиқарма! — Әмтахун униң арқисидин кәлгән бойичә, каригидин қисип алди. — Басмичилар, калғанлири нәдә, ейт! Бол-

миса һазир өлтиримән. — Қалған милиционерлар милтиқ тәңләп турушти. Җесәкчиниң өңи өчүп, қорққинидин ғал-ғал титирәр еди.

— Ейт дәймән! — Әмтахун уни бир икки қетим каригидин қисип тутқан бойичә силкип-силкивәтти.

— Улар ухлаватиду, өйдә, — деди җесәкчи титирәп.

— Башлиғи ким?

— Молла Сабир.

— Қанчә жигити билән?

— Өзи ялғуз.

— Қалғанлири нәдә?

— Әләмгә өтүп кетишкән.

— Растини ейт!

— Худа бар егәким, растим.

Әмтахун уни алдиға тартип әкелип, күч билән иштиривәтти. У домулап чүшти вә ағзидин қан аққили башлиди.

— Арқамдин җүрүңлар! — Әмтахун икки милиционерни өзи билән елип, һойлиға кирип кәтти. Йәнә икки милиционер ишик алдида қарап қелишти.

Әмтахун Молла Сабир қурбеши ятқан өйниң ишигини таза әпләп туруп, путидики йоған өтүги билән бир тәпкән еди, ишикниң бир қанити жулунуп чүшти. У жүгрәп өйгә кирдидә:

— Көтәр қолуңни! — дәп вақирди.

Молла Сабир шайә йотқанлар арисидин чиқип, ялаң еңили билән доңғуюп, алдираш уйқулуқ һалда ястуқлар тегини ахтурмақта еди.

— Көтәр қолуңни, залим, болмиса бешиңни елип қолуңға тутқузимән! — Әмтахун вақириған бойичә тапанчисини асманға қаритип бир пай атти вә жүгрәп берип униң каригидин алдидә, баш Қурбешиниң яңиғиға бир уруп қоювәтти. У өйниң төр тәрәптики темиға берип, тәкчигә тирәҗәп, туруп қалди.

— Өлсәмму сән Ахунниң қоли астида өлмәймән... елишимән, йоқал нери! — дәп вақирар еди у.

— Немә қарап туруш, тут, пут-қолини бағла бу залимниң! — Әмтахун йолдашлириға буйруқ қилди.

Қурбеши булар биләнму хелә елишти, лекин һечнемә қилалмиди. Уни милиционерлар қолини кәйнигә қилип бағлап қоюшти. Бу арида қалған икки милиционер Нәсирдин байни тутуп, қолини кәйнигә бағлай, елип чиқишти...

...Буларни Әмтахун Чинаваттики штабқа елип кәлгәндин кейин, сораққа алғили башлиди.

— Жигитлириң нәдә?

— Һәммиси тарқалған.

— Растини ейт!

— Растим шу... Тарқалған.

— Қураллар нәдә?

— Йоқ.

Әмтахун аччиқланди. У териккән һалда тапанчисини ялиңачлавелип, уни техиму қистиғили башлиди.

— Ейт, хумпәр! Болмиса өлтириветимән. Сениңдәк бир хумпәрниң йоқи яхши, ейт яхшилиқчә, қураллар нәдә дәймән?

— Йоқ! — Қурбеши худди борсуқтәк домсайған һалда аҗиз аваз билән җавап берәр еди. Униң бир четидә тамакини пуқуритип чекип олтарған қери милиционер Исрайилму сөзгә кәлди.

— Яхшилиқ билән ейт, Сабир! — дәр еди у.

— Бу хумпәрниң анисини көзигә көрсәтмисәм мән...

Әмтахун чечилар, җаһиллинар еди. — Ейтамсән йоқму, ейтқина!

— Немини ейтай?

— Ярақларни қойған җайни!

— Һечнемә билмәймән.

— Һә?

— Һәә...

— Һой, сән техи мениң билән етишмақчимусән, анаңни... сәндәк хумпәрләрни... ейтамсән йоқму? Болмиса... — у тапанчисини униң мәйдисигә тақиди.

— Һим, — Қурбеши явайи бир һалда қошумилирини түрүп, көзлирини алайтип, чишлирини ғичирлитип, — авақтидин бошутамсән? — деди.

— Һаа... һаһ... һа — Әмтахун күлди. Исрайил орнидин чечирап қопуп, униңға қандақту бир сөз ейтмақчи болған еди, Әмтахун униң сөзини кәсти вә мақуллиған бәлгүси билән:

— Болди, мән сени бошитимән... Сән илгири маңа қуралларни тепип бәргин, — деди Әмтахун Исрайилға көзини қисип қоюп. Сени бошутуш мениң ихтияримдиғу, йәнә немә керәк саңа?

— Тоғра — тәстиқлиди Исрайил.

— Әски Һәққулаватниң, — Қурбеши сәскинип орнидин турди вә вәһшиләрчә Әмтахунға көзини бир алайтип қойдидә, сөзини йәнә давам әтти — гөрстанлиғида.

— Һә?

— Һәә!

Қурбеши тәтүр қаравалди ва җәһли чиқип, сақилини сийпиғили башлиди. Әмтахун Исрайилниң қулиғиға пичирлап алди. У илдам чиқип кәтти.

— Растиңни ейт!

Қурбеши җавап бәрмиди вә суға чүшүп чиққан қери иштлардәк шүмшәрәп, үзини тәтүр өрүди һәм йәргә тикилип, сақилини пат-пат чайниғили башлиди. Униң көзлири қип-қизил гөштәк қизарған вә чәкчәйгән һалда еди. Әмтахун йәнә униңға хитап қилди.

— Ейтқиниң расму дәймән? Һәй, залим?

— Һәә! — Вәһшиләрчә чишлирини ғичирлитип деди.

Алдираш бир милиционер кирип кәлди. У ишиктин кириши билән Қурбешиға бир алийип қарап қойдидә:

— Атлар тәйяр, Әмтака! — дәп қоюп, чиқип кәтти.

Молла Сабирниң көрситип бериши бойичә, әски Һәққулаваттниң гөрстанлиғидин бир гөргә көмүлгән он йәттә ярақ тепилди. Бу ярақларни Әмтахун атларға атип, Хоҗиаваттики сепилға кәлтүрүп алди. Пүтүн йезилардики адәмләрниң ичидә: “Молла Сабир қолға чүшүптәк... Көмүп қойған ярақлири тепилиптидәк...” — дегән гәпләр дүр кетәр еди.

Әмтахун таң атқичә ухлалмастин, ойлинип чиқти вә әтиси әтигәнлиги көк деңизиниң сап қойнида күн ғерич жуқури өрлигән чағда у сепилниң солақханисидики Молла Сабир билән учрашти. Уму таң атқичә ухлимастин, һәр түрлүк планлар үстидә баш қатуруп чиққанлиғи үчүн, униң көзлири, қапақлири ишигән, көпкән һалда еди.

— Рәхмәт саңа, Молла Сабир һәзрәтлири, — деди Әмтахун униңға қарап, бурутлирини толғап. — Әнди сениң қилип бәргән “улуқ” ишиң үчүн мән сени бошутимән... Сән бошандиң. У әнди мийиғида күлүп қойди вә һойлидики милиционерларниң бир-иккисини қичқарди.

— Тудахун! Халмәт! Маяққа кириңлар!

Икки қураллиқ, бири оттуз йәнә бири оттуз бәш яшларға киргән милиционерлар жүгрәп киришти вә Әмтахунға һәр иккилиси бирдин час берип:

— Биз кәлдуқ! — дәп қоюп, тик турушти.

— Вай, чоң рәхмәт сизгә Әхмәт ахун, чоң рәхмәт, — Молла Сабир Әмитахунға қол қошлап, худди лалма иштлардәк әркиләп, һежийип, қилғили килиқ тапалмастин, униң алдида чөгләр еди.

— Мана бу кишини, — деди Әмтахун милиционерларға қарап. Молла Сабир һежийип, кери мещан хотунлириниң ериға әркиләйдиған һүнәрлирини өзләштүрүп, қоллирини бөләкчила чайқап, қашқапиғини сүзүп, “һә... шундақ... шундақ” дәп турар еди. Әмтахун сөзини давам әтти.

— Һеч “хапа” қилмастин, шу бойичә, “бежирим” һалда... Әнҗан ГПУсиниң ихтиярига апирип тапшурисиләр, вақит созулмисун. Патрақ! — дедидә, илдам ишикни ечип, талаға чиқип кәтти.

Молла Сабир қандақту бир явайилиқ авази билән вақирап, униң кәйнидин жүгәргән еди, милиционерлар униңға милтиқлирини тәңләп тохтатти. У ғулғуйланди, терикти вә жәһли чиқип, муштумлирини көрситип, худди ғалҗир иштниң ағзидин аққан шөлгәйдәк, шөлгәйлирини аққузуп, Әмитахунниң кәйнидин тиллап қалди.

— Әһ... сән Ахунниң бир қошуқ қенини ичмисәм, атамниң оғли болмай кетәй... хәп, хәп, тохта сени...

Милиционерлар буниң қутурунушиға қетип күлүшәр вә йәнә бири:

— Тола валақлима, тур орниңдин, — дәп вақирар еди.

Мошу чағда Хожиаватниң пәйшәнбә базирида толған хәлиқ худди судәк ақар еди. "Өлмәс" йезисиниң әмгәкчилири тарихтин сәһипиләр ечип, кимниңду узақ һекайисини диққәт билән тиңшашмақта еди...

ҺЕЗИМ ИСКӘНДӘРОВ

(*"Назугум" поэмисидин парчә*)

Малчи аниниң қошиғи

Ухла қозам, ухла қизим, ухла дәм елип
Һазир саңа чай беримән боғусақ селип.
Яхши көрсәң, сүткә чилап көптирәй терик,
Қизим болуп күндә отун берәрсән терип.
Чачлириңни тарап қояй бир талдин өрүп,
Жамалиңни яман көзләр қалмисун көрүп.
Көйнәк тикип берәй, женим, кимхаптин чапан,
Бизниң өйләр болсун саңа қутлуқ, шат макан.
Омақ қизим, ухла яйрап, дәм алғин яшнап,
Өзәм сени елип барай тойларға башлап.
Қайдин кәлди, азап чекип, бечарә житим,
Әнди болсун қизим сениң Гүлчеһрә етиң.
Узун ухлап турди Назук көзини ечип,
Еғир уйқа кәтти жирақ көзидин қечип.
Мәртлик билән яйди момай сехи дәстихан,
Аддий жүрәк, әзиз жанлар дайим меһрибан.
Кечә-күндүз болди момай житимға пәрман,
Жан арами яш жүрәккә бәрди күч-дәрман.
Адәм үчүн болған еди Назук интизар,
Малчи ана мурадиға болди мәдәткар.
Хелә күнләр өтти яхши, алди Назук дәм,
Бирақ көңүл болғини йоқ техи хатирҗәм.
Отта көйгән қара дағлар кәтти үзидин,

Бақи жигит туғулған йәр кәтмәс көзидин.
Күнләр өтүп, бу әһвални сориди момай,
Назук өксүп яшни төкти кирпигин жуммай.
Баян қилди өтмүшини бешидин башлап,
Мискин ана толди ғәмгә көзини яшлап.
Аздин кейин ғәйрәт жиғип бесилди ана,
Өз өйидә Назук қизға тапти бир пана.
Әрәнчиләп кийиндүрди бәрқуттин тамам,
Жигит болуп жүрди Назук һазирчә аман.
Бота зәңги тиним тапмай Назукни издәп,
Кәтти қарап һәр тәрәпкә соланлар йүзләп.
Ахтурмиған җай қалмиди Илини бойлап,
Әнди йолни тағ бағриға салди көп ойлап.
Узун йоллар ат тәрлитип милтиқни есип,
Кәлди дүшмән малчиларниң өйигә бесип.
Нәччән өйни изавәтчи ахтурди қоймай,
Көзгә чүшкән есил затни алмақта қоймай.
Вақит өтмәй кәлди бизниң момайға пәмләп,
Қачқун қизни “тапқин” дәп милтиқни тәңләп.
“Әгәр ейтсаң сөйүнчәңгә берәй яхши ат,
Җаңҗуң саңа рәхмәт оқар күндә көңли шат”.
— Қандақ адәм, қачқун кимдур, билмәймән, черик,
— Өзәм малчи ағрип аран жүримән тирик.
— Раст ейтқин, ялған ейтсаң, әҗилиң бир оқ,
Бир оқ билән кәттиң өлүм җаһанда сән йоқ.
— Көргиним йоқ қачқуниңни көрмиди көзүм,
Ялғини йоқ саңа ейтқан һәқиқий сөзүм.
— Атқин қени, заман сениң, рәһимсиз қаған,
Бекар кәтмәс, бозәк әлдин төкүлгән пак қан.
Өй ичиин өтти черик хамандәк тилғап,
Момай қорқуп тәшвиш билән олтарди жиғлап.
Тимисқилап сандуқлардин тапти бир көйнәк
Етәклири отта көйгән бирнәччә бөләк.
Әнди момай қалди пүтмәс, қалди балаға,
Уруп сөрәп елип чиқти қийнап талаға.
Пут-қолини таңди бағлап ялғуз чоқанға,
Ялғуз сөгәт мискин ана боялди қанға.
Кәтти дүшмән, кәтти әдәп һәддидин ешип,
Бечаригә салди зулум тилини тешип.
— Қени ейтқин, қачқун қизиң, қени тап һазир,
Ушбу җанға кәлтүр, қени пәйда қил һазир.

Момай беһош қип-қизил қан, аппақ чачлири,
Йоған қамча тәнлирини титип ташлиди.
Қайдин ана җавап бәрсун есидин кәткән,
Товлап ятқан ана зари аләмгә йәткән.
Бовай билән Назук тағда жүрәтти малда,
Күндә йолдаш һәмкар болуп меһриван чалға.
Егиз тағлар болди қизға йеқиндин сирдаш,
Әшу тағлар батур қизға болди қериндаш.
Бир вақитта ялғуз аттин чиқти чаң туман,
Һәйәл қилмай бир қиз кәлди бовайға шуан.
Малчи ана җекип ейтти: "Назук қачсун, — дәп,
Андин бовай өзи мални һайдап кәтсун дәп".—
Деди, кәтти айғақчи қиз йолсиз теч аман, —
Бовай жиғлап кәлди йеқин Назукқа тамам.
— "Қизим, сени издәп кәпту сетилған солан,
Қачқин, қизим, бир ат берәй — ат әмәс қулан.
Җанни елип ғәмсиз ятқан тағларға кәткин,
Атни минип, сөйгән елиң-яриңға йәткин.
Қачқин, қизим, явға әсир болмиғин зинһар,
Аман болсақ көрүшәрмиз — ғенимәт дидар.
Һазир сениң малчи анаң азапта қалған,
Дүшмән аңа мүшкүл еғир дәрт зулум салған.
"Сени тап" дәп уруп, қийнап қоюпту бағлап,
Дәһшәт зулум оти билән қәлбини дағлап.
Қачқин қизим, турма бекәм, өзәңгә сақ бол,
Саңа мәңгү бәхит, һаят тиләймиз ақ йол.
Яв қолиға чүшмә мисли, болма хару-зар,
Қачқин, қизим, сени күтәр тәлмүрүп тағлар".
— "Малчи анам азап чекип бағлақта турса,
Мениң үчүн уни дүшмән қийниса, урса.
Қандақ чидай, беһош ятса көзини яшнап.
Ата, сениң сөзлириңгә көнәрму инсан,
Уни явға тутуп берип төзәрму виждан.
Әзиз җанни ташлап, әгәр кәтсәм мән жирақ,
Тапармедим, тапалмасмән җаһанда ронақ".
Атни минди, кәтти Назук етилди явға,
Үнсиз ятқан егиз тағлар чиқарди ғәвға.
Азат қилди бағлақтики момайни дәрһал,
Момай жиғлап ятти товлап зувансиз беһал.
— "Қени солан, баян әйлә, бармеди әрзиң,
Шунчә қийнап қери җанни бармеди қәрзиң,

Төгмә бекар жугач бозәк мунайим жанға,
Апар мени Бота зәңги-долая ханға.
Қақшап ятқан әлдә йәнә бармеди ишиң,
Мана мән! — дәп чиқти Назук, — издигән кишиң.
— Апар мени жанни жутқан қанлиқ зинданға,
Иңрап ятқан әзиз әлни бойима қанға".
Деди Назук, тәслим болди явниң қолиға,
Бота зәңги елип кәтти бағлап йолиға.
Қалди момай, қалди хәлиқ чуқирап жиғлап,
Қалди өксүп қара яғлиқ белиға бағлап.

"Ши" ямул

Әнди Назук "Ши" ямулға кәлди бағлинип,
Ялқун жүрәк тепирлайду отта дағлинип.
Қарақчиниң қулуплири, ечилди давуз,
Заңлиқ билән күлди хошал, Далоя явуз.
Мана ямул, зулум оти яниду лавлап,
Талай жанни наһәқ һөкүм көйдүрди дағлап.
Қақшап ятқан сансиз үнләр — ғәзәплик аваз,
Қара түнни йерип дәһшәт әйлигән пәрваз.
Шарақлиған кишәнләрдин төкүлгән һәсрәт,
Әл көзидин тинмай аққан қан билән яш-дәрт.
Қара зиндан күн нуридин гөр кәби мәһрум,
Жигитләрниң султанлири болатти мәрһум.
"Ши" ямулниң тамлирида күндә йеңи қан,
Адаләтлик жүрәкләргә еди қәбирстан.
Жаллатлири қилич ялап тәлмүргән қанға,
Күндә хошал, әжәл-өлүм тиләтти жанға.
Йоған тақақ мәһбусларниң бойнида турған,
Жанни қийнап һакимлири тәнтәнә қурған.
Дарға есип гунаси йоқ тирик адәмни,
Өтти зулум қанға бояп жими аләмни.
Чирик ямул, қара зиндан қаңсиқ — ичи зәй,
Күндә сәһәр тинмай зарлап ойнатти бир нәй.
Бу нәй әмәс, азап чәккән жүрәкниң зари.
Бәхит издәп сайрап турған тиләкниң тари.
Өтти күнләр, боран кәби, Назук ямулда,
Бақи жигит кәткән еди кәлмәс бир йолға.
Назук башқа чүшти тағдәк еғир қара күн,
Әжәл күтүп ятти Назук — явдин қара түн.

Азап чекип тар қәпәздә ятти Назук қиз,
Күндә қийнап салди зулум дүшмән рәһимсиз.
Кимдин егилмиди чидап қәһриман,
Қилди бәрдаш, дәрт-әләмгә төзүп һәр заман.
Бир күнлири Далоя хан ямулға кирди,
Баян қилди Назук қизға бир йеңи сирни:
— Йоруқ дуния, бәхит һаят берәйли сизгә,
Бу өлүмдин азат қилай, әл болуң бизгә,
Шунда сиздин Қәшқәр ели болур көп рази,
Яхшилиқни қобул қилиң, болмаң нарази.
Қачқан билән қутулмайсиз, болайли инақ,
Мақул болуң, шунда сизгә болмайду қийнақ.
Мениң нәччән нигарим бар — бири Арзигүл,
Бота көзи ойнап турар, тиниқ булақ көл.
Гөзәлләрниң гөзәл шаһи Қәшқәрниң қизи,
Өз йениға хизмәт үчүн чақирди сизни.
Арзигүлүм сизни “Яхши көрәттим”, деди,
“Кичик чағдин биллә ойнап жүрәттим”, деди.
Сизни билип, мени өзи әвәтти қахшап,
Кишим күтәр, сизни өйгә йәткүзсүн башлап”.
Назук ойлап турғини йоқ деди: “Хоп-мақул”,
Дүшминигә болармеди өлмәй тирик қул.
Шуан қизни Далоя хан әйлиди азат,
Йүзләп тутқун қалди зарлап, дат етип, пәрият.
Тар зиндандин чиқти Назук қалди кишәнләр,
Күз кәлгәнму, сарғийипту сазлар, пичәнләр.
Қайдин өтүп кәтти баһар, ғенимәт язлар,
Көлләр жим-жит жирақ учуп кәткәнму ғазлар.
Кәлди Назук дәргаһиға Далоя ханниң,
Үмүтлири қутулдуруш пәйтидә жанниң.
Бирдәм хошал, бирдәм рәнжип кирди һойлиға,
Пүтүн бир тағ көтәргәндәк болуп бойнида.
Арзигүлүм Назук қизни етилди көрүп,
Қучақлишип бир-бирини сеғинип сөйүп.
Икки достниң жүрәклири титилди шуан,
Или ғәзәп жутар еди бағри қизил қан.
Иккисиниң етәк-етәк төкүлди йеши,
Оқя болуп турар явға қадилип қеши.
Новәтлишип ейтса-ейтса түгимәс зари,
Биткәнмеди ливәнләрниң солуп гүлзари.
Икки дәртмән көрүшкәндә болуп аламәт,

Йәрни өртәп кәтти муң-зар, болди қиямәт.
Дәрт-әләмгә чидалмиди өксиди аләм,
Мундақ еғир җудалиқни көрмигән адәм.
Пак җүрәкләр бир-биригә бармиди қанған,
Кичик чағдин қәлби туташ биллә яралған.
Икки җан дост өткән еди сирдаш меһрибан,
Қара күнләр қош җүрәкни тилип айриған.
Арзугүлүм чин достини алди йениға,
Җүрәк ойнар, хошаллиқтин патмай қиниға.
Талай күнләр қучақлашти икки қәдирдан,
Бир-биригә тоярмеди иҗил әзиз җан.
Икки достниң яш чағлири көздин кәтмиди.
Қайнап-ташқан муң зариға һечким йәтмиди.
Җигәр-бағри һәсрәт чекип көймәктә җүрәк,
Назук қизни күрәш алға йетиләйду тиләк.
Жиға зәрдап мурат-арман болмиди һасил,
Назук йәнә қачмақ үчүн киришти дадил.
Туғулған йәр вәтинигә болди интизар,
Амал тапса, тақити йоқ сәпәргә тәйяр.
Арзугүлүм җан достини чүшәнди һәрдәм.
Назук қизниң қечишиға көрсәтти ярдәм.
Болди сәнҗақ йолға лазим ат-улақ кийим,
Техи алда қутулушниң йоллири қийин.

* * *

Әнди Назук һәқ йолиға болмақчи раван,
Ақ йол тиләп қучақ ачқан аңа йәр-җаһан.
Җүрди Назук қарари йоқ пәйтини күтүп,
Талай күнләр қачалмастин кәтмәктә өтүп.
Назук қизни көргән киши қалди һәйранә,
Хандаринниң гөзәллири болди һәйранә.
Солан черик, яш жигитләр җүрди сәрсанә.
Талай зәңги талашмақта болуп пәрванә.
Бир күнлири Далояниң кәлди ойиға,
Назук қизни әргә бериш чүшти койиға.
Зорлап уни чатмақ болди соланға қери,
Арзугүлниң көз алдидин йоқатмақ нери.
Қери солан Далояға чоқунди ләйләп,
Хәйлирини маймақ бесип найнақлап-чәйләп.
Икки байтал, бир тай берип Далоя ханға,
Кәтти, хошал тәйярланди башланди тойи,

Таңлап тутқан пахланлири, союлди қойи.
Һәр тәрәптин меһман жиғилди гичил,
Буни көргән әр Назукниң виждани хижил.
Далояниң чоң аяли болди йәңгиси,
Хизмәт қилди солан бәргән алтун тәңгиси.
Гүлназукниң пак виждани, әркини хорлап,
Елип кәлди солан турған бир өйгә зорлап.
Һарақ-шарап ақти судәк, барлиғи ғәриқ,
Әр-аялда, кичик-чоңда қалмиди пәриқ.
Қери солан тинмай ичип, мәс болуп қатти,
Қара түндә Назук явни өлтүрүп қачти,
Атқа минди бәлни бағлап жираққа кәтти,
Һәйәли йоқ, қарари йоқ Чоқурға йәтти.
Атни жирақ ташлап, өзи кемигә чүшти,
“Тойниң” ғува чирақлири мәңгүлүк өчти.

IX

Кәтти Назук йәнә чөлни кәзди бечарә,
Кечә-күндүз маңди йолсиз, бармеди чарә.
Әрк сөйгән әр Назукни қийниди дәһшәт,
Тәң кәлмиди бирақ аңа шум өлүм вәһшәт.
Талай йоллар ғува болуп, кәйнидә қалди,
Қатил дүшмән қизни әйнә шу күнгә салди.
Из чүшмигән дәшни ялғуз басти пиядә,
Еғир күнгә келәр көнүп, чидап ирадә.
Барғансири йеқинлашти егиз тағларға,
Көзи чүшти орман кәби қелин бағларға.
Өтти жүгрәп ака-ука чоңқур сайлардин,
Өзи билмәс кәтти қаян кәлди қайлардин.
Һерип-ечип, кәлди йетип, таллиқ бир җайға,
Тохтам судин ичти қенип, ятти бир җайда.
Басти ширин татлиқ уйқа жумулди көзи,
Кәтти ухлап бу җаһандин кәткәндәк өзи.
Чиқти шуан ова таштин бир илан сойлап,
Қизни көрүп кәлди йеқин һәр таман бойлап.
Назук ухлап ятти җим-җит қоли бойнида,
Ала-чипар илан келип кирди қойниға.
Мәйдисигә йәтти илан аста өмүләп,
Назук туюп кәтти сәкрәп, қорқуп чөгүләп.
Илан дүгләп йәргә чүшти қилмиди зиян,
Бирақ қизниң қорқунучи болди намаян.

Зияндашни ташлар билән өлтүрди уруп,
Бәлни бағлап маңди йәнә хиялда туруп.
Бир заманда кәлди тақир ядаң етизға,
Ашлиғини оруп кәткән ялаң еңизға.
Еңизларни көрүп хошал әнди Назукҗан,
Йейилғандәк болди аңа ана дәстихан.
Йәрдә қалған буғдайлардин тәрди масақ-дан,
Тәрмәс еди йоқ, қалмиған янда парчә нан.
Назук келип кирди күзләк-тамниң ичигә,
Әнди раһәт дәм алмақчи бүгүн кечидә.
Ятти ухлап, өз өйидәк, ишикни илип,
Жиғип-терип юмшақ қелин мәңгәнни селип.
Қизни көрүп қирда Гүлмәт туратти қарап,
Қарақчидәк турған ова ташлардин марап.
“Бу ким” деди, һәҗәпләнди, әймәнди өзи,
Тамдәк болуп қалди униң анардәк үзи.
Туруп Гүлмәт қалди қорқуп, маңди алдирап,
Кәтти жиғип, Бағкәтмәнгә падини һайдап.
Кәтти қоғлап, мални уруп, көрүнмәй сайлап,
Келәрмеди Назук униң кәйнидин пайлап.
Күз ахшими узун түнләр җим-җит йәр-җаһан,
Назук мисли оханмиди, уйқида һаман.
Гүлмәт йәнә кәлди сәһәр күзләкни яйлап,
Өзи турған қирға чиқти Назукни пайлап.
Йәтти вақит Назук туруп маңди булаққа,
Кәтмәк еди башни елип йәнә жираққа.
Үзлирини жуди суда, булақ бешида,
Қирдин жүгрәп чүшти Гүлмәт қизниң қешиға.
Гөзәл қизни көрүп Гүлмәт нурмекин деди,
Яки пәри, “җәннәттики һурмекин” деди.
Қаш-кирпиги, чечи, өзи, келишкән қамәт,
Қандақ уни қияр “алла” болса қиямәт.
— “Салам, қизим, қайдин кәлдиң, йоллириң болсун,
Хошал сәпәр басқап изиң гүлләргә толсун”.
Назук чөчүп қалди қарап тиңирқап бирдәм,
Басти шуан әзиз башни тағдәк еғир ғәм.
— “Салам, ата, яхши тиләк, ейтқиниң кәлсун,
Алла керим бәхит-дөләт өмрүңни бәрсун.
Инавәтлик, җеним ата, йүз яшқа кир-тол,
Йол адаштим, Қәшқәр таман көрсәткин бир йол.
Йолни билмәй, бешим тәрәп, жүрдүм көп тенәп,

Азап чекип, чөлдә қалдим, ялғуз тәнтирәп.
Йол издигән мусапирмән бәхит тапмиған,
Чәксиз aләм тар җаһанға мисли патмиған.
Туғулған йәр, өскән җайим Қәшқәрдә қалди,
Мени палап тәғдир муңда зулумға салди.
Ата-анам, қериндишим бар еди мениң,
Йолни көрсәт, бәхит тиләй өмрүңгә сениң".
— "Қәшқәр жирақ қалди, қизим, һәрким интизар,
Җапа тартип бу йәрләргә кәлгиниң бекар.
Йол көрсәтсәм болар еди өзәмгә совап,
Кетәр едиң худайимға қилип көп тавап.
Бирақ әқил, гепиң түзүк, бешиң тәвримәс,
Чөлгә сени тәғдир ялғуз бекар сөримәс.
Бәлким өзәң ишлидиң бир еғир җинайәт,
Яки қачқун болдуң көпкә қилип хиянәт".
Назук қорқуп кәтти, даҗип өңи бузулуп,
Жүрәк-бағри кәткән кәби болди үзүлүп.
— "Әзиз ата, тенәп кәлдим, өзәм мусапир,
Гуман қилма, йоқтур мәндә өзгә мәхпий сир".
— "Ялған, қизим, ишәнмәймән, кәлмидиң тенәп,
Алғанмедиң бу күнләрни тәңримдин тиләп.
Растин ейтқин, ялған билән алдима мени,
Гуна қилсаң худа өзи кәчүрәр сени".
Ахир болмай, Назук қоймай ейтти зарини,
Көңлидики қайнап ятқан дәртниң барини.
Бурун аңлап жүргән еди Назукни Гүлмәт,
Әнди билип кәтти орнап қәлбидә һөрмәт.
— "Қәшқәр зулум отлирида янди көйүп хар,
Һәқиқәтни тилға алсаң тәйяр еди дар.
Манҗур һөкми бозәк әлгә болди қиличхан,
Дәрткә толуп қайнар еди һәрбир сехи җан.
Азатлиқни көзләп елим көтәрди исиян,
Басқунчилар болди мәғлуп, йоқалди "меһман".
Азат болди яв қолидин Қәшқәр әзизан,
Алтә айлап һөкүм сүрди шаһ Җаһангир хан.
Буни аңлап, чиқти Бежин қанлиқ сәпәргә,
Яндаринни қилди сәрдар йүз миң әскәргә.
Илихониң җаңҗуңидин алди күч-ярдәм,
Икки дүшмән бир-биригә болди яр-һәмдәм.
Сәһәр таңда қанлиқ уруш башланди һәр ян,

Төкүлгән қан ақти судәк, болди сәл қиян.
Әркәкләрни қатар тизип ташлиди қирип,
Бөшүктики балиларни қоймиди жирип.
Бена болди адәмләрниң бешидин тағлар,
Күли көккә учти Қәшқәр — паянсиз бағлар.
Явға тәслим чүшти әсир Жаһангир ғожа,
Буни бағлап кәтти елип Бежинға олжа.
Миңлап қизни солан-черик алмақта таллап,
Өз елидин жуда қилди чөлләргә палап.
Сансиз аял қанлиқ җәңдә қалди житим-тул,
Манжурларға бәрди зорлап-болди улар қул.
Бу зулумға чидармеди һәқиқий инсан,
Көнәрмеди төзәрмеди саламәт виждан.
Қалди аман залим бәгләр, қан ичәр ишан,
Йоқсулларниң зари үчүн көтәрдим исиян.
Мени бағлап кәлди дүшмән Күрәгә елип,
Пут-қолумға йәңдәк төмүр кишәнни селип.
Бағрим ата, рәһим әйләп, әнди йол көрсәт,
Сениң билән учрашқиним болди ғенимәт.
Кетәй жирақ башни елип йолларда раван,
Баян қилма буни ятқа, яхши қал аман".
— "Тохта қизим, тақәт билән әйлигин сәбир,
Чөлдә тенәп өз-өзәңгә салмиғин җәбир.
Қараңғу қиш қалди йеқин, барисән қаян,
Аздин кейин қелин қарға көмүләр җаһан.
Сениң намиң азап чәккән хәлқимгә аян,
Қизим, сени намәртләргә қилмасмән баян.
Назук қизим, батур қизим, тилимни алғин,
Киши көрсә бир макан бар шу җайда қалғин".
Гүлмәт билән кәлди Назук "Хизир хаманға",
"Көз бағланса, ятқин, деди көмгән саманда.
Таң сүзүлсә, келип киргин — мана ғар-өңкүр,
Таштин өзи бена болғап теги йоқ чоңқур".
Деди Гүлмәт, кәтти йенип падиға қарап,
Қалди Назук пиязлиқта зинданда сайрап.
Қара өңкүр макан болди гөзәлгә сирдаш,
Тәнһа өзи, муңдашқили қени қериндаш.
Қени достлар, ата-ана, җан көйәр йолдаш,
Таштин-ташқа тегип дүгләп төкүлди көз яш.
Дәртлик Назук қалди ялғуз, беқинди ғарға,
Пиязлиқниң ичи толди муң билән зарға.

Назук Бағкәтмәндә

Сәһәр кәлди Бағкәтмәндин зинданға Гүлмәт,
Назук хошал болди шуан йоқалди муң-дәт.
Қалди кийим, қапақта чай, күлүп тоғач нан,
Қизниң анар үзлиридә ойнар еди қан.
Күндә Гүлмәт падисини келәтти беқип,
Қизниң қара тәғдиригә жанлири еқип.
Түндә бовай ғиза берип кетәтти йоқлап,
Явға нәпрәт ғәзәп оқуп, қәлбини оқлап.
Өтти айлар, яғди қарлар жаһан зимистан,
Йәр-йүзигә ақ чадирни қурди қиш хақан.
Ятар жайи қизниң қарға көмүлди, хаман,
Соғда боран чеқирайду, қараңғу зиндан.
Әнди мүшкүл еғир күнләр кәлдиму йетип,
Пиязлиқта Назук ухлап қаларму қетип.
Башни елип кетәр еди йолда қарақчи,
Қарға чүшкән изни көрсә ятмас айғақчи.
Маңған изи қалди қарда өңкүр хаманда,
Уни явдин қорғап көмүп болмас саманға.
Назук әнди қаян барсун, қатти ғерип баш,
Һәйәл қилмай угисиға патти күн-қуяш.
Бағланди көз, Назук ялғуз басти еғир ғәм,
Ғерип өңкүр, қараңғу гөр болди жәһәннәм.
Кәтти ойға түмән хиял, көңли пәришан,
Мәйүс көзи қарап турар һәр ян ғәрибан.
Йерим кечә әл уйқида атланди Гүлмәт,
Пиязлиққа кәлди йетип қалди зор һиммәт.
Ат чанида көмди меңип қардики изни,
“Саман бесип” елип кәтти өйигә қизни.
Назук хошал өз өйигә кәлгәндәк болуп,
Кәлди айдәк нур жамали һөснигә толуп.
Күтти Гүлмәт әзиз меһман қизни аламәт,
(Әгәр болса әвлатлири болсун саламәт).
Өйгә келип чөмди ойға қәдирдан Гүлмәт,
Тәшвиш уни басти миң ғәм әйлиди жүръәт.
Батур қизни явдин қандақ сақлаш амали,
Тапти амал, ойлириниң йәтти камали.
Узун ойлап улуқ өйгә колиди ора,
Йәңни түрүп палванларчә киришти гоя.
Күндә һошияр әл ятқанда ишлиди Гүлмәт,
Тәвәрүк қол, сехи жанға кәлмисун һеч дәрт.

Йәр астини талтуз билән колиди тинмай,
Өйдин өйгә улашти йол, қалмиди сарай.
Болди қизға йәр астида ятар җай-макан,
Миң жил издәп тапсун қени Далоя хақан.
Назук сәһәр маканиға кетәтти кирип,
Йәр астида олтиратти иссиқ тон кийип.
Әл айиғи бесилғанда, чиқатти өйгә,
Ишикләрни илип арам алатти өйдә.
Қараңғу қиш өтти шундақ тизилип қатар,
Ятти Назук йәр астида болуп гириптар.
Хаман өңкүр Бағкәтмәндә жүрди алтә ай,
Гүлмәт өйи дайим ана болди макан-җай.
Қиш айлири кәтти өтүп иссиди наһар,
Йәр-йүзигә чуқан селип кәлди яз-баһар.
Йешил чимән гүл челәккә пүркәнди тағлар,
Гөзәл баһар нази билән яшниди бағлар.
Сәһәр таңда бостанларда сайриди каккук,
Ғерип муңлуқ үнни аңлап өксиди Назук.
Кимдур уни җуда қилған сөйгән яридин,
Әймәнмигән мусапирниң аһу-заридин.
Язни көрүп, өз көңлини Назук шат етип,
Зар әйлиди өз елини күндә ят етип.
Җан җигәри, сеғинди өз өскән елини,
“Кәтсәм” десә қарари йоқ бағлап белини.
Чүнки униң мәңгү қайнақ дилида Қәшқәр,
Сайрап турған өткүр алмас тилида Қәшқәр.
Көзлириниң гөһиридә янари Қәшқәр,
Үзлириниң нурлириниң әхтәри Қәшқәр.
Вәтән ишқи янди оттәк, қайнап муһәббәт,
Күндә қахшап сорар еди Гүлмәттин рухсәт.
Җаваби йоқ жүрди ата, болди хиҗаләт,
Бир күнлири қизни қиймай бәрди иҗазәт.
“Арман-тиләк мәхсәтлириң болсун иҗавәт,
Қаян барсаң, алла өзи бәрсун инавәт.
Йоллар узун дуч кәлмисун җанға малаләт”, —
Деди Гүлмәт қалди жиғлап, чекип надамәт.

Назук сәпәрдә

Кәтти Назук сәһәр таңда қирларни кезип,
Җан көрмиди айғақчилар қалмиди сезип.
Кәтти таққа, Бағкәтмәнгә нәччән қайрилип,

Қалди Гүлмәт әзиз көргән җандин айрилип.
Гугум чүшти, нишани тағ йәтти саламәт,
Тағлар мәғрур қучақ ачти әйләп садақәт.
Көрмигән тағ пана сирдаш болди давамәт,
Әнди Назук тапти җанға бирдәм пәрағәт.
Кәтмән теғи, Давуз ташта қонди дәм елип,
Қушлар сәһәр ойғатти хуш сайрап, саз челип.
Тағниң ичи гүл паяндаз үзүлмәй ятқан,
Сайлирида сулар қайнап шақирап аққан,
Әтрап қелин зилва өскән әҗайип орман,
Яйлақлири чуғлуқ, чечәк йәлпүнүп турған.
Назук қизни мәптун қилди тағниң гүлзари,
Тапти арам, қанди көңүл көзниң янари.
Йәтти мәзгил, маңди Назук йәнә йолиға,
Молҗа қилип қарап тағниң оңи-солиға.
Таштин чүшүп, өтти судин улашти янға,
Тағлар хиҗил узатқандәк билинди җанға.
Техи Назук йеңи маңған хошал бечарә,
Икки овчи көрди уни тағдин һашкарә.
Һәйран болуп бирси деди: “Бәлким бу ейиқ”,
Йәнә бирси: “Ейиқ әмәс, чоқум бу кейик”.
Уни көрүп булар сәгәк маңди йол торап,
Кәлди йеқин икки овчи Назукни орап.
Милтиғини оқлап қарап ятмақта пайлап,
Әҗәл оқи кәлтүрдиму Назукни һайдап.
Назук билмәй кәлди йеқин явниң өзигә,
Дүшмән жүгрәп турди милтиқ тәңләп көзигә.
Назук көрүп қалди қетип үзидә қан йоқ,
Явға Назук торға чүшти бағланди қоли,
Пүтти арман, Вәтән ишқи, кесилди йоли.
Тутуп бағлап елип кәлди қишлақ Кәтмәнгә,
Қарақчилар салди зулум Назук дәртмәнгә.
Йеза хәлқи опур-топур болди пәришан,
Һәрбир җанниң жүригидә қозғалди исиян.
Қарақчилар, айғақчилар ат чапти һәр ян,
Назук қизни елип кәтти Илиға шуан.
Мана Или көптин туратти күтүп,
Еғир қайғу, матәм билән һәсрәт қан жутуп.
Дәртлик Или, батур Или, ғәзәплик Или,
Һаят издәп мәңгү қайнақ туратти дили.
Кәлди Назук тар қәпәздә Илиға йетип,

“Назугум” дәп нахшисини вақирап ейтип,
Муңлуқ аваз долқунлири жанни титрәтти,
Ғәпләт басқан етиз, чөлләр ойғинип кәтти.
Әнди Назук Дөңямулда, бойнида қовуқ.
Пут-қолиға кишән селип, ташлиди боғуп.
Рәһимсиз яв күндә қийнап алди адавәт,
Қараңғу гөр тирик жанға болди қиямәт.
Өтти күнләр әр Назуктин ким бар хәвәрдар,
Барму униң мәдәткари яри-херидар.
Ятти Назук тар ямулда тепирлап жүрәк,
Қалди арман ғува йенип муқәддәс тиләк.

Сәксән икки күн

Далоя хан жаңжуңға ейтти икки мәр:
“Қачқун қизни тутуп кәлдуқ — сизгә хуш хәвәр.
Бота зәңги әмириңизни бәжәрди толуқ,
Әнди сиздин жавап болса жанабий улуқ”.
Жаңжуң хошал язди мәктүп Бежинға жорап,
Назук қизни өлтүрүшни өтүнүп сорап.
Дадиханиң кәтти әрзи Даванханға,
Қириқ бир күн йолда жүрди бойилип қанға.
Хәтни елип, күлди оқуп махтинип Даван,
Жавап язди хошал болуп һаялсиз шуан.
Һөкүм қилди “Чепилсун” дәп Назукни хақан,
Әрик сөйгән барчә жанниң болди бағри қан.
“Әгәр һөкүм күндүз барса, түнгә қалдурмай,
Түндә барса, өлтүрүңлар күнгә қалдурмай”.
Деди Даван, әмир қилди тәхтигә чиқип,
Кәтти әлниң көз яшлири дәриядәк еқип.
Хан һөкмини алди яйи, янди шу түндә,
Жаңжуңға кәлди йетип қириқ бир күндә,
Әжәл һөкми әр Назукниң қәлбини дағлап.
Елип кәлди мойтуңзиға һарвуға бағлап.
Һәр тәрәптин жиғилди әл кәлди пуқурап,
Залимханға ғәзәплинип турди чуқурап.
Чапти жаллат, әр Назукниң үзүлди беши,
Жапа чәккән бозәк әлниң төкүлди йеши.
Тәндин жуда йәргә дүгләп чүшти әзиз баш,
Бәхит сөйгән әлгә болди явниң қәлби таш.
Көмди дүшмән Назук қизни парчилап, чанап,
Жаллатлири қиличидин қалди қан ялап…

* * *

Піязлиғим, сени көрсәм сөйүнәр көңлүм,
Тарихиңға бақсам әгәр, көйүнәр көңлүм.
Қени Назук, улуқ әлниң қәһриман қизи,
Қирлириңда яланғидақ қаптиғу изи!?

АБДУРЕҺИМ ӨТКҮР

Идиқут

Нами мәшһур Идиқут шәһри шуму?
Нем дегән тез чөгиләйду бу пәләк!
Икки он әсир дегән аз гәпмеди,
Бир әсир йүз жилға тәң турса, демәк.
Қанчә қумлар көчти, қанчә йәл соқуп,
Қанчә ханлар өттекин дәвран сүрүп.
Һечбиридин қалмиған из вә нишан,
Бирла қорған туриду қәд көтирип.
Нем дегән пухта бу қорған тамлири,
Уни соққан мәрт жигитләр ким екән?
Һәрбири гоя тулуқтәк кесиги,
Уни қуйған әзимәт девәму екән?
Анда пәштақ қалдиғу, мунда мунар,
Қум бесип ятқан пәләмпәйләр қатар.
Ким бена қилған болғай бу қәсирни,
Шөһрити аләмчә бар, аләмчә бар.
Көчти қумлар қанчә-қанчә йол соқуп,
Өтти әждат оқ етип, ат чаптуруп.
Қалғини бизгә тәвәрүк тописи,
Бизму қәсир қурмақтимиз йәң түрүп.
Не әҗайип қәсирләр болғай бена,
Шу зиминниң тописи болса аман.
Идиқут шәһри — пәқәт харабә, бәс,
Таң қалур йеңи шәһәрләргә җаһан.

Баһар чиллаймән

Зериккәч җанлар бу зимистандин,
Җану-җанимдин баһар чиллаймән.
Түнләр кечиси һувлиған ширдәк
Аһ-пиғанимдин баһар чиллаймән.

Нә тақитим бар, нә сәврим әнди,
Қайнақ бир қазан жүригим әнди.
Гоя бир вулкан тилигим әнди,
Шу вулкандин баһар чиллаймән.
Өлүмдин артуқ жиғлап олтармақ,
Мирасмиди бу яшлар аққузмақ?
Хаинлар иши баш егип турмақ,
Пак виждянимдин баһар чиллаймән.
Шуни күйләймән зимистандиму,
Тилим зәнҗирдә бағланғандиму.
Көкрәккә нәйзә қадалғандиму,
Иссиқ қенимдин баһар чиллаймән.
Үмидим бүгүн хиялдин йүксәк,
Үмид бағида атти көп чечәк,
Хиялдин артуқ ташқин бу тиләк,
Күрәшчан таңдин баһар чиллаймән.
Баһар чиллаймән, баһар чиллаймән,
Хәлиқ бәхтигә бир яр тиләймән.
Арзуюм баһар, үмүтим баһар,
Ундин өзгигә көңүл бөлмәймән.
Баһар чиллаймән, баһар чиллаймән,
Хәлиқ муңи шу, шуни күйләймән.
Бовамму маңа шуни үгәткән,
Ундин өзгини нечүк сөйәймән?
Баһар чиллаймән түнләр кечиси,
Мәйли тозисун өмрүм ғунчиси.
Разимән шундин, қилчә арман йоқ,
Болалисам мән хәлиқ муңчиси.

1947-ж. 29-январь

Рубайилар

Өмүр мәнзили ақ қәғәзгә охшар,
Һәр басқан қәдәмдә бир изиң қалар.
Хаһ махтан, хаһ өкүн, өзәңниң иши,
Әң адил һөкүмни әл аңа язар.

* * *

Әл ғеми-шатлиғи илһамға булақ,
Униңсиз шеирда болмас хуш пурақ.
Көр алтун қачиға чилансиму гүл,
Солишип кетәр тез болмиғач тупрақ.

* * *

Әл үчүн жүгәртсәң қәғəздә қәләм,
Тағларниң бешиға тикәрсән әләм.
Вә лекин су қошуп қойсаң сияһқа,
Излириң тез өчүп, чекәрсән әләм.

* * *

Шеир язмақ асан, һәқ сөзлимәк тәс,
Шаирға һерис-тама болмиғай һәвәс.
Язғанни қәдирлә авал сән өзәң,
Сетип хәшлигили у тавар әмәс.

* * *

Сайлам билән киши төргә чиққан бар,
Дөләт қуши қонса әмәл тутқан бар.
Вә лекин алимлиқ мәртивисини,
Риязәтсиз қачан берип тапқан бар.

* * *

Өтнә-йерим қилмақ турмушта бар иш,
Билимни өтнигә алмақлиқ хар иш.
Бирәвниң тонида тәрләймән демәк,
Виждамлиқ кишигә бир өмүр ар иш.

* * *

Билмәктин мурат нам-шөһрәт әмәстур,
Шөһрәткә интилиш рәзил һәвәстур.
Билгәнни дан қилип етизға чачсаң,
Һосули әлгә болса, ушбу бәстур.

* * *

Яшлиқ — һәр кишиниң гүлистан беғи,
Һәр таңда булбулниң навакәш чеғи.
Бир қача сүт болса бу өмүр дегән,
Яшлиғиң шу сүтниң қаймиғи, йеғи.

* * *

Яшлиқ — у, өмүрниң тунжа баһари,
Баһарға бағлиқтур бир жилниң кари.
Немә чачса йәргә баһарда дехан,
Шуниң бирлә тошқай күздә тағари.

* * *

Мәҗнунтал қәддини егип мулайим,
Су бәргән өстәңгә қилиду тазим.
Сүт берип өстүргән Ана алдида,
Борчимиз қанчилик ойлайли дайим.

* * *

Ана сүти ақарткай дилиңни сениң,
Мәрипәт йоруткай йолуңни сениң.
Вәтәнгә муһәббәт күч-үмүт берип,
Пәләккә йәткүзгәй қолуңни сениң.

* * *

Таһирға өзиниң Зуһраси яхши,
Мәҗнунға һурдинму Ләйласи яхши.
Мениң бу сөйгүгә чаңқақ дилимгә,
Вәтән гүлзариниң рәнаси яхши.

* * *

Җаһанда икки нәрсә мәңгү өлмәс,
Бири хәлиқ, бири “Һәқ егилур сунмас”.
Булут гәрчә тосар бәзән Қуяшни,
Қуяш өчмәс, йүзигә тозаң қонмас.

* * *

Мени бағдин әмәс, чөлдин издәңлар,
Вә я Бағраш дегән көлдин издәңлар.
Униңдин яхшиси узун сәпәрдә —
Йеқилған гүлхандики күлдин издәңлар.

* * *

Булбул ейтур: гүлзаримдин айрима,
Лачин ейтур: қанатимни қайрима.
Мән ейтурмән: белиқ сусиз нә қилсун,
Мени хәлқим қучақидин айрима.

* * *

Өмүрниң толиси өтти мәнисиз,
Қараңғу сайидәк үнсиз, шолисиз.
Қирув басти башу-сақални тәңла
Қаларму йоқ әнди бирәр өчмәс из.

ЛУТПУЛЛА МУТӘЛЛИП

Ғәзәл

Достум, диянәт қойнини ачидиған дилбәр тап,
Вижданидин шәрвәт әмдүридиған кәвсәр тап.
Истигим мошу дәп, шамал арқисидин жүгримә,
Шәкил үчүн аң-таң қалма, мәңгү жанлиқ пәйкәр тап!

Қияпити униң театр грими боп қалмисун,
Һечқачан өңмәйдиған һәқиқий сәрвәр тап!
Ичи кавак, сөләт-сәлтәнәткә зади йепишма,
Һәр сәһиписи дәрткә дәрман беридиған дәптәр тап!

Болсун хиялиң сениң һәрдәм истиқбал кайғуси,
Адаләт мәйданида пақирайдиған хәнҗәр тап!
Тағ қазмиғунчә дил мәһбуби — Ширин нәдә?
Парчила бекар ташларни, бебаһа гөһәр тап!

Өтмүшниң савақлири бәлким сениң есиңдидур,
Тарихни йорутқин, хуршид маһу-әнвәр тап!
Нем арман, Өркиши, дил қайнимида өркәшлисәң,
Дилда гөһәр, дилда кәвсәр, дилдин татлиқ шекәр тап!

Пәрият

Бу мениң ғәмлик көңлүм болурмекин бир күн шат,
Ғәм тағлиридин учуп болурмәнму мән азат!
Йә һемишәм қийнилип, зулум отида көйүп,
Күнниң сериғин көрмәй, боларманму бәрбат.
Вақитсиз ғазаң болған, бағлар чөлгә айналған,
Көңүлдики бу бостан болармү йенип ават.
Боранларда учмақта мениң җан әмгәклирим,
Дәвирдә инавәт йоқ, күн-түн қилимән пәрият.

Бизниң Мәмәт

Мәмәт техи бу йил
Аран төрт-бәш яш,
Қоллири бодруқ,
Тени қаттиқ таш.
Йүзлири аппақ
Һәмдә қара қаш.

Аслан вә күчүк,
Униңға йолдаш.
Әтигән қопиду,
Жуйиду йүзини
Басмайду чапақ
Униң көзини.

Иштанни кийип
Көйнәкни сапмай,
Көңли тинмайду
Мөшүкни тапмай.
Мөшүк мидирлап
Салам қилиду,
Бурутлири билән
Сөйүп қойиду.
Аңғичә йенип
Келиду күчүк,
Көзлири қисиқ,
"Сөзлири чүчүк"...
Авайлап пурап,
Аңа карайду.
Қуйруғи шипаңлап,
Путини ялайду.
Чайнап бериду
Аслан — мөшүккә,
Ташлап бериду,
Ала күчүккә.
Һарвуни сөрәп
Чиқиду кочиға.
Күчүкни башлап
Жипниң учиға.
Ясап даванлар
Топа тошуйду,
Зәмбирәк ясап
Мөшүк қошиду.
Пақалчәклири
Раса түрүлгән,
Қолида чивиқ
Талдин өрүлгән,
Ойнайду раса
Тәрләп һәм пишип,
Қизиқ оюнға
Таза киришип.
Маңиду йоллар,
Кечиду сулар,
Арқида қалиду
Дөмпәш даванлар.
"Һөт, күш" дәп у,
Бериду команда,
Тоху, өдәккә
Ясайду атака...
Қачиду жүжиләр
Алдида қақақлап,
Қоғлайду күчүк
Уни палақлап.
Мәмәтму қалмай
Алға чапиду,
Хиялида у,
Йеңиш тапиду.
Шундақ қип Мәмәт
Ойнайду күндә,
Һәтта чүшигә
Кириду түндә.
Чүшидә йәнә
У бир қомандан,
"Алға-алға" — дәп
Жүгрәйду һәр ян.
Аз күндә Мәмәт
Чоңму болиду.
Мәктәпкә улар
Лиққидә толиду.
Бәлки савақни
Оқуйду әла,
Башқилардин
Қалмайду әсла.
Һәрбир ишида
У чечән, қарам,
Түгитип ишни
Алиду арам.
Һечқандақ ишлар
Қутулуп қалмайду,
Амма милтиқни
Унтуп қалмайду.
Немә дегән раһәт,
Ат боп ойниса,
Немә дегән раһәт
Милтиқлар атса.

Баһар һәққидә мувәшшәһ

Баһар күлмәктә, йолдаш, тәбиәт ғәмгүзар сениңдәк,
Қиш жиғлиди, күлди қуяш, хош зәркар сениңдәк.
Лалиләр қилди тәбәссүм, сулар сазин челип өтти,
Димақни ярар хушбой, йәлпүнүп чин интизар сениңдәк.
Аләмни яңратқуси булбуллар чак-чак сайрап,
Көксини ачар етиз чәксиз гүлзар сениңдәк.
Лалә яңлиқ гүлләр үзигә толуп сап қанлар,
Булбуллар бәзмисигә болди хумар сениңдәк.
Әҗәп езиздур баһар пәсилләр арисида,
Тәңдиши йоқтур, йәнә худди бәк яр сениңдәк.
Зибадин әмчәк әмсә, таллар келиндәк толғинар,
Қуяш һәммигә тәң кәлсә дәп, бәкму интизар сениңдәк.
Еһ... баһар қәдрини йәнә мәндәк кимләр биләр,
Чүнки, мәнму чин баһарға тәшнайи зар сениңдәк.
Зулум йоқ бечариләргә қиш бовайниң шоридәк,
Шуларғиму мәңгү шәпқәт болседи яр, сениңдәк.
Ий, баһар, шақиратмаңға болғум бар қайнам — өркиши,
Чүнки көкләм — таң шамили жүрәккә мадар сениңдәк?!

Хош!

Өскән йерим, мени кәтти дәп зади муңланма,
Өзәңму билисән биз баридиған шәһәрни.

Йеңи һаят нурлири, әрик ғунчилири
Ечилип, долқунлап қайниған шәһәрни.

Көрсәң едиң, шәһрим, анда мәктәп, алий җайлар,
Анда зерәк, чевәр тәкши өсүватқан күчләр.

Анда күрәш, анда қайнаш шәрвәтлик бағлар,
Анда пишип, анда мәй боп келиватқан йемишләр.

Мана, бүгүн мәнму шу долқунниң кәң қойниға,
Қип-ялиңач болуп өзәмни атимән.

Шу шәһәрдә озуқ һәрбир иш дилимға,
Тавлинимән, жүрәккә йеңи күчләр татимән.

Еһ... толқунлуқ андики қайнам, намайишлар,
Қан бериду жүрәккә, қилиду дилни мәптун.

Тармуш қоллар созулған туғларға,
Сүрүлгән қечип ундиму қап-қара түн.

Келәрмән — мән, йеңи қувәтләр топлап жүрәккә,
Өлкәмниң һәр булуңида “яқ” демәй ишләш үчүн.

Чүшәндүрүп мәркизи савақларни хәлқимгә,
Алий балдақ мевисини патрақ чишләш үчүн.

Мән кәтсәм мениң орнумға миңлиған яшлар бар,
Биздә һазир, шәһирим, орун қалмас һәргиз бош.

Сәнму зади чиқмайсән есимдин әсла — әсла
Мән кәттим у шәһәргә, туғулуп-өскән, шәһирим, хош!

Вәтән әла, хәлиқ әла!

Қара булутлар учришип, чақмақлар чақсун,
Мөлдүрләр йеғип, дәриялар сәл болуп ақсун,
Чиш һиңгайтип әҗәлләр алийип бақсун,
Мәнзил тосап җаңгаллар көксини яқсун,
Шу чағдиму Вәтән әла, хәлиқ әла!

Деңизлар опқун ясап, қирғақтин ташсун,
Җаһан қапсап, җут-боранлар һәддидин ашсун,
Тағлар өрүлүп, өткүл йолларни бассун,
Йолда путлаш әждиһа, лөҗиләр ятсун,
Йәнә бәри бир, Вәтән әла, хәлиқ әла!

Миллион еғир қурал — топлар бирдин етилсун,
Зәһәр газлар, ис-түтәкләр һәр ян чечилсун,
Алда чәксиз җәң-җедәл мәйдани ечилсун,
Синашта тәғдирниң түгүнлири йешилсун,
Мәйли охшаш, Вәтән әла, хәлиқ әла!

Йәрләр титирәп, тағлар бир-биригә урулсун,
Соқуш “әвлиялириниң” қара қули сорулсун,
Таң нурида қара зулмәт қойни йорулсун,
Биз күткән йеңи гүлбағ пақирап қурулсун,
Шундиму бизгә Вәтән әла, хәлиқ әла!

Лөҗи япон миҗиғлинип зари-забун болсун,
Гитлердинму дунияда наму-әсәр қалмисун,
Зулум, ғоға та әбәткә кәтсун-йоқалсун,
Уҗуқсун зомигәрлик, һеч қопалмисун,
Һәр синашта Вәтән әла, хәлиқ әла!

Вәтән ишқи көкригидә болса әгәр,
Һәр ғерич йәр сениң үчүн бебаһа гөһәр,

Бәс, һәм шу йәрдә яш вә адаққи қан төкүләр,
Тамча қандин чөл қучақлап, чимәнләр көкләр,
Һәр минутта Вәтән әла, хәлиқ әла!

Җанлинип, күрәш һаятлиқниң ачқучи,
Вәтәнпәрвәрлик хәлиққә нурлар чачқучи,
Болғин шуңа гаң ирадилик бир җәңчи,
Болсун саңа бүгүн һәрбий йеңиш биринчи,
Алға чамда, Вәтән әла, хәлиқ әла!

ҺЕЗМӘТ АБДУЛЛИН

Ана тилим

Жиллар, әсирләр өтиду нурғун
Ана қәддини көтирип егиз.
Әзиздур маңа әждадим — уйғур,
Анамниң тили болғачқа әзиз.

Анамниң сүти билән биллила
Қәлбимгә хуш нәп қуюлған андин.
Интилип шу Ана тилимға,
Ғәлтәкни тутуп мән маңған едим.

Жаһанниң бари,
                    сехирлиқ сирлар,
Ана тилимда ечилған маңа.
Бәхитлик күнләр,
                    шиддәтлик жиллар
Ана тил бәрди бәһри бу жанға.

Дунниядики барчә тиллардин
Ана тилимни нурғун билимән.
Шәриқтә мәшһур миң-миң жиллардин
Ана тилим билән мәғрурлинимән.

Әссалам, Енисей

Асманда баримиз — булутлар, үстидә
Аләмни қаплиған ақ пахта-мамуқ.
Бәзән самолет кирип чаң ичигә,
Тунжуқуп өксүйду әҗәп қайғулуқ.

Очуққа чиқтуқ бир чағда әркин,
Лиңшиди қанатлар егиз-пәс болуп.

Көк асман йепинип сәръап пәрдисин,
Төвәндә Ана йәр чачатти йоруқ.

Чәксиз от екән у җаңгалда көйгән,
Бәәйни шәпәқтәк көкни гүллигән,
Зариму яки дуб дәрәқләрниң
Сәкратта тәвринип, йәргә өрүлгән?!.

Бақсам йәнә бир чағ-шәпәқ из йоқ,
О, тәңри-илаһи, исму кетипту.
Пәстә гояки шәмшәрдәк болуп,
Муқәддәс дәрия — Енисей йетипту.

Әссалам, Ана сай,
әҗдадим көргән,
Миң жилдин кейин кәлдим мән саңа.
Бир чағлар боюңда һаят кәчүргән
Әл намидин баш әгдим мән саңа!

Абай билән Билал

Бир дәрияниң у қат-бу қетида,
Бир дәвирдә туғулғанди икки җан:
Бири юлтуз болди қазақ жутида,
Бири — уйғур зиминида чин гүлхан.

Бир-бирини тонумастин, оқумай,
Улар пүтти бир өмүрниң қамусин.
Ялған билән рәңвазлиққа бир соқмай,
Қорғиғанди өз хәлқиниң намусин.

Дала хәлқи билән бағвән уйғурниң
Муңлирини чәртти улар тәмбирдәк.
Җин-шәйтанлар овҗ алған өмүрниң
Сирлирини өтти әҗәп тәсвирләп.

Пәқәт зулум теши басқан заманда,
Бир-биригә йетәлмиди үнлири.
Лекин қанни сия қилип язғанда,
Йәр бағрида билләә еди муңлири...

"Тәңсиз аләм!.." дәп тәвриди у җанлар,
Зораванға оқя етип баравәр.
Һәсрәт билән өтти қанчә хуш таңлар,
Буни биләр шаирлар вә ана йәр.

Шаирларниң улуқлири туғулған
Қараңғу вә аһу-зарда әл билән.
Икки әлниң икки оғли улуғвар
Сәгәк ятар һеликәмму йәрдә нәм.

Мисралирин оқуғанда уларниң,
Әйминисиз һәтта шеир йезишқа.
Чүнки улар пүткән асил қурлардин
Бар әқилни болур тепип елишқа.

Гөзәлликчу... Улар чәксиз күйлигән,
Муһәббәтчу... арман қилип, сөймигән!
Кәлди заман улуқ җанлар сүйсинип,
Хиялида бизләр үчүн тилигән.

Һәммә-һәммә бар уларда — сөйүң сиз,
Шаиркәнсиз, шулар кәби көйүң сиз.
Йезиш-язмас мәсилиси моҗуткән,
Пәқәт әшу даналардин көрүң сиз!

Көчләр изи

Һечқандақ әл көчмәйду өз мәйли билән
Көчниң өзи муһтаҗлиқтур йә паҗиә.
Көчләр изи, сирлириму шу йәрдә җәм,
Муңлуқ нәғмә ән-күйиниң бар әвҗидә.

Дәштидики ялғуз дәрәқ — зор чинарни
Карван-булақ зәм-зимидин су ичкән дә.
Кечиги йоқ сай бойлиған тар йолларни
Әҗдатларниң хәт-тамғиси, изикән дә.

Ярлардики ләһәт кәби өңкүрләргә
Қарап демәң: қарғиларниң угилири.
Әлгә макан болған улар бир күнләрдә,
Житилғанда шалвур билән җугилири...

Әлләйләрниң үни келәр чоңқурлуқтин,
Әтиқиләр тепилиду ой-қудуқтин.
Лалиләрни — ата-бова қанлири дә,
Қаза тапқан мәйданларда шум туюқтин.

Барчә сениң... Саңа талиқ әй, яш әвлат,
Өчкән-кәчкән, яхши-яман — һәниваси.
Бүгүнки күн, давамиға униң парлақ —
Барчисиниң тәнһа-ялғуз сән вариси.

Билип қойғин: сән җавапкәр барчисиға,
Әсла меһман әмәссән кеп-кетидиған.
Бу һаятниң өзи көчтур, әтисигә
Оғлуңға сән аманәт қип өтидиған...

Дехан күзи

Алтун рәңлик зәррә чапти күз келип,
Дәл-дәрәқниң көки болди түс-сериқ.

Шалаңлашти һәпрәң гүллүк бараңлар
Қени әнди қапақ-чөмүч таллаңлар!..

Қара соғниң һиди бардур талада,
Турхунлардин ис өрлиди һаваға.

Каңшиңида олтириду бир дехан,
Һеч ғеми йоқ — саңлирида дан толған.

Шинтүгүргә аяли тасқар ун,
Ақирипту тозда чечи қара-тум.

От шилигән қочақ-қизи мантида,
Отниң нури ойнар мончақ-һалқида.

Дехан көзи чүшти дутар-тәмбиргә,
Чалмақчи у риза болғач тәғдиргә!..

Челәк дәрияси

Тағдин, таштин, булақтин —
Башлинисән жирақтин.
Өткүлләрдә қорқутуп,
Нәччә миң жил сән ақтиң?!

Шехил-қумни пүркидиң,
Тувлап бекар үркидиң.
Қурванларға тошқанди
Сениң күлкәң һәр күнүң.

Чарвиларниң мелини —
Ялмап ичтиң қенини.
Кечик бәрмәй йолчиға,
Қийғандин җенини.

Чарва-дехан ахири
Йеқип саңа бағрини,

Тапти сениң тилиңни,
Күлди Челәк тағлири.

Өстәң чепип йениңдин,
Су чиқарди қиниңдин.
Чаңқап ятқан балаға
Су әвзәлдур қениңдин.

Қанат кәби өстәңләр
Қан томурдәк таралди.
Әзиз дәрия, өскән йәр,
Сәндә һәммә яралди.

Дәрия улуқ,
Йәр улуқ,
Йәрни күткән Әр улуқ.
Дәрия сүйин байлиққа
Айландурған Әл улуқ!

Назугум өңкүри алдида

Әждиһаниң ағзи дәйсән сән уни,
Йәр ятратқан бу әҗайип өңкүрни.
Әждиһадин қачқан әшу әзиз қиз,
Аңа кирди илаҗисиз бир күни.

"Кәң дуния бизгә шунчә таркәнғу!..
Бу пәләкниң гәрдишиму, қисмәтму?
Әнди мәйли — явузларға қул болмай
Шунда яшай: тапалмас шум мистанму..."

Қиз налисин аңлап шу чағ Гүлмәт чал,
Сориғанди ичи ағрип үндин һал:
"Нечүк шунчә азап чәктиң, қизим сән,
Кимгә болдуң шу қәдәрлик сән малал?!"

"Зомигәрләр, зораванлар, әй, бова,
Хәлқимизгә елип кәлди зор ғоға.
Дуниярим йоқ елип қачқан улардин,
Пәқәт виждан күзәткиним бу йолда.

Мәлъунларға қул болмастин кетишкә,
Қәсәм қилдим таза виждан өлүшкә.
Әнди пәқәт рази едим ахирида
Нәсип болса Вәтәнни бир көрүшкә!.."

Йәттису

(*Шу намлиқ шеирлар түркүмидин*)

Йәр җәннити дәйду сени,Йәттису,
Шу җәннәтниң пәрзәнди боп өстүм мән.
Или дәрия — һәммисидин катта су,
Өзгисидин кечик кечип өттүм мән.

Бовам билән,
атам билән яш чағдин
Бу суларниң хасийитин сәзгән мән.
Тоювелип зәм-зәмигә шу андин
Сүрлүк жиллар талай йәрни кәзгән мән.

Маңа аян:
улуқ әлләр, шәһәрләр
Улуқ тағлар, улуқ сулар бойида.
Йәттисуниң гөһәр теши Алмута
Бағ-бағ қилған Алитағниң қойнида.

Сехи қазақ даласиниң гүлтаҗи
Мениң өлкәм — Йәттису сән муқәддәс.
Саңа чәксиз қизиққанди Хун-таҗи,
Нәччә залим,
нәччә қанхор-шор накәс...

Адаләт бар,
адиллиқ бар дунияда,
Қутлуқ қанлар сақлап қалған өлкәм сән.
Қойниң ечип барчә адил инсанға,
Яшнап кәттиң болуп һәйвәт, көркәм сән.

Мениң жутум сәндә болғач, Йәттису,
Нәгә бармай, пәхирлинип әсләймән.
Шуңла сени мәдһийиләштин,
күйләштин,
Пәқәт, пәқәт көз жумғанда пәсләймән!

Бенакарлар

(*повестьтин парчә*)

Яркәнттин чиқип, бир һәптидин кейин Алмутиға йетип кәлгән Тохти мужаң ахирқи күнләрдә алаһидә овҗ алған собор қурулуши әтрапида жүрди; кәлгүси соборниң интайин зор миқияслиқ таш һу-

лини қурулуш мәйданидики ташчи, яғашчилар һәрикәтлирини, болупму шу чоң бена қурулушиниң лайиһисини түзәп, әнди тинимсиз һәрикәт-мәслиһәтләр билән иш башқуруватқан талантлиқ бенакар Зенковниң паалийитини байқимақта еди; бу әҗайип рус бенакарини ихтиярсиз рәвиштә Хон Пик билән селиштуруп, тәсәввуриниң йетишичә, уларниң бенакарлиқ әнъәнә-әндазилиридики умумлуқ вә алаһидиликләрни пәриқ қилмақчи болди. Әлвәттә, бу хил тәһлил-тәсәввур бенакарлиқ илмиға егә әмәс мужаң үчүн интайин мурәккәп мәсилә болсиму, мәлум тәмкинлик вә һаятий тәҗрибә асасида, у мәзкүр бенакарлар услублиридики әң муһим умумлуқ билән алаһидиликни яхши байқиған: уларниң бена қурулушидики умумлуқ — қурулуш материали, йәни яғач-қариғайға бағлиқ болуп, барчә бена тәркип қисимлири жуқурилиғансири йениклишиши лазим еди, алаһидилик, пәриқ болса, асасән, улар қурған имарәтләрниң ташқи көрүнүшидә, йәни хитай бенакари ясиған имарәтләр қариғай кәби қат-қат ләмпиләрни әслätсә, рус бенакариниң имарәтлири кәң асасидин барғансири тарийип, чоққилар кәби әршкә көтирилгән тағ хадилирини әслитәтти...

Тохти мужаңниң ой-тәсәввурлирини сезип, сәмимий қувәтлигән инженер Зенков уни йәнә өз қурулушида ишләшкә тәклип қилди. Лекин мужаң бирдин разилиқ бәрмәй, бирнәччә күн иккилинип жүрдидә, ахирида: “Өлмигән җанға тирикчилик керәк”, — дәп қурулуш мәйданида ишқа киришип кәтти. Әнди у йүзлигән ташчи, яғашчиларниң өзиниң әшу бир алаһидә иш әсвави — кәтмән-тесә тәхлит бегини биләнла әмәс, бәлки әҗайип нәпис мемарлиқ-оймикарлиқ сәнъити биләнму һәйран қалдурмақта еди. Өз новитидә устини Зенков вә б. рус бенакар мемарчилири тәрипидин тәйярлинип бериливатқан ойма-нәқиш үлгилириниң чәксиз яңза-яңзилиғи, аддий вә мурәккәплиги, гөзәллиги билән һәйвәтлиги чоңқур қизиқтурмақта еди.

Әпсуски, бу көңүллүк қурулуш мәйданидиму уста узақ болалмиди — йәнә бирнәччә күндин кейин, чүш пешин мәзгилидә, худди Ғулҗа, Күрә вә Сүйдүң шәһәрлиридикидәк, дилиғур-гәкси симан икки яйи келип, уни мечит қоминиң алдиға һайдап кетишкән еди.

— Дин ислам низами алдида гунаһкарсән! — деди қара сақал, сериқ дурдун сәллилик қази.

Мужаң мулайимлиқ билән бешини саңгилитип, қол қоштуруп җим турди.

— Немиликтин екәнлигини өзәң яхши билсәң керәк, орус чиркосида ишлигиниң — зор дәһрилик. Шу қилмишиңни мечиттин өтәрлик дәсмийәң барду?

— Мусапирмән, мөтивәр җамаә. Оңушлуқ оқәт, тирикчилик тапқидәк болмидим...

— Хәйрият, мусапирлиғиңни һесапқа елип, җазани кәмәйтәйли, — дәп бәндиләрниң роһий вә җисманий азаплиридинму бәһрилинип адәтләнгән залимларчә меһирлиқ тәбәссүм қилғандәк болди қази:

— Йүз палақ орнида әллиги урулсун өз динидин азған бу кепинсизгә!

Яйилар өзини йешиндүрүп, дүм ятқузуватқанда, Тохти мужаң мөтивәрләргә өзиниң ғазатта еғир яридар болғанлиғини, уни әшу ғәйри дин орусларниң давалиғанлиғини ейтмақчи болдию, шу таптила өзиниң у ойидин ялтайди: әбдил-әбәт кишиләрни хурапәт торлири билән чирмап, уларниң қенини шорап келиватқан вәһшиләргә өзи үчүн муқәддәс туюлған әһвалларни ейтип хар болушни халимиди у.

Арқисини оттәк көйдүрүп, андин туташ беғир рәң-көк ишшиққа айландурған палақ зәптидинму ички азап, һақарәт оти көйдәрди униң көңлини. Коча чети билән мәс адәмдәк сәнтүрүлүп, бирдә қоруқ там-қашаларға йөлинип, бирдә дәрәқ, суваданларни тутуп қелип, алға силҗип барған уста, немишкиду, қандақту бир пәвқуладдә ички қариму-қаршилиқ һалитидә аччиқ тәбәссүм қилдидә, өз-өзи билән мулаһизә қилғандәк: “Бизниң диндарлиримиз билән шаңю, лозуңлиримизниң залим хитайлардин үгәнгини, төһпә қилип алғини шу қатаңғурлуқ болса керәк. Буму тоғра”.

* * *

Тохти мужаң Алмутиниң шималий-тәскәй тәрипидики сазлиққа җайлашқан көчмән жут — Султанқорғанға берип, шу жутқа һелиму ағидарлиқ қилип келиватқан сабиқ султан Әла палванға һал ейтти. Мәҗбурий көчүштин кейин йеңи йәрләрни егиләп, етиз-ериқ, маканға айландуруш қатарлиқ көплигән һаятий мәсилиләрни дегәндәк һәл қилалмай, бәзән йәрлик мәмурийәткә дит уқтуралмай, бурухтум болуп ятқан сабиқ султан Тохти мужаң муптила болған әйни әһвал вә униң сәвәпчилирини билип, интайин дәрғәзәп болди.

— “Өлгәнни өлтүрүп тепипту” дегән мошуму әнди?! — дәп кайиди у әтрапидики ат чапармәнлиригә. Андин уларға буйриди:

— Явдақ атқа мингүзүп һайдап келиш у пошкалчи ломодиларни! Һой, бу худаю-исламийәни ниқап қилип, дадил әрәнләр қенини шорайдиған молла-ишанниң дәстидин қачан қутулимиз, һә?! Хә-ә, шу шәриәтни шәпә қиливалған инсапсиз һайванларни немә қилсам екин?!

Әла палван шу йосун кайип олтирип өз приказчигиға: “Яз!” — дәп буйриди йәнә.

— Зади, бу әл-жутидин жуда болған уйғур әһлигә бир адил егә боламду, йоқму?! Оязға шундақ дәп яз мениң намимдин! Андин шәһәр вә йезиларда өзлириниң ләжү торлирини тартип, саддә хәқниң тапавитидин беһөддә пайдилиниватқан барчә пошкалчи-ломодиларниң тизимини алдә, маңа оқуп ухту! Андин торуқ атни бир-икки таңашуруп, тоқуп келишсун. Мән бир иш қилай әнди!.. — дәп Султан күмүч бәстлик қиличиға қол сундидә, уни ғилавидин чиқармай, қучиғиға тоғра қоюп, узақ тутуп олтирип қалди.

Мәшһур сәрдар шу дәқиқиләрдә өзиниң, өз хәлқиниң намәлум, тавакәл бир әһвалдики тәғдири тоғрилиқ ойлап, ойиниң баш-учиға чиқалмай, техиму упранди, әтималим, бир чағда у туюқсиз ғәпләт уйқидин көзини ачқан есил қирандәк, әтрапиға алақзадә чәкчийип қариди. Аңғичә Тохти мужаң үчүн һазирланған дәстихан үстигә чай кәлтүрүлүп, ғизаға има қилинған еди. Чай үстидики узақ жим-житлиқтин кейин, султан йәнә бевоситә ғәмкин устиға муражиәт қилип:

— Шундақ дәң: Веливай Яркәнттә һашамәтлик мәдрисә турғазди дәң. Бу иши уйғур хәлқи үчүн зор роһий мәдәт болғуси, әлвәттә. Ләйкин униң әтрапидики пошкалчилар шу банә билән йәнә көпчилик аһалини тониди сөзсиз. Мәсилән, устам, сизләр әшу хәлиқ бенакар иккиңларни һәмдә башқа ишчи-мәдикарларни дегәндәк риза қилдиму, йоқму?

Тохти мужаң немә дәп жавап беришини билмәй, бираз ойланғандин кейин, өз-өзигә тәсәлли бәргәндәк:

— Биздә турған немә гәп дәйсиз, палван, — деди. — Бизләр қара қосақниңла қулиғу... Әйтәвир, икки-үч жил мабайни ач-ялиңач болмидуқ, шүкри.

— Униңғиму шүкри, алла. Хо-ош, бүйүк шаиримиз Билал Назимчу?! У данишмәнниң қәдри-әһвали нечүк? Әшу бир жандирал идарисидики әмәлдар Пәнтоси жанаплириниң өзи йоқлиди дәйду шаирни, хәвириңиз барму?

— Шәхсән дидарлишиш нәсип болди, қарисила! Өз көзүм билән көрдүм уларни! Әмәлдар-алим Пәнтусов жанаплири интайин зор ярдәм, сәмимийәтләр билән хурсән қилди шаиримизни. Растла, һөрмәтлик Әла ака, әшу қетимда Пәнтусов жанаплири шаирниң бирқанчә язмишнамилирини Қазан, Ташкәнт басмиханилирида рәсмий китап қилип бастуруп кәпту! Уларниң һәр иккиси мана шу китапларға зор хурсән болушти, қарисила. Көзлириниң нури тамам дегүлүк өчүшкә башлиған шаир, у китапларниң сәһипилирини йүзигә тутуп, көзлиригә сүртти шу дәм!

— Йәр-зиминниң тегидин болсиму бир-бир нусхисини тепип, өзәмгә оқуп берисән, Талип! — дәп йәнә приказчикму яки кативиму,

әшу Талипқа буйриди сабиқ султан. Андин у йәнә Тохти мужаңға мураҗиәт қилип, устиниң әнди нәдә, немә иш билән мәшғул болмақчи екәнлигини сориди. Тохти мужаң:

Бирәр жил мабайни мошу әтрапта оқәт қилип, шуниңдин кейин, худа халиса, қайта Или тәвәсигә өтмәкчи екәнлигини ейтти.

— Или, Или! — дәп чоңқур уһ тартқандәк қәйт қилди шунда сәрдар Әлахан. — Киндик қенимиз төкүлгән, ата-анимиз, қериндашлиримиз тәри, қутлуқ қанлири билән көклигән ару-әзиз макан!.. Сениң тотия топриғиңни қайта басармизму?! Ақ өстәң, Ара өстәңләр туғанлириға бағримизни йеқип ятармизму?! — Бир дәқиқә сүкүнаттин кейин Әла палван беваситә жутдашлириға қарап: — Силәр билəмсиләр, қәдирданлар, — деди. — Мән шу жутумизни чүшлиримдә көрүп, таң атқичә әшу чапақ накәсләр билән қиличлишип чиқимән. Охинипла йәнә “Немишкә әшу ғазат мәйданида, өз йеримдә шейит болуп қалмидим”, дәпла упринимән зади.

...Сабиқ султан, ширғуран сәрдар Әла палванниң ички упринишлиридин чәксиз тәсирләнгән Тохти мужаң шу бир пәйттә униң алдиға өзиниң шәхсий шикайитини ейтип кәлгәнлиги үчүн пушайман йегәндәк сәзди өзини. “Төгиниң өзи нәқәдәр зор болса, йеғириму шу қәдәр зор”, дегән гәпму һәқ екән, — дәп ойлиди у. — Бирнәччә жил ичидә шу дәрт-әләм билән җараһәт зәптидә тамам қерип кәткән бу бир улуқ бәндиниң ярисиға туз сәпкәндәк болғинимни, һә!..”

Уста өз миннәтдарлиғини ейтип, әпу сорап, изгү тиләкләрни тилиди султанға, у пәришан һалда шәһәргә қайттидә, өзини азаплиған, һақарәт қилған наинсап диндарларниму, улар үстидин әмәлгә ашидиған интиқаминиму унтуп, ваз кәчкән бир һаләттә шәһәр қавақханлириниң биригә урди өзини.

* * *

Диндар написәтләр билән Әлахан палван арисида қандақ дәрт-талаш болғанлиғидин қәтъий нәзәр, йәнә бир һәптидин кейин уста сабиқ султан алдиға оязниң барғанлиғи вә өзлири оязға язған “билдүрүш” хәт мәзмуни һәққидә хелә нәрсиләр бойичә келишкәнлиги тоғрилиқ яхши хәвәр аңлиған еди. Мужаңни хошал вә хурсәнт қилған бирнәрсә шу болдики, Әла палван шу қетимда оязниң өзини чепиветишкә аз қапту! Һәрбий кийимлик ояз султан билән тилмаш-катиплар арқилиқ бирқанчә мәсилиләрни айдиңлаштуруп, келишим-һөҗҗәтләрни түзгәндин кейин, қәғәзләргә өзи имза қоюп, Әла палванға узатқанда палван бармиғини сияға миләп бесиптудәк. Шу чағда ояз униң саватсизлиғиға қаттиқ күлүп, “қәғәзгә қол қоюшни билмәй, қандақ султан болған адәмсән?!” дегән охшайду.

Униңға җававән Әла султан қиличини қинидин шартла суғиривелип: “Мән мана мундақ султан болған!” — дәптудә, ояз фуражкисиниң бир чети билән мүрисидики эполетини чепип чүшириветипту. Иман-әрвайи үркигән ояз султанниң йенидин чиқип, топ-тоғра губернатор идарисигә кәпту: җанабий җандирал идаридә болмиғанлиқтин, уни әмәлдар Н.Н. Пантусов қобул қилип, болған вақиәгә һарғичә күлүптудә, андин барчә җиддийлиқ билән оязниң өзигә тәнбиһ берипту. Йәнә шу тилмаш-катипларниң ейтиши бойичә, Пантусов җанаплири “ур чоқмақ” оязға: “Әла палванниң миңлиған қәһриман жутдашлири билән өз йери, өз ели үчүн җәң мәйданида елишип, пүтүн хәлиқ тәрипидин тонулған палван сәрдар сүпитидә султанлиққа сайланғанлиғини, шуңлашқиму жутни қәләм, қуръан арқилиқ әмәс, өз хәлқигә хас мәртлик, адиллиқ, дадиллиқ билән сориған-башқурған киши екәнлигини, ахири оязниң каллисини қирқиветәләйдиғанлиғини ейтип чүшәндүрүпту.

Әл-жут қандақла еғир, мүшкүл әһвалларда болмисун, униң садақәтлик намайәндилири тәрипидин көрситилип қалидиған әйнә шундақ пәвқуладдә әһвал-һәрикәтләр һәрқачан жутдашлириниң жүригигә техи йол тапиду, уларға роһий мәдәт-қувәт беғишлиғандәк болиду. Әла палванниң ояздәк сүрлүк, һөкүмлүк әмәлдарни қарапайим җасурлуқ билән шу хил һимайә қилғанлиғи Тохти мужаңниму чәксиз сөйсүндүргән. Һәтта у өзиниң илгәркидәк бир паракәндә бечарә, мусапир әмәс, бәлки һәммила адәмләрдәк һәққаний әмгәк, һәққаний мунасивәткә һәқлиқ бир пухра, уста екәнлигини чоңқур сезип, қәддини бирқәдәр көтәргәндәк болуп қалди.

Одиға атқан оқ

...Ачарчилиқниң ахири — 1933-жилиниң көклими екән, әнди ойлисам. Биз, Баяндайниң бир топ яланғидақлири, худди үчәктин чиққан җан-җаниварға охшаш, өз сейимизниң әкчигән ян бағриға йәткән едуқ. Көкләм аптиви мәйүс тәнләргә раһәт берип, баш қайдуратти. Сус һолишип турған еңизлиқлар четидә ахирқи кучулилар ечилип болуп, дәсләпки сериқ чечәкләр порәк йейишқа башлиған; көк майсилиқта отлаватқан атлар арисида қийғатқан қулунлар ач-зерин өткән қара қишни билмәйду, әлвәттә; уларни бу қуяшлиқ йоруқ дунияға елип кәлгән бийиләргә мәлум қәһритан қиш зәрдаби. Ян бағридики ошуқ оюниму, хилму-хил ямақ, гайкиларға текә сақаллири өткүзүлгән “әҗайип чүшкүч” җәңзиләрму қизиқтурмай қалди мени. Атам етизда болғач, әнди өйдә карсиз ятқан қошавуз милтиқ, бәтләклик патронларда еди коюм. Шуларни бовамға, апамға көрсәтмәй елип, оға атлансам!.. Өдәк, қирғавулларни учирип ата-

мисамму, лекән тоху яки тола учмайдиған карги өдәкләрниғу етип жиқиталармән. Чүнки бирнәччә қетим бөдүнә питирлиқ бәтләр билән қушқачларни чәллигәнмән. Раст, мәйүс мүрәм милтиқ пайнигидин хелә ағриди, бирақ “очиға” унчилик дәрт сөзмекән!?

* * *

Изгү арминимға йәттим; бәтләклик милтиқ қолумда, очи иштимиз Пират — алдимда. Сайни яқилап, дөңдики шивақлиқ билән, төвәндики қелин қомучлуқ арилап кетип баримиз. Күнму бизни қизитиватқандәк... Пират бирдә — шивақлиқни чарлап, бирдә — йеңи из тапқандәк, қуйруқ, қулақлирини ойнитип, төвән чүшүп кетиду. Көч-көчтә Ғулҗа, Илихо дегән бир яқларға көчүп кәткән Барат һаҗиниң туғи, андин җигдә, өрүк қаплиған беғиға улаштуқ; техи өчмигән әшу бағму, латқа тинған тосма-туғму маңа тонуш. Илгири мән бу җайларни дадамниң кәйнидин, атлиқ җүрүп көргән. Мана әнди мәнму худди дадамдәк очи-мәргән, от қақар милтиқ ағзини алға қаритип барған бир баһадир!..

Пират кона түгмәнниң орни-қомуч, чатқаллиқ чоңқурлуққа чүшүп кәтти. Мән бармақлиримни милтиқ тәпкилиригә тәккүзүп, қирғақта туримән: чиққан вәһши, учқан қушниң һалиға вай әнди! Мана шундақ бир йүксәк, мәғруранә пәйттә Пиратниң каңшип-қахшиған авази аңланди вә у маңиму көрүнмәй қечип, тез жирақлап кәтти. Мән һәйран болуштин көрә, хаватир-хапа болғандәк төвәнгә интилдимдә, кона түгмән кодиңиға шинтийип қаридим: илгәрки түгмән орни әнди илан одиси болуп, у йәрдә зәһәрлик мәхлуқлар бәәйни бир тирик ағамчилар түтәклиридәк калләкләшкән екән! Йүзлигән башлар көйгән яғач путақлири кәби шодийип чиқип, тиллирини титиритип, ушқетишқа башлиди. Мән ихтиярсиз һалда милтиқ тәпкилирини бесип, кейин қачтим.

...Путлирим пүклинип, демим боғулмақта, һәрбир чиғ түви, һәрбир шивақ ғоллири маңа миғ-миғ илан туюлуп, кәйнимдин қоғлишип-чувалишип келиватқандәк... Милтиқни қайта бәтләшкиму, вақирашқиму чамим йоқ. Ахирида милтиқниму, янчуқлирида патронлар шарақлиған фуфайкамниму ташлавәттим...

* * *

Әтиси һошумға келип көзүмни ачсам, башқилар билән дадамму йенимда олтирипту.

— Немишкә шунчә қорқуп кәттиң, оғлум? — дәп сориди у ғәлитә, хатирҗәм. Мән дадамниң хатирҗәмлигигә зоқланғандәк болдиму, йәнә шу пәйттә дәһшәткә чөктүм.

Иланларчу!... Иланлар қоғлап кәлмидима?! Дадам йәнә адәттики әқиллиқ күлкиси билән күлдидә:

— Немә, мәхлуқлар сениң адресиңни йезивалған дәмсә?! — деди.

— Момамниң ейтқанлиричу әмсә?!.

— Момаңниң ейтқанлири — чөчәк, оғлум, чөчәккә кичик балилар ишиниду, биздәк очилар әмәс.

— У чағда, Пират немә болди? Уму жиғлап-каңшип қачтиғу?!.

— Уни әшу одиниң өзидила илан чаққан болуши керәк. Сақийип, келишкә тегиш. Һә, милтиқ, чапиниңни биз тепип кәлдуқ.

Мән пәқәт шундила толуқ есимни жиғип, хиҗаләт болушқа башлидим. Бу әһвални сәзгән дадам рәмити, узун вә җиддий қәйт қилди:

— Сән, иланлар одисиға икки пай оқни бирла етиветипсән. Һәрбир питир онлиған мәхлуқни өлтүрәләйду. Икки патронда — икки йүзгә йеқин питир бар. Қени санап көргин, нәччә йүз иланни йоқ қилдиң...

— Сән у одини көрдиңму?!

Дадам көтирәңгү аваз билән:

— Көрмәк турмақ, уни түп-түз қилип, көмүвәттуқ. Әнди чай ичип, ағинилириң билән ойна. Әтигичә Пират өзи кәлмисә, мана шунда издәймиз, — деди у.

* * *

Әтиси әтигәндә Пиратму сәнтүрүлүп һойлиға кирип кәлгән еди. У наһайити җүдәп, беши техиму йоғанлап кетипту, путлири қоғушун кәби еғирлашқан — аранла йөткәп басиду. Нан әпчиқип бәрсәм, йемиди. Немишкиду дадам униң ишшип кәткән тумшуғини көтирип, көзигә бир қаридидә, унчуқмай нери кәтти. Пират мениң йенимға келип туруп, андин һойлидин чиқип кетишкә тәмшәлди. Мән белимдики узун потамни йешип, уни бағлимақчи болған едим шунда. Бирақ һечнемигә сәп салмайла, һәммини билип турған дадам йәнә сөз қетип:

— Қой, уни бағлима, оғлум, — деди. — Бу җанивар биз билән хошлашқили кәпту. Әнди у тамамән кетиду тайлиқ...

— Немишкә, нәгә?!

Илан зәһирини қайтуридиған гияларни тапалмиса керәк яки зәһәр өтүп кетип, гияларму кар қилмай қалған. Шуңла Пират әнди бир йәргә берип, җан тәгдим қилиду — “яхши ишт өлүгини көрсәтмәйду” дегән шу, оғлум.

Қириқ жилдин кейин ойлисам, — атамниң сөзи раст, һәтта символлуқ маһийәткә егә: Яхшилар һечқачан, та өлгәндиму хар болмайду!

ИЛИЯ БӘХТИЯ

Устазимға

Кәлгинимдә дәптиримни қолтуқлап,
Мәктәптә сән қарши алдиң анамдәк.
Оқалматтим Елипбәмни дудуқлап,
Бирақ мени тиңшаттиң сән адәм дәп.

Қоғлап кәттим кепинәкниң орнида,
Билим издәп китавимниң бәтлирин.
Ирмаш-чирмаш "язған хәтниң" орниға,
Бир убданла сирға тошти дәптирим.

Қайси күнләр әхлақимда бәңвашлиқ,
Пәйда болса, қоғлавәттиң сән уни.
Гүлдәк болуп өсүвәрди пак яшлиқ,
Тавлавәрдиң һәрбир саат, һәр күни.

Кәлгән күндин тартипла мән "салам!" дәп,
Сән көрсәттиң пак һаятниң йолини.
Тәрбийилидиң нурғун жиллар балаңдәк,
Вәтинимниң талай-талай оғлини.

Һәрип болуп чүшкән сөзүң кәңлүмдә,
Үнүп чиқти көчәт болуп бош кәтмәй.
Қийинчилиқ учрашса өмрүмдә.
Мәдәт берәр, турған вақта күч йәтмәй.

Сән кәрсәттиң билим, илим көзини,
Немә яхши, немә яман аләмдә.
Мана бүгүн шу билимниң өзини,
Бармақтимән артивелип қәләмгә.

Туғулған әлгә муһәббитим бар

Туғулган әлгә муһәббитим бар,
Мәнму әсқетип түврүги болсам,
Һаятим мәңгү болатти баһар.
Достлар өткидәк көрүги болсам.

Муһәббитим бар туғулған әлгә.
Ямғури болуп көкәрсәм дәймән.
Бәргән жүкини артип мүрәмгә
Еғир демәстин көтәрсәм дәймән.

Муһәббитим бар туғулған әлгә,
Арман қилимән күни болсам дәп.
Мени көтирип чоң қилған йәргә,
Сөләт киргүзгән гүли болсам дәп.

Туғулған әлгә муһәббитим бар,
Мәнму әсқетип түврүги болсам.
Һаятим мәңгү болатти баһар,
Достлар өткидәк көрүги болсам.

Уйғурларни тонуштуруш

Жиғип жүргән дуниясини
тойға дәп,
Төкүветиду —
“Меһман кәлди өйгә!” дәп.
Десәң әгәр чүшәнмәстин:
“Бу қандақ?”
Билип қойғин, уйғур дегән мошундақ.

Уйғурларниң қоли — алтун, көңли — гүл,
Бағ-бароқсан —
Улар турған дәшти-чөл.
Достқа дегән меһри — очуқ,
Көңли — ақ,
Билип қойғин, уйғур дегән мошундақ.

Әтә-ахшам ишигини илмайду,
Қулуп салмас,
Қизғинишни билмәйду,
Чүшәнмәстин десәң әгәр:
“Бу қандақ?”
Билип қойғин, уйғур дегән мошундақ.

Көчәт тикип, сайә болсун дәйду у,
У сайида,
Өзи олтарса мәйлиғу.
Дост-бурадәр көңли тойса шу баққа,
“Мән қатарға қошулдум!” — дәр шу вақта.

Қайғу чүшсә тәң бөлүшүп алиду,
Бирси күлсә — униң көңли қаниду.
Қериндаштин артуқ көрүп хошнини,
Атисидәк тиңшайду яр-достини.

Җапариңму, җападин у қорқмайду,
Ағрип қалсаң,
Әң авал шу йоқлайду.
Дәрдиң болса, алиду у бөлүшүп,
Шатлиқ күни — олтириду күлүшүп.

Нахша-сазсиз, мәшрәпсиз у жүрмәйду,
Сән күлмисәң,
У ечилип күлмәйду.

Сән егилсәң, у сунидиу сән үчүн, һә сән сунсаң
— У өлиду сән үчүн
Уйғур дегән яхшилиққа яралған,
Билим-илми — җаһанғиму таралған.
Оқ орнида һемишәм гүл үнсун дәп,
Әмгәк қилар —
"Инсан аман болсун!" — дәп.

Яңрар солдатниң сөзи

Қол-путини хатиригә уруш алған,
Башқичә адәмләргә әнди тәләп.
Ят жутта талай солдат қәбри қалған,
Вәтәнни фашистлардин қорғаймән дәп.

Башқичә адәмләргә әнди тәләп,
Бир өсүп, бир яшисун ата-бала.
Жут ичи исланмастин турсун гүлләп,
Ашлиққа толсун хаман, етиз-дала.

Әшу төрт там,
Әшу макан
Әшу өй,
Аңа арман,
Аңа һәмра,
Аңа той.

Ва, Адәмләр, жүрәкләрни қахшатқан,
Уруш апәт!
Мәңгү жүтсун!
Билип қой!

Мән көрдүм

Өмүрниң рәһимсиз бир жили келип,
Мән көрдүм уруш салған җапа, дәртни.

Қанлиқ қоллар тимиғиға иливелип,
Яшлиғимни хаңсир қилип ялмавәтти.

Өмүрниң қарғиш кәткән жили келип,
Яшлиқниң йопурмиғин төкүвәтти.
Қарғу тәғдир пешанәмгә үнүвелип,
Чидамлиқ болушниму шу үгәтти.

“Урушниң җапасини алғин сән” дәп,
Бойнумға қамутини илип қойди.
Хошаллиқ бу аләмдә қалмиғандәк,
Маңила қайғусини бөлүп қойди.

Тарттим мән бәрдаш берип әшу кәмдин,
Елимниң башқа чүшкән қайғуси дәп.
Фашистлар сийпимиди пешанәмдин,
“Уйғурниң әркә өскән ялғузи” дәп.

Матросов көксин тосап җәң мәйданда,
Дзот япса достни қорғап, җанни қорғап.
Сәл келип чоң өстәңни яр алғанда,
Көксүмни мәнму яптим данни қорғап.

Яхши адәмләр һәққидә сөз

Шәһәргә узитарда анам маңа,
Алдиға олтарғузуп мундақ дегән:
— Учрашса яхши адәм, балам, саңа,
Ишини, мүҗәзини, әқлин үгән!

— Яхши адәм...
У қандақ болиду? — дәп,
Әтималим, гөдәклик соал бәрдим.
Есимда қалған екән мошу бир гәп,
У чағда һаят сирин биләй нәдин.

— Яхши адәм, у балам, тепилмайду,
Һари таза, әмгәкчи... билип алғин.
Яхшилиқ дегиниң у сетилмайду.
Қолға чүшсә өмрүңгә елип қалғин!

Институт босуғисин атлап кирдим,
Билимниң бир ишигин ачтимғу дәп.
Учрашқан һәр адәмгә қарап жүрдүм,
Анам ейтқан шу җанму, башқиму дәп.

Күнләр өтти, жил өтти... Тохтамдиған,
Улуққу әсли, достлар, ана сөзи,
Өмүрдә яхши адәм йоқ дәмдиған,
Көрсәтти шу адәмни һаят өзи.

Көз ачтим билимни мән чоқуп жүрүп,
Һаятта мениңму чоң һәссәм баркән,
Китаптин тапалмиған оқуп жүрүп,
Таптим мән шу адәмни, бәхтим баркән!

Шу адәм — яхши адәм учрашқанда,
“Хәлқиңгә әсқатқидәк бол”, — дәп жүрди.
Бәзидә һаятта мән путлашқанда,
Түзитип, қолтуғумни йөләп жүрди.

Сиртимдин һәм көз болуп, қулақ болуп,
Җигәр күчни әмгәктә тавлатқан шу.
Жүрәккә кир чүшәрмәй, чирақ болуп,
Әлгә дегән отумни лавлатқан шу.

Турмушта өз угаңни қурған чағда,
Инсандин бир-биригә дәвәт керәк.
Жут гояки ечиқап турған чағда,
Адәмләргә яхши адәм қәвәт керәк!

ЗИЯ СӘМӘДИЙ

Ғени Батур

(*романдин парчә*)

“Ақ өстәң” Қаш дәриясидин башлиниду. Ечиқ бешини бойлап қатар тикилгән ақ чедирлар, кигиз өйләр, мом яғачларға бағланған атлар. Түрмәл бағлаш үчүн керәклик шах-чогалар, бадра-хәриләр жүкләнгән иргилу һарвулар кәйни-кәйнидин келип-кетип турупту. Бир чәттә йоған даш қазанларда чайлар қайнап, гөшләр пишмақта. Өстәң чепиғиға әтраптики йезилардин һашарға кәлгән деханлар худди угиси бузулған чүмүлиләрдәк қимирлашмақта, бәслишип ишләшмәктә. Һәрбир йезиниң һашарлириға чамлар бөлүп берилгән. Һәрқайсиси балдур пүтирип биринчиликни елип, махташқа сазавәр болушқа тиришиду. Һәр қетимдикидәк бүгүнму яшларниң, — боз жигитләрниң күч синишип, атақ алидиған, ақсақаллар тәрипидин тәғдирлинидиған күни. Яшлар көңүллүк. Улар нахшини дүң ейтип ишлимәктә, кәтмәнлири, җоту-җумбилирини егиз көтирип,

топа арилаш шехил-ташни егиз қирғаққа атмақта, күч-ғәйритини көрсәтмәктә. Уларға һайдақчилиқниң лазими йоқ.

Өстәңниң теги қаттиқ,
Чапсам кәтмән өтмәйду.
Залимларниң қамчиси,
Бешимиздин кәтмәйду...

Көк беши — мираплар, һасиға таянған тәҗрибилик деханлар дәм чепиқчиларға, дәм түрмәл бағлаватқан вә ечиқ бешиға нәрсиләрни тошуватқанларға көрсәтмә беришип, бәзилирини махтап, бәзиләргә тәнбиһ бәрмәктә. Шох ақидиған Қаш дәриясиниң жил арилап дегидәк, тома бешини, түрмәл “буқисини” елип кетидиған вә адәм бойи яр пәйда қилип “иш” тепип беридиған адити бар. Шуңа һәр қетимда суниң, түрмәлниң, тосуқниң епи-җепини билидиған ақсақаллар “Ақ өстәң” сүйини ичидиған йезилардин йәр көләмигә қарап һашарлар келип, чоң ечиқни қайта ясап, латқа басқан өстәңни тазилап әйнигә кәлтүриду. “Ақ өстәң” — Или вадисидики деханчилиқ мәйданлирини су билән тәминләйдиған әң зор вә атақлиқ су иншаити һесаплинип, у Или “таранчилириниң”, йәни, уйғурлириниң тарихи билән мунасивәтлик. “Ақ өстәң” қурулушиға қоли тәгмигән бирму Или дехини болмиса керәк. Шу сәвәптинму “Өстәң нахшиси” намини алған нахшилар мошу ғол өстәң чепиғида хәлиқ тәрипидин иҗат қилинип, униң сүйи билән хәлиқ қәлбигә сиңип кетиши биҗәз әмәстә!..

Бешида қасқини кәң кучар кепилик төпә, учисида беғир рәң чибәрқут пәшмәт, сим, белида қара ләстик пота бағлиған тәмбәллик адәм өстәң чепиватқанларниң қешида тохтиди.

— Ишқа бәрикә, жутдашлар! — деди у авазини көтирип.

— Илаһим, бәрикиси болғай, — дейишти иш бешида турған ақсақаллар вә көк бешилар.

— Түрмәлләр тәйяр бопту. Ечиқ-томисини бүгүн бәкитәрмиз? — сориди тәмбәллик адәм.

— Һашарларниң ғәйрити билидудә, мирап бегим, — деди көк бешиларниң бири.

— Әву йоған ташни көтирип тосуққа ташлаватқан жигит киму? — сориди мирап. Уму? Ғени! Нәччә адәмниң күчи бардә, у жигиттә.

— Һә, билимән. Кимниң орниға кәлдекинә?

— У жигит “Ақ өстәң” чепиғидин қалмайду. Аңлисила йетип келиду.

— Яхши адити бар екән, — дедидә, көк бешиниң бирнәрсә демәкчи болғиниға қаримайла Ғени ишләватқан тәрәпкә қарап манди

баш мирапбәг. Қасим мирап дәп нам алған бу адәмниң хәлиқ ичидә хелә инавити бар. Һәммә йезиларниң көк беши — мираплириниң үстидә су ишлирини, тәхсимат-мажралирини башқуриду. Өзи Арөстәң йезисидин, Әлахан султандин тартип Арөстәңликләр “баш мирап” болуп кәлгән ән бар. Мундақ болуштики сәвәп оттуз алтә күн султанлиқ тәхтидә олтарған қара нийәт Маһмут почини орнидин елип ташлашта вә Әла палванни әмирликкә көтириштә күч чиқирип, туғ көтәргәнләр асасән арөстәңликләр болғанлиқтин “Или-аләмни” көкәртип турған су мәнбәлирини башқуруш ишлири арөстәңликләргә бәхшәндә қилип берилгән екән. Шундин бу ян бу иш ән болуп кәлгән. Қасим мирап шу дәстүргә бенаән һекимбәг ғоҗиниң разилиғидин өткән варислардин болуп, бу адәм халис вә кәмтарлиғи билән хәлиққә йеқин туратти.

— Һай, жигит! Тола еғирни көтиривәрмә, белиң чим болуп қалмисун, авайла! — дәп вақириди хелә неридинла Қасим мирап.

— Һарам күчниң немисини аяй, — деди Ғени пешанисидики тәр мончақлирини сириветип вә мирапқа салам бәрди.

— Аңлисам һәр дайим өз ихтияриң билән өстәң чепиғиға келидекәнсән, иним. Бу әҗайип яхши хисләт.

— “Ақ өстәңниң” сүйини “Или-аләмниң” һәммиси ичиду. Хәлиққә башқа яхшилиқ қилиш қолумдин кәлмисиму, өстиңини чепип берәй дәймәна, мирапка!

— Барикалла, иним, һиммитиңгә рәхмәт. Сәндәк балилиримиз болса һечқачан сусиз қалмаймиз, — деди Ғениға техиму зоқмәнлик билән қариған Қасим мирап.

— “Ақ өстәң”, — деди ақсақаллар қатарида турған Нүсрәт хәлпәт (ума “Ақ өстәң” чепиғидин қалмайдиған) “Ақ өстәң” — бизниң қан томуримиз. Аврал теғиниң ғәрбий етигидин тартип та Алмутияр — Күрәгичә икки күнлүк мусапә узунлуқтики бу ғол өстәңни кезип пүтүргичә әҗдатлиримизниң, бешидин нә қисмәтләр кәчмиди? — Нүсрәт гепиниң қанчилик тәсири болидекин дегәндәк әтрапқа нәзәр ташливеди, һәммәйлән кәтмән-гүҗәк, лом-җотуларниң саплириға таянған һалда тиңшап турушқан екән. У давам қилди. — “Ақ өстәң” Муса гуң дәвридин башлинип, андин Оранзип, Мәликизат вә улардин кейин Чоруқ һеким заманисида чепилип пүткән. Миңлиған, он миңлиған ата-бовиларниң җапалиқ әҗридин,төкүлгән қан-тәрлиридин бена болған бу қәдим-қәдинас өстәңниң сүйидә көкәргән зираәтләрдә өзимизни-өзимиздин көрә чәттин келип йәлкимизгә минивалған зораван кәлгиндиләрни бекип-бодап кәлдуқ...

Мәшәгә кәлгәндә һашарлар ғулғула қилишип, тәвринип кәттидә, Нүсрәт Хәлпәт тохтап қалди. Қасим мирап болса сөзни чәклимиди.

— Ақ өстәң тоғрилиқ қошақлар бекарғила тоқулғини йоқ, — сөзини улаштурди Нусрәт Хәлпәт, — бу қошақ, нахшилар әждатлиримизниң аһ-зари, әләм-һәсрити вә арзу-арманлиридин ибарәт. — У сәл тиниқ алдидә, шиар қичарғандәк бәләнт авазда: — "Ақ өстәң" Или деханлириға күч-қувәт, һаят бәргән — ана өстәң!

— "Ақ өстәң" бизниң өстәң! — вақириди Ғени. Униңға һашарлар қошулди, күчлүк сада яңрап кәтти вә бу садаға жор болғандәк, "Өстәң нахшиси" ейтилдидә, һашарлар һаяжан ичрә ишқа чүшти.

Өстәңниң теги лайдур,
Дәссисәм лиғирлайду.
Залим туңчиси кәлсә,
Жүрәкләр жиғилдайду.

* * *

Кәчкә йеқин һава бузулуп, тағ тәрәптин кәч күзниң соғ шамили урушқа башлиди. Әтигәндин бу ян очуқ асман гүмбизини қелин булут пәрдиси бесивалди. Түрмәлләшкән булут қатламлири барғанчә йәр бетигә йеқинлишип, пахта түртәклиридәк үзүлүп чүшидиғандәкла көрүнәтти. Ахири угақ, лекин музқумсуқ ямғур тамчилашқа башлиди.

— Ақ йеғинға айлинип кәтмигеди, һаваниң озайи яманирақ, — деди көк бешиларниң бири.

— Яқә! — деди күн петишқа қарап тәҗрибилик ақсақал. — Күн петиштин шамал қозғалди, әтигәнгичә булут дегиниңдин бир парчиму қоймай, һайдап кетиду.

Соғ күчәйди. Ялаң кийимлик һашарлар соғ шамалдин далдилинип, өстәң ичигә чүшивелишти.

— Сәнләрниң сусиз қалғидәк йериң, но беғиң болмиса бу соғда шүмшәришип турушқиниңни қара! — деди, қойлар охшаш ғужмәклишивалған һашарларниң йениға кәлгән Ғени.

— Көпчиликкә тәң кәлгән һашардә! — дәп сөзгә арилашти көк беши.

Ғениға қарап тикләнди. Онияръйүзлүк һашарларға баш болуп кәлгән земиндарниң оғли.

Ғени дәрһал җавап қайтуралмиди. Раст, уни һечким чақирғини йоқ, мәҗбурлиғини йоқ, өз айиғидин кәлгән. Қаш дәриясиниң шәрқий қанитидики — Қарабағ йезилири "Ақ өстәңдин" су ичмәйду, бу тәвәгә су мәсилисидә мунасивәтсиз. Шундақ екән, немә сәвәптин дайим бу йәргә келип, йәрни қезип еғир ташларни көтириду? Бирәр мәнпийәт көзләмду? Яки күчлүклигини көрсәтмәкчи боламду? Яқ,

яқ? У бу тәриқә шәхсий ғәрәздин тамамән хали, бәлки у бирәр достини яки мошу деханларни һашарларни уқақ тартип кәлгәндур. Бәлким ба өстәң чепиғи түгәп, һәр қетимдикидәк болидиған челиш, күч синаш оюнлирини һәвәс қилип кәлгәндур? Буниң немә яманлиғи яки артуқлиғи бар? У көпчилик бар йәргә тәлпүниду, бирәр ярдәм қилишқа интилиду. Жуқурида Қасим мирапқа дегини һәқ гәп: "... Хәлиққә башқа яхшилиқ қилиш қолумдин кәлмисиму, өстиңини чепип берәй дәймәна..." һә, муһтажиға ярдәм қилса, бешиға күлпәт чүшкәнләрни палакәттин қутулдурса униң көңли су ичидиғу!

— Мәнму? — соал орниға соал бәрди Ғени вә кәскин деди: — Мән соғда дүгдәрәшкән мошу кәмбәғәл деханларни алдиға селип ишләткини әкәлгән сон сияқи йәр егиси бай-ғожамниң ғожайинлиғини көрәй дәп кәлдим.

— Бу, бу... бундақ тәприқә чиқидиған гәпләр...

— Болди! — Көк бешини кәскин тохтатти Қасим мирап, — Ғениниң башқа яман ғәризи йоқ болса керәк. Сөз ухтисиға келип шундақ дәп қойди. Уни йоғатишниң, немә һажити?

Тәҗрибилик Қасим мирап арилашмиғанда һашарлар ғулғулиси күчийиши мүмкин еди. Бир қетим шундақ болуп, җедәлму чиққан. Ғениниң һечкимдин әймәнмәй, тоғра кәлгәндә һәқ сөзни сөзләйдиғанлиғини биләтти у. Шуңа маҗраниң алдини алди, көпчилик алдида көк бешини әйипләп, Ғениға ян басқан болди.

— Ямғур күчийип қалди, мирап бегим, — дәп әттәй агаһландурди Қасим мирапниң мәхситини чүшәнгән лоли көк беши.

— Ишни жиғиштуруңлар! — буйруқ қилди Қасим мирап. У ақ чедирниң алдида тохтап, һәммигә аңлитип, — калидин йәнә иккини союңлар көк беши! — дәп агаһландурди.

Даш қазанларда қайниған гөшниң пуриғи ач қосақ һашарларниң нәпсини ғидиқлап, ағзидин сериқ су кәлтүрүп, тәқәзасини техиму ашуратти. У йәр, бу йәрдә йеқилған отқа қахлинип, гүлхандин тәп елип олтиришқан һашарлар Ғениниң мәрданлиғини, қәйәрдә болса "чоңлардин" әймәнмәй, һәққә ян бесип, бозәкни қоллайдиғанлиғини махтишип параңлашқини болмиса, барғанчә күчәйгән соғ шамал җан-җенидин өтүп, өз һәләкчилиги билән болуп қелишти. Ахири җавур-тәңниләрдә пуқурап һо чиқип турған мейизлик гөш, челәкләрдә болса — шовилар кәлтүрүлдидә, бирдин хошаллиқ қәйпият рой бәрди.

— "Кәмбәғәлниң бир тойғини — йерим бай болғини" дептекән, қени елиңлар жигитләр! Әтикигә алла егәм! — деди һашарларға гөш бөлүп бериватқан топ башлиғи.

— Тоймисақ қандақ қилисән, таға? Яки әву қазан бешида қумайдәк қадилип турған көк бешини союп берәмсиләр?!

Һәмминиң ағзида лиқ гөш болсиму парақлап күлүшти һашарлар Ғениниң аччиқ тәнисини қувәтләшкәндәк.

— Сениң бәстиң зор, андин сән меһман һесавида болғашқа саңа чәк йоқ, йәвәр укам, Ғени.

— Мениңдин қайғу қилма, таға. Мону айлиғи — оттуз күн, йәйдиғини өзидин, шамалға ишләйдиған һашарларни убданирақ тойғаз. Болмиса солхай йәңни чиқиримән жуму.

Топ беши Ғениниң бу сөзлирини күлкә билән қулақ түвидин өткүзүветәтти. У Ғениға рәддийә бериштин қорқуп, нан әкелишни банә қилип, қазан беши тәрәпкә кәтти.

— Мән бирнәрсигә һәйранмәндә, — деди Ғени һашарлар тегишлик гөшини йәп, иссиқ шова ичишип, нәпси қурутини басқандин кейин, — ишлитип-ишлитип, бир қетим убданирақ тойғузуп қойса шуниңға қанаәт қилип ятидиған заманму бу?

— Баярақта ечиқ бешида қилған сөзүң билән мошу дегәнлириңниң хелә жени барлиғини билимиз, ука! — дәп хитап қилди қадақ қоллири билән чоғни алдиға тартқан дехан, — биз шу меһнәткә туғулған екәнмиз...

— Шу, меһнитиңниң, — деханниң сөзини бөлди Ғени, — һалавитини өзәң, бала-җақаң көрсә мәйлидиғу! Башқилар көрүватса қандақ чидап турғини болиду дәймәна!

— Тәғдир илаһи шундаққән: бирси — бай, бирси — гадай, бири — әмәлдар, бири — пухра.

— Әлмисақтин тартип мошундақ төрәлгән десәңчу, — дәп қадақ қолға яндашти йәнә бир дехан.

— Әлмисақтин, — тәкрарлиди хиялчан қияпәттә Ғени. У бу ибариниң мәнасини қоғлашқандәк бирдәм ойлинип қалдидә, андин деди:

— Биз бойнимизға боюнтуруқ селинған өкүз, қаяққа һайдиса шу яққа маңимиз демәкчисәнғу һә?!

— Байларниң гепини жирсаң йерини отаққа бәрмисә, һөкүмәтниң албаң селиғини төләлмисәң урса-соқса, наразилиқ қилсаң ямулзинданға солап, атса-чапса тәғдириңгә тән бәрмәй немә чарә? — Қадақ қол дехан өзиниңкини тоғра қилмақчидәк, Ғени тәрәпкә силҗиди.

— Зорлуққа чидимиған қумуллуқлар қозғилиңи чиқипту. Шуларму бизгә охшаш адәмләрду, йә икки беши бармекин? — Ғени ейтмақчи болған мәхситигә әнди кәлди.

— У хәқниң Ислам ашқанлиғини аңлидуқ, ақивети қандақ болидекин таң, — деди қадақ қол Ғениға силиқ җавап берип. Униң гәп-сөзигә қариғанда һаят тәҗрибиси бардәк көрүнәтти.

— Ақивети қандақ болатти, Ислам ачидудә! — деди кимдур бири.

— Исламни қия ечип қоюп, кейин дәрдини биздәкләр тартмиса, — йәнә өз пикрини қувәтлимәкчи болди қадақ қол.

— Немә дәйсәнкинтаң, Нурахун таға! — деди қадақ қол деханға тикилип, — Исламни қия ачидиған ишикмеди?

Ғениниң бу гепигә үгдәк, чала үгдәк һашарлар күлүветишти. Гәрчә сөз оюни болсиму, мәхсәтлик дейилгән бу сөзләрниң тегитәтигә барчәйлән йетәлмисиму, бәзи мәйиший тәҗрибигә егә бәзиләр чүшинәтти “худа бир, пәйғәмбир бир — һәқ” дәп қаттиқ ишинидиған Ғени “Ислам”, “Ислам ечиш” дегән қаидилик ибариләргә чүшәнмәтти. Шу тапта қадақ қоллуқ деханға хапа болуп, униңға гуманланғандәк көңлигә шәк кәлди. “Хитайларға ян басамду немә мону, хәқниң райини қайтуруп?! — дәп пичирлиди ичидә. Лекин Нурахун тағиниң гепигә етираз билдүрүп, уни бесип чүшкидәк қозғилаң көтирип, қуллуқ асаритидин қутулуш үчүн немә қилиш, немидин башлаш тоғрилиқ өз чүшәнчилирини ейтип, башқиларни қайил қилиш, уларни һәрикәткә кәлтүрүш үчүн техи униңда йетәрлик тәҗрибиму, чүшәнчиму, тәшкилий қабилийитиму йоқ еди. “Немишкә қарап ятимиз? Немишкә баш көтирип чиқмаймиз?” Мошу вижданий чақириқлар униң қәлбини азаплатти.

Ғени орнидин дәс туруп, күчлүк шамалда техиму шавқун көтәргән Қаш дәриясиға қарап маңди. Қадақ қоллуқ Нурахун башлиқ Исламйүз мәһәллисидин кәлгән һашарлар уни тохтатмиди — Ғениниң райиға бекишти.

Дәл шу дәқиқиләрдә ақ кигиз өйниң ичидә таамлар толуқ дәстиханни чөрәдишип олтиришқан жут “чоңлири” күчлүк таамдин кейин үнлүк кекиришип, хамқаймақ иләштүрүп, сиңчай ичишмәктә еди.

— Бая һелиқи Ғени дегән тәнтәк башни раса учуқдап қойидиған йоли келиведидә, мирап бегим, — өкүнгәндәк деди семиз көк беши вә арқа-арқисидин үнлүк кекәрди.

— Мәнма һәйран болдум. Мирап бәг турсиму һетиқимай, гәпкә қонақ бәрмәйда, беәдәп! — қошумчә қилди шаңюлардин бири.

— Тәлвә күчигә ишинәмдекин, қәйәрдила болса чоңларниң ағзини ғеричлайдиған болувалди. Зади бу тәлвә кимигә ишиниду?

— Шуни дегин, Һемит бай, уничу мошундақ сорунларниң қешиға кәлтүрмәслик керәк, башқиларни яман үгитиду.

— Учу, йәнә тәксиз гәпләрму қилидекән.

Шаңю, әллик беши, көк беши охшиған бирнәччиси Ғенини хелә гаҗилашқан болдию, лекин Қасим мирап немә үчүндур уларниң шикайәтлирини дәрһал қоллап-қувәтлимигинигә һәйран болушти.

— Он адәм бирлишип көтирәлмәйдиған ташларни көтирип, халис қаришип бериватса яман боптиму? — Қасим мирапниң бу сөзи уларниң бешиға чеқилған чүшкәндәк болди, һәммисиниң деми ичигә чүшүп кәтти. Ярдәмчиләрниң роһи чүшкәнлигини сәзгән Қасим мирап:

— Һә, дәп қоюп, һарам күчидин пайдиланмамсиләр, — дәп қошуп қойдию, амма Ғенини яманлашқа тили бармиди.

— Бүгүн "Ғенини солапту" дәп аңлисақ, әтисигила ат чепип өтүп кәткинини көримиз. Зади немә адәм? — Йәнә Ғенини кочилашқа башлиди семиз көк беши.

— Һеч оқәт қилмай, ат үстидә малихайни қирлап жургини жүргән!

— Оғрилиқ қилиду, — деди кәскин рәвиштә һелиқи Ғенидин гәптә соққа йегән Ониярйүзлүк Һемит бай. У сөзлигәндә молун көзлири чанақлиридин чиқип кетидиғандәк болатти.

— Оғри болсиму паскина оғри әмәс, мәрт оғри. Тезәкчи қоңғуздәк, йемәй-ичмәй пул жиғидиған хәсисләр билән, җазанихор алдамчиларниң мелини оғрилап, житим-йесирларға берәрмиш. Бир һесапта совап ишқу һә, тәхсир? — дәп баятин дәстихандин баш көтәрмәй, уни-буни үзмәй йәватқан имамға қариди Қасим мирап.

— Һә, һим... Алла өзи билиду, — икки бислиқ җавап бәрди шараитчи молла, — техи яш, худа инсап берәр...

— Унима қоюп, бунима қоюп, қени қайсиң Ғени билән күч елишалайсән? — дәп зор бәстилик, мошу кәмгичә челишта йени йәргә тәгмигән яш бай Һемитқа қариди Қасим мирап. Һемит болса пушулдиғиничә йәргә қарап олтирип, ичидә Ғениға "ян басқан" Қасим мирапқа ләнәтләр оқуди. Башқиларму җимип кетишти.

— Әгәр, — деди, йәнә агаһландурған Қасим мирап, — сән Һемит яки башқа бирсиң күч синашта Ғенини йәңсәңлар атақлиқ қула йорғамни күмүч егәр-тоқуми билән қошуп мингүзүп қойимән.

Һемит, семиз көк беши вә башқиларниң көз алдида қазандәк ташларни булҗутмай көтирип, соғ дәрия сүйигә беличә кирип, түрмәлләрни бағлиған Ғениниң батурларға хас қияпити намаян болдидә, тарлиғи — рәшқи келишип, тәрлирини пүрүштүрди.

— Ғени йәңсичу? — Тосаттин, чөчүгәндәк сориди Һемит.

— Минип кәлгән етиңни Ғениға берисән. Бәслишишниң қизиғи шудә!

— Қазақ-қалмақларниң палванлирини йәңгәнлиги растмекин?

— Раст болмайчу. Үч яшлиқ ғунанни дәс көтирип, өстәң кечигидин өткиниму раст! — деди гоя Ғени үчүн өзи махтанған қияпәттә Қасим мирап.

— Вай, касапәтәй... ундақ болса униңға девә мәлъунлар тоғра кәлмисә, адимизат тақабил туралмас, — дәвәтти бу қетим Ғениға һәвәси кәлгән семиз көк беши.

— Унчиликму әмәстай! — деди һәсәтхор Һемит.

— Ишәнмисәң бәсләшкин, — деди Қасим, — ейтип қояй, кейин дадаңдин тил йәп жүрмигин.

— Мени атам оғул дәп тапқан! — дәп көксигә урди, Қасим мирапниң сөзи тик кәлгәшкә, Һемит.

— Мана бу әр жигитниң ләвзи, ярайсән Һемит бай! — Махтап қойди Қасим мирап.

— Әгәр җирән қашқамни көтирип, он чамдам йәргә апарса минип кәтсун...

— Барикалла, Һемит бай!

— Рәсмимиз бойичә: өстәң бешини ясап пүтирип, андин бу оюнни башлаймиздә, мирап бегим? — сориди семиз көк беши.

— Яқ, һазир, шу тапниң өзидә!

— Мошу җудундима? — һәйран болушти олтарғанлар.

— Һәммини жиғимиз. Сәйнани кәң қуримиз. Гүлхан дегәнни йеқиветимиз...

— Немә шунчә алдираш, мирап бегим? — йәнә чуқирашти олтарғанлар.

— Ғени — у әркин бүркүт. Бүгүн кечидә кетип қелишиму мүмкин.

— Бу қараңғу түн, җудунда нәгә кетәләтти? У етини Онияр йүзигә қоюп кәпту.

— Униңға ат каммеди. Бәлким, бу ваққичә сениң җирән қашқаңни минип, Қаш дәриясидин өтүп кәткәндур, техи! — дәп күлди Қасим мирап.

— Яқ, һәдди әмәс. Йолда чүшүп қалған ат йоқ — дәп көпсәп кәтти Һемит. У растинла Қасим мирапниң һәзлисигә ишәнди, әтималим, талаға қарап меңишиға:

— Сениң соқал тейиң мени көтирәләйду девидиңму? — дегән пети кирип кәлди Ғени. Өз көзлиригә ишәнмигәндәк алақ-җалақ болуп қалди Һемит. Қалғанларму "бу немә гәп?" дейишкәндәк көзлирини пақиритип Ғениға қарап қелишти. Қасим мирап болса сөзиниң ухтисиға келип қалғиниға махтанғандәк қоюқ қара бурутини толғап, мийиғида күлдидә:

— Сениң ғевитиңни қиливатимиз Ғени. Кәл, олтар, чай ич — дәп орун көрсәтти.

— Ғевәтниң чәт-чөриси қулиғимға кирди. Көк бешиниң үни Ғулҗидики буқа мәзинниң үнидинму күчлүк екәндә!..

Ғениниң охшитишиға йәнә күлүшмәк болди. Терикқән көк беши ғудуңшип тәтүр қаравалди. Һемит болса Ғенини йәвәткидәк гөләйди.

— Олтаруй, олтарсаңчу, ука!

— Рәхмәт, мирап бегим. Мән хошлашқини кирдим, — деди өрә турғиничә Ғени.

— Бу қандақ гепиң? Кәтсәңму, әлвәттә дегән, таң йоруғанда кәткиндә! Яки бирси рәнҗиттиму? — Қасим мирапниң кәткүзгиси кәлмиди уни.

— Маңа кечиму, күндүзму охшашла.

— Немә шунчә алдирайсән, бирәр зөрүр ишиң чиқип қалмиғандур? — Асмақчилиди Ғениниң кечиләп бекардин-бекар кәтмәслигини, бирәр "чатақ" қозғайдиғанлиғини пәрәз қилған Қасим мирап.

— Чүшүмдә йеримизни қара қаванлар тилғап чүшәптимән. Жутумға чапсанирақ барай дәймәна!

Ғениниң япта гепигә чүшәнгән Қасим мирап уни тутуп қелиш мүмкин әмәслигини чүшәнди вә:

— Сәл тәхир қилип тур, ука! — дәп орнидин қозғалди, — мән бир тәрәп, мону олтарғанлар бир тәрәп болуп бәслишип қалдуқ. Түгүнни сән йешисән.

— Мә-н?

— Һә, сән.

— Һечнәрсини уқалмидим...

— Һазир билисән, — дедидә ярдәмчилиригә мәнилик има қиливеди, улар илдам чиқишип кетишти.

— Мени лозуң-амбалларға тутуп бәрмәйдиғансиз, — мирапқа Ғени чақчаққа йөләп десиму, көңли гумандин хали әмәс еди.

— Һа, һа, һа! — күлди Қасим вә: — сәндәк "мәндурмән" дәп көксигә уруп жүргән жигитму қорқамдекән?

— Ким билиду, бу күндә әмәлдарларға ишинип боламду? Улар худди бөрә охшаш һежийип туруп пахланни йәйду!

— Әмәлдарларға, лойә-бәгләргә ишәнмәскә һәққиң бар, иним Ғени, — деди қандақтур ички әсрарлиқ билән Қасим мирап — Билип қой: вуҗудуңға пүтүлгән күч-ғәйрәтни, әқил-идрәкни орнида, керәк җайда сәрип қилишни үгән...

Қасим мирапниң ағзидин бу тәриқә сәмимий гәпләрни аңлиған Ғени тәҗүп ичрә һодуқуп қалған еди. Бу тәриқә чин әсрарлиқни Нүсрәт хәлпәт, Рәһимҗан охшиған ишәшлик, ихлас қилидиған кишиләрдин аңлиса ғәйри тәбиий туюлмас еди. Һә, бу Қасим мирапта, ахир... У шәнгән ямулиғиму, дотәй мәһкимисигиму, ғоҗамниң

ордисиғиму уддул кирип кетидиған инавәтлик мирапбәкқу! Ғенини икки қетим ямулға солатқан бир жутлуқ рәқиплири Һашим бай, Рози имам вә Ғоҗәк шаңю охшиған зомигәрләрдин Қасим мирапниң немә пәрқи бар? Зади һөкүмәткә хизмәт қилған, хәлиқниң бешиға чиқивалған бу ләң йәйдиған сүлүкләргә ишинишкә боламду? Яқ, яқ! Башқиси әмәс, мошу салапити бар, бир көргәндила дилиға яққан адәм уни хитайларға тутуп берәрму? Уни майлиқ сөзләр билән алдарму?..

— Мениң сөзүмгә ишәнмидиңғу дәймән, қосақ тиңшап қалдиңа? — рәнҗиш қилди Ғениниң ички кәчүрмилиридин мәңпуң алған Қасим, — қан җигәрим болғиниң үчүн дилимға пүккинимни ейттим, ишәнмисәң йолуң болсун! — дедидә сиртқа қарап маңди.

Ғәзнидики гөһәр мисали, қәлбиниң әң төридә сақлинидиған бу тәриқә асил, миллий иптихарни қозғайдиған сөзләрдин кейин гуман булутлири тарқилип дили йоруп кәткәндәк болди Ғениниң. У Қасим мирапниң кәйнидин қоғлап дегидәк чиқип: “Ишәндим, мирапка, сиздәк адәмгә ишәнмәй, кимгә ишинимән!” демәкчи болуп, ағзини ачқан пети туруп қалди.

Бирдәмниң ичидила йүзлигән һашарларни татлиқ уйқидин турғузуп, кәң сәйнаға гүлханларни йеқип үлгәргән шаңю, әллик беши, көк бешилар “Ғоҗа көрсун” дегәндәк Қасим мирап турған дөңрәк йәргә жиғилишти. Ямғур тохтапту. Йәр нәм тартип турсиму, қумсуқ болғашқа тейилғақ әмәс. Ямғурниң неми вә сәһәрниң соғ сәлкинидинялаң кийимлик һашарлар, өпкисигә соғ тәккән қотандики қойлардәк тушма-туштин йөтилишкә башлиди. Бәзидә һашардин қачқан яки бәг вә лозуңларниң гепигә кирмәй “гуна” қилип қойған “гунаһкарларни” туюқсиз, һәммә татлиқ уйқида ятқан чағда орунлиридин турғузуп, җазалайдиған, қалған һашарларға ибрәт болуш үчүн, уларниң жүригини можушни мәхсәт қилидиған. Бу қетимму һашарлар бирә бечарини мәйданға чиқирип қамча яки дәррә билән җазалайду дәп дәһшәтлик мәнзирини күтүшмәктә.

— Адәмләрни соғда узақ тутмаңлар, башлаңлар! — буйруқ қилди Қасим мирап.

— Һәй, халайиқ! — Җениниң баричә вақириди семиз көк беши, һазир мону Ғени...

Немә үчүндур көк беши телиққандәк туруп қалди. Ғениниң исмини аңлиған һашарлар уни җазалайдекән дәп билди, әтималим, ғулғула болушуп тәвринип кетишти.

— Ғени дегән... Һемит байниң етини көтириду!

Бу гәптин кейин һашарларниң жүрәклири орниға чүшкәндәк йеник тиниқ елишти.

— Һай, растму?

— Раст болмайчу. Ғени ат әмәс, қотазниму дәс көтирәләйду!

— Өтә күндүзи көрсәк болмасмеди!

— Шуни дәңла. Қәвәтла алдирашқу булар!

— Чоңларниң кечиси көргүси кәлгәндур.

— Көтирәлмәй, рәсва болмеғиди!

Һашарларниң ғулғулиси бесилғичә сүрәттәк чирайлиқ, қомуч қулақ, ғаз боюн, қурғуйдәк чаққан җирән қашқини сәйнаға йетиләп киргән Һемит етини қиялмиди, әтималим, җирәнниң яйли, кокулисини сөйүп, бойнидин қучақлиди.

— Болдуй, һәҗәп хотуниңни әркиләткәндәк силап-сийпап кәттиңа! — вақириди мирап.

— Шу арилиқта ялаң көйнәк, биләклирини түрүп, шимайлинип, төгә қушидәк, ләң-луң бесип мәйданға чүшти Ғени. У Һемитниң қолидин тизгинни жулуп дегидәк алди. Җирән қашқиниң гүлханлар шолисида ипәктәк тавлинип турған дүгләк сағрисини пәпиләп, андин нәпәслирини тутуп, җим турған һашарларға:

— Авал худа, андин һәрқайсиңларниң мәдәт тилишиңларға тайинип, бу атни көтиримән, һәппа!

Ғени атниң минәр тәрипидики алди қоли вә кәйни путини чаққанлиқ билән қамап туттидә четиға киривалди һәм шундақ тез һәрикәт қилдики җирән башта туймай қалса керәк, пәқәт мүрәдәп көтәргәндила жулқундию, лекин күчлүк қоллардин бошиналмай, тән бәргәндәк бешини төвән салди. Ат жулқунғанда Ғени сәнтүрүлүп келип йәнә қәддини руслап алға чамдиди. Әлвәттә, һашарлар униңға мәдәт тиләтти; бәзиләр дәм салғандәк немиләрнидур оқуп, палванга қарап “сүп, сүп” дәп ниҗат тиләшти. Ғени атни дәс көтәргәндә болса, йеник тиниқ елишип, долқундәк, алға тәвриништи.

— Бир, икки, үч...он! — Он қәдәм саналғанда орнида тохтиған Ғени Һемитқа карита: — Әнди дадаңниң һөрмити үчүн йәнә он қәдәм бесиветәй!

— Ярайсән, Ғени!

— Тапқан ата-анаңға рәхмәт!

— Алла яр боғай, оғлум Ғени!

Һашарларниң хошаллиқ авази көккә көтирилди, сәйна һаяҗанға толди.

Санап туруп жигирмә қәдәм басқан Ғени, кичик балини мүрисидин елип йәргә қойғандәк, җирән қашқини йәргә қойиведи, һашарлар чуқан-сүрән селишип, дәврәп берип Ғенини оравелишти.

— Жигитниң жигити екәнсән!

— Сәдиқәң болайли!

— Бизни йәргә қаратмидиң!

Бу тәриқә еқидә вә әйни вақитта мәғрур вә шадиман авазлар һәр тәрәптин яңриди.

— Тәрләп қапсән, соғ тәгмисун, — дедидә йепинчақлавалған бәрқут перижисини Ғениниң учисиға йепип қойди, Қасим мирап. Униң сөзидиму, һәрикитидиму апирин вә тәһсин оқуғанлиғи билинип туратти.

— Тонға мубарәк, Ғенижан!

— Кийгини несип қилғай, илаһим!

Һашар-деханларниң Ғениға болған ихлас-һөрмитини көксигә сиғдуралмиған, хусусән, Қасим мирапниң бир ләвшән "оғриға" көз тура қилған еқидисигә чидалмиған шаңю, әллик беши, көк бешилар "көзүм көрмисун" дегәнни қилишип, нери кетишти.

— Ат әнди мениң болдиғу дәймән, мирап бегим? — деди Ғени.

— Һә, әлвәттә сениң. Сән утувалдиңдә!

Хәлиқ жим туралмай йәнә сүрән көтәрди.

— Утқанда йәнә һалаллап утти!

— Һә, қанчә махтиса әрзийду!

— Паһ, паһ... бу атзә Ғениғила лайиқкәндә!

— Қулақлири қомуч қәләмдәк, көзлири булақтәк, туяқлири күмүч ямбудәк...

— Болдуй! Болди қилишуй! — вақиравәтти чидалмиған Һемит.

— Һә, оюн дегәнни чидап ойнаш керәк!

— Чидиғанға чиқарған!

— "Қарғожини" қойивәтмәйли...

Күлкә көтирилди. Бу күлкә һашарларға тән йеңиш күлкиси еди.

— Сидиққам барму мәшәдә? — сориди Ғени, күлкә бесилғанда.

— Мән, бар, балам. Баятин пәш қайрип, сениң тәливиңни қилдим.

Топниң ичини йерип Ғениниң алдиға кәлди жул-жул кийимлик Сидиқ.

— Өмрүңдә атниң қулиғини тутмапсән. Мә, мону атни қериғиниңда минип жүр.

— Немә де-диң?! — қулақлириға ишәнмигәндәк тиңирқап қалди. Сидиқ исимлиқ дехан.

— Тут, дәймән! — дедидә, жирән қашқиниң чулвурини Сидиққа тутқузуп қойди Ғени.

— Барикалла!

— Һәшқалла!

— Мәрт, палван жигит!

Йәнә чуқан көтирилди.

— Тохта, тохтап тур! — дегән пети оттуриға чүшти өңсүли калмиган Һемит, — қанчә пул алсаң ал, етимни қайтуруп бәр!..

— Әнди ат мениң әмәс. Сидиққамдин сора, — деди Ғени.

— Бу ат — тәвәррүк ат. Ғени балам бәргән ат. Бу атни әнди Жаңжуң кәлсиму мениңдин тартип алалмайду — дедидә мүкчәйгән қәддини руслиди Сидиқ вә ликкидә атниң үстигә минди, ялаң попуч сепивалған путлири билән атни девитип: — Чу! Хәйир, яранлар! — дәп жүрүп кәтти.

Һәммә Сидиқ "ялаң төшкә" йол беришти.

УЙҒУР ТЕАТРЧИЛИҚ СӘНЪИТИ ВӘ ДРАМАТУРГИЯ

"АНАРХАН" ДРАМИСИДИН

Үчинчи пәрдә

Үчинчи көрүнүш

Сопахунниң өйи. Кәң қора. Пешайван. Қизлар бүглүк үстидә ухлишиватиду.

Анархан охақ.

Нахша

А н а р х а н —

Мән бүгүн таң атқичә
Ярим, сени яд әйлидим.
Жиғлап көзүмдин яш төкүп,
Кирпик жумуп ухлалмидим.

Таң болса атмақта. Булбуллар бир чирайлиқ шахтин шахқа қонуп сайришиватиду. Һә, мән? Күз пәслиниң йәргә чүшкән йопурмақлиридәк сарғийиватимән. Уларға немә болғанду?! Әгәр бүгүн кәлмисә, өлүм! Өлүм, шу!

М а й и м х а н — (*Охинип*). Анархан! Вай, шәрмәндә! Анархан қечип кетипту! Әнди мени дадам өлтүридиған болди. Қандақма қилармән? (*Жигламсирайду. Лекин Анарханни көрүп*). Һә, ханим! Неманчә сәһәр охинип алдиңиз! Шундақла охансам йенимда һечким йоқ. Женим қоқуп...

А н а р х а н — Майимхан! Мән бүгүн таң атқичә кирпик жуммидим.

М а й и м х а н — Немишкәруй? Немишкә?

А н а р х а н — Һәркимниң дәрди өзи билән десиңизчу...

М а й и м х а н — Вай, сизниң немә дәрдиңиз болсун? Һәрқанчә дәрдиңиз болса, бүгүн-әтә дөләткә чиқанда унтулуп кетәр. Жүрүң, өйгә кирип кетимиз! Һазир дадам кәлсә аччиғи келип кетиду. Жүрүң!

А н а р х а н — Биләмсиз, Майимхан? Силәр болсаңлар — бай, биз болсақ — намрат. Силәрдә ғәм-қайғу йоқ...

М а й и м х а н — Немә ғәм у?

А н а р х а н — Һәтта ач калсақ, бирәси бир парчә нан берәй демәйду.

М а й и м х а н — Вийәй, нениңлар йоқ болса, биз охшаш күндә полу йесәңлар болмамду?

А н а р х а н — Дедимғу, сиз кичик дәп. Сән, делиғур, адәмниң қәдрини биләмсән.

М а й и м х а н — Җүрүң, иккинчи андақ қилмаң! (*Өйгә әкирип кетиду*).

С о п а х у н — (*кириду*). Һай, Нурдун! Нурдун!

Н у р д у н — Ләббәй, һаҗим!

С о п а х у н — Малларға от салдиңму?

Н у р д у н — Салдим, һаҗим.

С о п а х у н — Андақта, баққа чиқип, қазан асидиған җайни рәтлә!

Н у р д у н — Хоп. (*Чиқиду*).

С о п а х у н — Һай, Петихан! Петихан!

П е т и х а н — Һай, дадиси?

С о п а х у н — Сениң бирнәрсидин хәвириң барму?

П е т и х а н — Һай, немә болуп қалди, дадиси?

С о п а х у н — Һодуқма, һодуқма. Султанбай билән Анарханниң тойи мәшәдә болидиған болди.

П е т и х а н — Вай, немишкәруй? Немишкә?

С о п а х у н — Һодуқма, һодуқма дедимғу саңа. Сән чапсан Гүлзариханға хәвәр қил. Тойниң һәммә керәк-яриғини мәшәгә әкәлсун.

П е т и х а н — Макул, дадиси. (*Маңиду*).

С о п а х у н — Һай, тохта! Андин Анарханни қизлар билән Қазанчидики Қадир байниң өйигә көчириңлар!

П е т и х а н — Макул, дадиси, макул. (*Маңиду*).

С о п а х у н — Һой, тохта! Тохта дәймән! Йәнә немә демәкчидима? Һә, маң, баривәр!

П е т и х а н — Вай, мошу һодуққақниң... Мәйли, кәттим, дадиси.

С о п а х у н — Һай, қизим Майимхан!

М а й и м х а н — (*чиқиду*). Ләббәй?

С о п а х у н — Сиз һазир қизлар билән Анарханни Қазанчидики Қадирбайниң өйигә әкетиңлар.

М а й и м х а н — Яқ, яқ. Бармаймән.

С о п а х у н — Һой, қизим! Султанбай билән Анарханниң тойи бизниңкидә болиду.

М а й и м х а н — Растлима, дада? Мән раса уссул ойнаймәндә?

С о п а х у н — Һә, қизим. Ойнайсиз! Лекин йолларда авайлаң. Иштлар яман, чишләп алмисун! (*Майимхан әркилигиничә кирип кетиду. Сопахун ялгуз*). Һә, буларниң буртидинму өтмәй болмайду. Һә, һә! Һай, Нурдун! Қазан-очақнираслидиңму? (*У баг тәрәпкә чиқиду. Изичила Бәхтия кириду*).

Б ә х т и я — Һаҗим. Һай, һаҗим! (*Өйдин қизлар чиқип қалиду*).

М а й и м х а н — Мону житим оғлаққа аримизда немә бар? Сән қал!

Л ә й л и х а н — Һәдә! Һәдә!

М а й и м х а н — Тойдумдә буниңдин. Җүрүңлар! Җүрүңлар! (*Чиқишиду. Һаҗим багдин чиқиду*).

Б ә х т и я — Әссаламу әләйкүм!

С о п а х у н — Ваәләйкүм әссалам. Һә, хош?

Б ә х т и я — Тойға қаришип берәй дәпниң өзи келиведим.

С о п а х у н — Тола убдан, тола убдан! Силиниң қоллиридин бир аш йәймиздә. Қени бағ тәрәпкә.

Б ә х т и я — Демәк, бағ тәрәпкә?

С о п а х у н — Һә! Қазан-очақни тәйярлитип қойдум, әнди өзиңиз егә болисиздә. (*Бәхтия чиқиду, жигитләр кириду*).

Ж и г и т л ә р — Әссаламу әләйкүм!

С о п а х у н — Һә, хош?

Ж и г и т л ә р — Тойниң жүгү-житимиға дәп бай дадам әвәтиведи.

С о п а х у н — Яхши, жигитләр. Қени силәр әву чоң дадаңларға қаришиңлар! Андин, көрпиләрни селип, орун раслаңлар!

Ж и г и т л ә р — Хоп! (*Чиқишиду*).

Х о р. Йөлән

Ай, аваләй башлап Худани яд етили,
Айәй, вай-вай йөлән.
Вай, пәйғәмбирниң сүннәтини шат етили,
Ай, шат етили, вайәй, вай-вай сәнәм.

С о п а х у н — Һой, балилирим! Тойниң алдини тосаңлар! (*Балилар агамча тартиду*).

Н а д и р м ә з и н —

Тапқини гүл кәлтүрүр,
Тапмиғини бир баш пияз!
Тапқини қой өлтүрүр,
Тапмиғини җүҗә-ғораз, —

дегәндәк, мону бай акамниң йол ториғанларға қилғинекән. Аз болсима, көпкә тава қилип, алсаңлара!

Б ә х т и я — Я, я, яқ! Бай акамниң немиси кетип берипту? Йәнә бир-икки сә салсун!

У м у м и й — Һай, бай ака! Салсила, салсила! (*Султанбай пул салиду, жигитләр әпкечип кетиду. Меһманлар киришиду*).

С о п а х у н — Әссаламу әләйкүм, ваәләйкүм әссалам! Қени, җамаәт! Жуқури өтүшили! (*Һәммә олтиришиду*).

Л о з у ң б ә г — Қени, һаҗим, бирдәм саз болсун!

С о п а х у н — Хоп, бегим! Қени, жигитләр, саз болсун! (*Саз болиду. Сопахун билән Петихан оюнни башлап бериду. Кейин Надир мәзин билән қушначни тутуп қойиду*).

Х о р. Сәнәм.

Ай-һай йөлән, ай йөлән,
Мән нә қилай, яри-ярәй?
Хәнҗәр елип сәнәмни
Парә қилай, яри-яр.
Ай-һай йөлән, ай йөлән,
Гүл қайда бар, яри-яр?
Бир яхшиға бир яман
Һәр җайда бар, яри-яр.
Аппақ-аппақ тошқанлар
Қумда ойнайду.
Өйләнмигән жигитләр
Тойда ойнайду.
Бала көрмәй десәң, һәргиз,
Җаһан рәналирин сөймә.
Өтүп Пәрһади — Шериндәк...

У м у м — Барикалла! Рәхмәт!

Қ у ш н а ч — Һай, Петихан. Сопахун һаҗимдиму хелә иш бар екән. Төгиниң ботлиғидәк бир чирайлиқ тахлайдекәнә?

П е т и х а н — Демәмдиғанәй, қушначим! “Қериғанда қери тартуқ, қилиқлири андин артуқ”, дәп.

А п п а қ — “Бөрә қерисиму қойлиғи бар”, дегән әмәсму! Һа-һа-һа!

Л о з у ң б ә г — Һә, җамаәт! Һелиқи йол ториған ахмақларни көрдүңларма? Он сә пул бәрсә рази болмай, бойни-бешини буқидәк қилип, һәләтин гүкүримәмда? Һа-һа-һа!

С о п а х у н — Һой, Лозуңбегим! У буқини еғизлириға алмисила, йәнә бизниң “буқа” мәзингә тегип кәтмисун! Һа-һа-һа!

А х у н — Һай, Сопахун һаҗим! Бу мәлиниң мәзинахуни ким?

С о п а х у н — Надир мәзин вә Бәхтия мәзин.

А х у н — Қени, қичқарсила.

С о п а х у н — Һай, балилирим! Әву чоң дадаңни қичқар!

Б ә х т и я — Әссаламу әләйкүм!

А х у н — Надир мәзин вә Бәхтия мәзин! Силәр қиз алдиға вәкилликкә берип келиңлар!

Н а д и р м ә з и н — Хоп, Ахунум! Қиз атиси вә оғул атиси ким болиду? Шуни биливалсақ...

А х у н — Оғул атиси жут чоңлиридин Лозуңбегим! Қиз атиси болса — Сопахунбай! Чапсанирақ келиңлар, көп кечикип қалмай.

Н а д и р в ә Б ә х т и я — Хоп болиду. (*Чиқиду*).

А х у н — Сопахун һажим! Қизниң һәққи-мөһрини келишип қоймамсиләр?

С о п а х у н — Хоп, ахунум! Сода-сетиқ ишиға пишшиқ мошу Әлабай билән келишимиздә... Қени, бай? Мән дәймән мону атиси, мону балиси болсун.

Ә л а б а й — Яқ. Султанбайниң немиси кетип баратти. Мону атиси, мону балиси боливәрсун.

Л о з у ң б ә г — Қени, мән көрәй?

С о п а х у н — Мән дәймән: мону — атиси, мону — балиси дәп, Әлабай: Мону атиси, мону балиси боливәрсун дәйду...

Л о з у ң б ә г — Һә, я-я-яқ! Бу бир гадайниң қизи болсун, мунчә пулға тохтимайдудә.

С о п а х у н — Андақта, ахунум өзи бирнемә дәп қойсун.

А х у н — Һой, жамаәт! Бу ишни маңа селип қойдуңлар. Мән бирнемә десәм хапа болмайдиғансиләр?

У м у м — Яқ, яқ! Ейтиң, ахунум!

А х у н — Қизниң һәққи-мөһри андақта, үч йүз сә болсун.

Л о з у ң б ә г — Үч йүз сә? Йүз әллик сә Сайитниң кона қәрзи үчүн тутулуп қелинсун. Һә, йүз әллик сә, Султанбай, илабақә дунияда. Қандақ дедим, жамаәт?

С о п а х у н — Балилирим, чай тартиңлар! Тамақ кәлтүрүңлар!

П е т и х а н — Аппақ ана! Андақ болса, бопа ечилсун!

А п п а қ — Қени, қушначим! Бақмамдила?

П е т и х а н — Яқ, аппақ ана! Сили турғанда башқиларға бопа ечишни ким қоюпту.

А п п а қ — Гүлзариханни қичқарсила! Ачсам, ачай! Амин! Я Бүви-Патимә, Зоһра!.. Я тоюм болса сәндәк болсун, я Зуләйха! Амин аллаһу әкбәр!

Қ и з л а р — Чачқиси барду, аппақ ана?

А п п а қ — Той болғандики чачқиси болмамдекән. Мана! (*Чачиду*). Мана, мону Гүлзариханға қилған анилиғи екән! Мону чоққисиға

кийидиған қама тумиғи екән! Мону тога көйнигикән! Мону алтун-зәр билән қапланған мәхмәл күрмисекән! Мону тизламчисекән. Мону айиғиға кийидиған алтун попучикән! (*Қизлар қол-қолға талишип, көрүшиду*).

П е т и х а н — Гүлзарихиндә! Қизлири Анархан бәхитлик бопту. Султанбайму тойлиғини тола убдан қипту! Бу кийимләрни кийгили несип килсун! Анаргүлүм билән Султанбайниң өмүригә аппақ анам чоңқурғина бир дуа қилсун.

А п п а қ — Бопту, Петихан! Дуа қилсам қилай! Амин! Султанбегим билән Анаргүлүмниң өмри узақ болсун, бу кийимләрни кийгили несип қилсун!

П е т и х а н — Тәң муңуп, тәң қерисун! Амин аллаһу әкбәр! (*Қәләндәрләр нахша ейтип, уссул ойнап киришиду*).

Қ ә л ә н д ә р л ә р —

Яхшиларниң тойиға, басти қәләндәр-деваниләр!
Өлүмалар олтирипту, кәлди бир беганиләр!
Бай акамниң тойиниң ақивети ават болсун!
Жүрүшүм болди қәләндәр, сөйгиним кимләр болсун!

С о п а х у н — Ахунум! Қәләндәрләр, Султанбайниң тойини бираз һекайә ейтип, қизитип бәрсун!

А х у н — Һә, мәйли.

Ә л а б а й — Қени, қәләндәрләр! Төкүветиңлар!

С о п а х у н — Һә, қени! Айимаңлар һүнириңларни!

Һ ә м р а — Хоп, һажим! Жамаәт! Ейтип берәйли. Хата кәтсәк әйип ейтип, сөкмәссиләр!

Һекайидә һекайә бар,
Һаким бар йәрдә, һөкүм бар!

М у х п у л —

Аләм бар йәрдә тәриқәт бар,
Хәлпәт бар йәрә — һәқиқәт бар!

Һ ә м р а —

Бай бар йәрдә, май бар!
Су бар йәрдә, сай бар!
Қиш бар йәрдә, муз бар!
Яз бар йәрдә, ғаз бар!
Һәр баһарниң күзи бар!
Мана шундақ қиз бар йәрдә, той бар!

Л о в а р —

Җан бар йәрдә, җаһан бар!
Аш бар йәрдә, қазан бар!

Һ ә м р а —

Бир яхшиға, бир яман һәр җайда бар!
Икки яхши бир болған нәдә бар?
Мана шундақ кониларниң ейтқан сөзи бар!
Мениң оғлум Гаганиң путида чоруғи бар!

У м у м —

Яхшиларниң тойиға басти қәләндәр-деваниләр!
Өлүмалар олтирипту кәлмисун деваниләр!
Бай акамниң тойиниң ақивети ават болсун!
Жүрүшүп болди қәләндәр, сөйгиним кимләр болсун!

У м у м — Һой, барикалла! Рәхмәт!

С о п а х у н — Балилирим! Мону қәләндәрләрниң қосиғини тойғузуңлар! Қазан бешиға ачиқиңлар!

Ж и г и т л ә р — Хоп, һаҗим! Җүрүңлар! (*Уларни елип чиқиду*).

Ә л а б а й — Мана, көрдүңларму? Таза убдан болдидә! Қандақ, Султанбай? Ахунум? Һә, Лозуңбегим?

Н а д и р в ә Б ә х т и я — Әссаламу әләйкүм! (*Кириду*).

А х у н — Һә, кәлдиңларму? Қени, гувалиқ берилсун!

Н а д и р м ә з и н — Әвузу биллаһи минәш шәйтану рәҗим! Бисмиллаһу рәһмани рәһим. Гувадурмән-гувадурмән, гувалиқниң өзини берәдурмән! Сайит қизи Анархан, Сопахун һаҗимни ата тутуп, Һаким оғли Султанбайға икки дунияйи һалалий җүптиликкә рази вә рәғип болдиләр!

Б ә х т и я — Әвузу биллаһи минәш шәйтану рәҗим! Бисмиллаһу рәһмани рәһим. Шундақ! Гувадурмән-гувадурмән, гувалиқниң өзиниң өзини берәдурмән. Шундақ! Мәзинахункамниң ейтқан сөзлири әзбирайи худа һәқтур, шундақ вә растур, шундақ! Әнди мән қазан бешиға чиқсам, қандақ?

С о п а х у н — Һә, худди шундақ!

С о п а х у н — Хоп. Шакарап. Һай, Петихан! Нека оқулиду, тәртип-тазим билән.

А х у н — Әвузу биллаһи минәш шәйтану рәҗим! Бисмиллаһу рәһмани рәһим! Әлһәмдулилла! әлһамдулилла, ләзиз җәнните сүнъәтий қурваний һаким. Хош, сизки Сопахун һаҗим! Сайит қизи Анарханға ата болуп, Һаким оғли Султанбайға икки дунияйи җүптиликкә рази вә рәғип болуп бәрдиңизму?

С о п а х у н — Бәрдим, ахунум! Бәрдим!

А х у н — Сизки, һаким оғли Султанбай! Сайит қизи Анархан-ни икки дунияйи һалалий җүптиликкә қобул қилип, өз илкиңизгә алдиңизму?

С у л т а н б а й — Алдим, тәхсир! Алдим!

Ә л а б а й — Аптәк? Аласән илайим.

А х у н — Субһаникә рәббил иззәти амма ясипун, вәссаламу әлал мурсәлин, вәәлһәмдулилла рәбил әләмин! Амин!

Л о з у ң б ә г — Мубарәк болсун, бай! (*Һ әммә тәбриклишиду*).

С о п а х у н — Петихан, мону нека сүйи, Анарханға...

П е т и х а н — Тола убдан! Қушначим! Янарда еп кетәдила.

Қ у ш н а ч — Хоп, Петихан! Хоп!

Л о з у ң б ә г — Сопахун һаҗим! Қизлар, жигитләр билән бирдәм пота ташлап ойнап бәрсун.

С о п а х у н — Хоп, бегим. Аппақ ана!

А п п а қ — Қизлирим тәйяр, қизлирим тәйяр. Қени-қени, қизлирим, чоңларниң илтимасиға бенаән бирдәм ойнап бериңлар. (*Пота ташлишип яшлар ойнишиду. Уссул түгигәндә*).

У м у м — Вай, барикалла! Рәхмәт! Қолуңларға дәрт тәгмисун!

Г ү л з а р ә — Вай, балам! (*Вақирап өйдин чиқип келиду*). Көзүмниң гөһири, Анаргүлүм, балам-балам-балам! Беғимдики булбулум, вай, Анаргүлүм, балам-балам! Қолумдики қурғуюм, балам-балам балам!

П е т и х а н — Һай, Гүлзарихиндә! Көңүллирини немишкә бузидила? Анархан бир чирайлиқ күлүмсирәп олтириду. Қойсила. (*Тойдикиләр хаватир болушиду. Сопахун һәләк болуп*).

С о п а х у н — Һә, қени! Қизлар! Ойнаңлар! (*Музыка билән кишиләр қайтиишду. Султанбай, Лозуң қалиду*).

Қени, Султанбай, Лозуңбегим! Әл айиғи бесилғичә ичкири кирип бирдәм бәзмә-җәмшит қилмаймизму?

Л о з у ң б ә г — Қени, бай! Мәрһәмәт! Һә, бүгүн қол балилири қоллирида.

С у л т а н б а й — Һә, һә! Бүгүн лачинниң торға чүшкән күнидә!

С о п а х у н — Һә, бай! Дәвлити сулаймән дәң!

Л о з у ң б ә г — Мән шаққидә қилип кичик ағчиниң қешиға берип келәй.

С о п а х у н — Тохтисила! Сәври қилсила, Лозуңбегим! Нәдики нәрсини кишиниң есиға чүширип. Һой, Султанбай! Лозуңбегим! Мәнму бүгүн-әтиниң ичидә бир өйлинивәтмисәм болмиди.

Л о з у ң б ә г — Әлвәттә! Чишиңниң барида гөш йә дегән әмәсму!

С о п а х у н — Қени, андақта ичкири киришәйли! (*Киришиду*).

Х о р. Йөлән

Жиғлимаң, қиз, жиғлимаң,
Тоюңиз болди.
Алтун билән көшүгиңиз —
Өйүңиз болди!

М а й и м х а н — Апа! Апа! Қизни көчирип кеп қалди.

П е т и х а н — Көрүмлигини ачиқиң, қизим.

Қ у ш н а ч — Қени, қизим! Оң аяқлирини дәссәп кирсилә. Һә, отни айландуруңлар! Һай, һай! Мошу қазанчиниң балилириниң шохлуғи. Петихан! Қени әмсә көрүмлигини...

П е т и х а н — Қушначим, көрүмлиги тәйяр. Көрсәтсилә қизни. (*Анарханниң йүзини ачиду. Қизлар һәйран болушиду*). Пах, пай, пай. Қени андақта, қушначим! Көтәрмө сарайға еп кирсилө! (*Һ әммә кириишду. Анархан деризидә нахша ейтиду*).

А н а р х а н —

Бу еғир күн башланди,
Озуп кетәрму?
Анарханниң яш өмри
Тозуп кетәрму?

(*Анарханни Майимхан деризидин елип кетиду. Ләйлиханни бирнәччә қизлар өйдин сөрәп ачиқип ташлайду*).

М а й и м х а н — Йоқал әнди! Қизлар, жүрүңлар! Ишикни йепивалимиз!

Л ә й л и х а н — Һәдә! Һәдә! (*Жиглайду*). (*Қәләндәр кийимдики Һ әмра, Мухпул. Ловар вә башқилири киришиду*).

Һ ә м р а — Достум, Ловар! Бу накәслар техи охақ екәнғу?

Л о в а р — Сән немә қорқиду тошқан охшаш? Апқачиду болса, мән әпқачиду.

М у х п у л — Жим! Бирнәрсиниң тивиши барғу? (*Ләйлиханни көрүшиду*).

Һ ә м р а — Ләйлихан!

Л о в а р, М у х п у л — Ләйлихан!

Л ә й л и х а н — Һә, Һәмрака! Бу силәрма?

Һ ә м р а — Һә, биз! Сиз һәдиңизгә кирип ейтиң, ат-улақларни елип кәпту дәң.

Л ә й л и х а н — Мақул, һазир!

М у х п у л — Йәнә балилиқ қилип туйдуруп қоймаң, сиңлим.

Л ә й л и х а н — Яқ. Һәдәм силәрниң келидиғиниңларни билидиғанду?

Л о в а р — Һә, билиду. Шу Ловар ака кәпту, десә билиду.

М у х п у л — Қени, сиңлим, чаққанирақ. (*Улар мөкүшиду. Ләйлихан нахша ейтиду*).

Л ә й л и х а н —

Чидашқа һеч карарим йоқ,
Жүрәгимниң тазаси йоқ.
Уятсиз, рәһимсиз байға, жан һәдәмәй,
Тутулдуң һеч амалим йоқ.

А н а р х а н —Йәңгә!

Қ у ш н а ч — Һай? (*Пауза*). Һә, жүрсилә! Қизим, жүрсилә. Бағ тәрәпкә.

А н а р х а н — Ләйлихан! Сиңлим! (*Жүгришиду*).

Қ у ш н а ч — Һай, қизим! Маяққа! Маяққа! (*Мөкүп турғанлар тутувалиду. Уни қап билән орап ташлайду*).

М у х п у л — Үнүңни чиқарма! Өлисән!

А н а р х а н — Һәмра!

Һ ә м р а — Анаргүлүм! (*Қучақлишиду*).

Л о в а р — Қени, атлинайли! Жүрүңлар! (*Һәммиси чиқип кетиду*).

Қ у ш н а ч — Вай, бай! Һай, Султанбай!

С о п а х у н — Һай, немә болди?

Қ у ш н а ч — Әпқечип кәтти!

С о п а х у н — Кимни?

Қ у ш н а ч — Анарханни әпқечип кәтти! Вай, өлдүм! Өлдүм!

С о п а х у н — Һай, ясавул! Һай, Султан бай! Лозуң бегим! (*Султанбай чиқиду*). Рәсва боптимиз. Анарханни әпқечип кетипту.

С у л т а н б а й — Һой, һаңвақтилар! Мән уларни йәттә қәвәт йәрниң астидин болсиму суғирип чиқимән! Күлини көккә соруймән! Йоқилиш!

(*Сәһнә айлиниду. Опур-топур, қоғлашлар. Ваң-чуң, Анархан билән Һәмра қомуч ичидә қечип жүриду. Уларни байлар, ясавуллар қоршап алған*).

С у л т а н б а й — Вай, Лозуңбегим, башқа чарә йоқ. От қоюш керәк. От қоюңлар! (*От тутуишду*).

А н а р х а н , Һ ә м р а —

Дуэт:

Биз өләрмиз, биз өләрмиз,
Вай, отта көйүп.
Биллә өскән достлирим
Ядлисун әскә елип,
Яр, сениң дәрдиң яман!

Һ ә м р а — Мениңдин рази болуң, Анаргүлүм. Хош!

А н а р х а н — Хош, Һәмрам! Сизму мениңдин рази болуң. (*Жиқилишиду*).

Г ү л з а р ә — (*Зар билән чиқиду*). Мурадиға йетәлмигән, қулунлирим. (*Ума жиқилиду, хор әвжигә алиду*).

Төртинчи көрүнүш

Қурван һейти күни, сәһәр. Кишиләр һәр йәрдә еғинап йетишқан. Җәмийәтниң ташландилири. Аддий хәлиқ намратчилиқ, зорлуқ-зомбилиқ дәстидин җүлмәригән, Ләйлихан вә қәләндәрләр туриду.

Л ә й л и х а н —

Асмандики юлтузлар
Бир-биригә охшайду.
Бу мениң қара бәхтим
Ялғузлуқтин қахшайду.
Асмандики Ай, Чолпан,
Чирайиңға топмаймән.
Бу мениң қара бәхтим,
Ялғузлуқтин қахшайду.

Һейт кәлди! Мубарәк, шатлиқ болсун! Қурван һейти кәлди. Қәпәздин тоти қушлар азат болсун! Мана, мени қараңлара! Һәдәм билән Һәмракамни көйдүрүвәтти. Анам уларниң дәрдидә өлүп кәтти, Андин кейин, дадамниң икки көзини Султанбай оюп ташлавәтти. Султанбай! Султанбай...

М у х п у л — Ким? Ким болисиз?

Л ә й л и х а н — Мәнма? Мән чоң дада... житим Ләйлиханмән.

Қ ә л ә н д ә р — Кимниң қизисән?

Л ә й л и х а н — Һелиқи Һәрәмбағлиқ боричи Сайитни биләмсиз?

Қ ә л ә н д ә р — һә, һә?

Л ә й л и х а н — Мән шу Сайитниң қизи болимән. Султанбай қалған өчини мениңдин алди, маңа қараңа. Султанбай, әйнә! Әйнә, келиватидиғу Султанбай! Аһ! (*Чеқирап жиқилиду*).

Қ ә л ә н д ә р — Һай, бечарә! Яш баликәну, кәлгүлүк болса кәптудә!

Л ә й л и х а н — Ким кәлди? Дадам кәлдима? Апам кәлдима?

М у х п у л — Һечким кәлмиди, сиңлим, һечким!

Л ә й л и х а н — Чоң дада! Мән отиңизни қалап берәйму? Уссул ойнап берәйму? (*Жүгрәп туриду вә уссулға чүшиду. Қәләндәрләр нахша ейтип бериду*).

Қ ә л ә н д ә р л ә р —

Мән қәләндәр шаһимән,
Аләм маңа вәйранидур!
Пайтәхтим — гүлханим,
Ордам — қәләндәр ханидур.

М у х п у л — Сиңлим! Бираз һадуқ елиң. Келиң, мәйәргә. (*Улар пәпиләп ухлатмақ болиду. Сайит нахша ейтип чиқиду*).

С а й и т —

Бүгүн маңа қара түндур,
Бу дәһшәтлик еғир күндур.
Қара яғлиқ тутуп көзгә,
Матәм қайғуси күндур.
Һәй, Худа! Қени сениң рәһмиң?
Қени сениң адиллиғиң?
Муһәббәт ғариға киргән
Анархан, етиң қалди.
Заманәңгә оқуп наләт,
Сениң мискин атаң қалди.

Һәй, Худа! Қени мениң балилирим: Анархан? Һәмрам? Ләйлихан? Нәдисиләр, балилирим?

Л ә й л и х а н — Дада!

С а й и т — Ким? Ким сән? Ләйлихан? Ләйлиханмусән? Аһ, балам, бармусән? Женим балам, апаң қени? Һәдәң қени?

Л ә й л и х а н — Һәдәм билән Һәмракамни көйдүрүвәтти. Апам уларниң дәрдидә өлүп кәтти, дада.

С а й и т — Ай! Ай! Худа!

М у х п у л — Әссаламу әләйкүм, Сайитахунка!

С а й и т — Бу ким?

М у х п у л — Мән! Мухпул.

С а й и т — Мухпулмусән, балам? Бармусән?

М у х п у л — Заман саңа бақмиса, сән заманәңгә бақмиш? Урул, езил, йәнчил, булан, талан, солан, һәтта қарғу вә сараң болуп кәткину, йәнә сән заманәңгә бақмиш?! Һәй, заманәңдин өргиләй! Жүсилә, Сайит ака! Жүсилә!

(*Пәрдә йепилиду. Һ әмра билән Анарханниң дуэти яңрайду*).

ЙҮСҮП ИЛИЯС

Унтулмас он икки жил

(*повестьтин парчә*)

Ғулжиға күз келишкә башлиди. Дәл-дәрәқләрниң йопурмақлири чүшүп, бағ-варандики от-чөпләр сарғийип кәтти. Деханлар күзлүк үгүтлирини етишип, қишлиқ озуғини ғәмләшкә башлиди. Шәһәр байлириниң бир қисми, соқум үчүн атиған қой, кала вә илқилирини бодашқа, йәнә бир қисми деханларға бәргән қәризлирини үндүрүп елиш үчүн йезиларға атланди. Дин әһлилири болса питир-сәдиқә, ошур-закат беришниң, нәзир-чирақ қилишниң таңла мәһшәрдә болидиған соваплири тоғрисида вәзә-несиһәт қилишатти. Кочиларда отун-яғач артқан ат-ешәкләр билән көмүр, қорай тошуған һарвуларниң сани көпийип кәткән еди.

Бирақ Үрүмчи билән Ғулҗида чиқидиған гезитләр, радио хәвәрлири, клубларда болуватқан жиғинлар, зиялилар билән әмәлдарлар арисидики параңлар, мошу күздә, өлкидики барлиқ хәлиқләр әсирләр бойи давам қилип келиватқан зулумдин қутулуп, мәңгү бәхит-саадәткә егә болидиғанлиғидин далаләт берәтти.

Кечикмәй Хитай Хәлиқ Азатлиқ Армиясиниң өлкә чегарисиға йетип кәлгәнлиги, Җәнубий Шинҗаңдики гоминдаңчиларниң тәслим болғанлиғи тоғрисидики хәвәрләр гезитқа бесилип чиқти. Буни оқуған бәзи адәмләр гоя, җәннәтниң ишиги ечилиш алдида турғандәк хошал болушти вә азатлиқ елип кәлгүчиләрни күтүп елиш тәйярлиғини башливәтти. Қәмирдин бүгүн адәттикидин бир саат бурун ишқа маңди. Сарихан билән өй тутқандин бери биринчи қетим униң тәкливини рәт қилип, қайнап турған чайға қаримай кәтти.

У бирнәччә минуттин кейин атлирини һарвуға қошуп, кочиға чиқти. Сағирлири ялтирап кәткән семиз атлар һәш-пәш дегичә адәтләнгән өйниң дәрвазисиға келип тохтиди.

Қәмирдин яғач дәрвазиниң ян ишигини ечип, һойлиға киргәндә үз-қолини жуюватқан башлиғини көрүп қалди.

— Меһманханиға кир, ука, — деди у Қәмирдингә илтипат көрситип, — һәдәңниң чейи тәйяр болуп қалдиғу дәймән.

Қәмирдин өйгә кирди. Униң арқисидин лөңгә билән баш-көзини сүртүп, башлиғи Абдукерим акиму кирип кәлди вә деризә түвидики яғач кариваттә ятқан кишини охитишқа башлиди.

— Қасимҗан, һәй, Қасимҗан!

Қасимҗан икки қоли билән керилип, орнидин турдидә, өйдә олтарған Қәмирдинни көрүп:

— Тазиму әтигән кәпсизғу, — деди вә кәйнидин — ахшам Абдукерим ака билән муназирә қилип, кәч йетиведим, ухлап қаптимән, — дегән болди. Кечикмәй меһманханидики үстәлгә бир кора әткән чай билән нан вә бир тәхсә соғ гөш қоюлди.

— Қени, бариға беқиңлар, — деди Абдукерим ака.

— Шундақ қилип, бүгүн меһманларниң алди келиду, дәңа — деди Қасимжан, ағзидики ивиған ненини жутуветип.

Абдукерим ака бешини лиңшитип қойди.

— Ахшамдин бери ойлап-ойлап зади әқлимгә сиғдуралмаймән, — деди йәнә поручик Қасимжан. — Бу меһманлиримизға бизниң байриғимизниң немә дәхлиси бар? Дәрвазилиримизниң бир четидә есиқлиқ туривәрсә немә болиду?

— Немә болатти, һечнәрсә болмайду, — дәп жавап бәрди Абдукерим ака. — Бирақ рәһбәрлиримиз иккимизгә қариғанда көпирәк билсә керәк.

Буниңға бир талму талишим йоқ. Амма Әхмәт әпәндим вапат болғандин кейин, қан төкүп, аран тиклигән байриғимизни һазирқи рәһбәрләр сақлап қалса болатти. Өзимизниң бар туруп, өзгиниң байриғини қадаш адәмниң көңлини бир қисма қилип қойидекәндә, — деди поручик чоңқур бир тинип.

— Сениң көңлүңла әмәс, һәммимизниң, һәтта сән дегәндәк, һазирқи рәһбәрлиримизниңму көңли бир қисма болуватидиғанду. Лекин: “Дориниң ечиштурғиниға чидиғандила, бәдәндики жараһәтни сақайтқили болиду” дегән гәпму бардә.

Қасимжан орнидин туруп, деризә тәкчисидә турған йерим ботулка һарақни алдидә, үч данә қәдәһкә тошқузуп қуйди.

— Хоп, әмсә, сиз дегәндәк дориниң ечиштурғиниға чидап жараһәтлиримиздин сақийип, сақи бәдән болушимиз үчүн ичиветәйли, — деди.

Қәдәһләр жараңлап кәтти. Ичишни анчә яхши көрмәйдиған Қәмирдин қәдәһни ағзиға апармай, яндуруп жозиға қойди.

— Сиз немишкә ичмәйсиз? — деди поручик Қәмирдингә нарази болуп. — Йә мениң пикримгә қошулғиңиз кәлмәмду?

— Немишкә, қошулимән. Амма мән сиз дегәндәк жараһәтлиримиз сақийип, сақ бәдән болғанда, бирақ ичәй девидим.

— У чағда йәнә ичимиз.

Қәмирдин қәдәһни елип, һарақни ичивәтти.

* * *

У саат тоққуз болмай туруп, өзи хизмәт қилишқа тегишлик кадрларни идаригә әкелип болди. Бу жәриянда өлкиниң течлиқ билән

азат болғанлиғини, Хитай Хәлиқ Азатлиқ Армиясиниң бир қисми билән Хитай Компартиясиниң вәкиллири бүгүн Ғулҗа шәһиригә келидиғанлиғини, пүтүн шәһәр болуп, уларни қарши елиш үчүн тәйярлиниватқанлиғини тәл-төкүз билип үлгәрди.

Әсирләр бойи уйғур хәлқиниң ағзида “хитай” дәп атилип кәлгән аталма бир кечиниң ичидә “хәнсу” вә “җуңго” дегән аталмиларға өзгирип кетипту. Шәһәрдики чоң идариләрниң алдиға, чоң кочиларниң қаснақлириға “Хитай Хәлиқ Азатлиқ Армиясини қарши алимиз!”, “Яшисун Хитай Компартияси!” дегәнгә охшаш сөзләр қизил пәрәңгә йоған һәрипләр билән уйғур вә хитай йезиқлирида йезилипту. Или инқилапчилири Нилқи тағлиридин Үрүмчи шәһириниң босуғисиғичә көтирип апарған 1944-жилниң күзидин та бүгүнки күнгичә Үч вилайәт асминида ләпилдәп турған Шәрқий Түркстан һөкүмитиниң байрақлири елинип ташлинипту. Униң орниға Хитай Хәлиқ Армияси билән йеңи Хитай дөлитиниң байрақлири қадилипту.

Күн егилип, саатниң тили үчни көрсәтти. Күзниң соғ шамили дәрәқләрниң сарғайған йопурмақлирини шилдирлитип учирип, һойла-арам вә ериқларни ғазаңға тошқузған еди. Үч дәрвазиниң икки четидә сәп түзәп турған адәмләрниң сани йоқ. Гоя Ғулҗидики барлиқ аһали, бала-җақилири билән мошу кочиға келип топлашқандәк еди. Буларниң арисидин йеқин йезилардин кәлгән деханларни, допилирини сиңаян кийип, бәқувәт қоллирида байрақчиларни тутқан ишчиларни, рәңги җүдәң шәһәр кәмбәғәллирини, қизили түгигән, үзлири ақ пишма болуп кәткән касипларни, гамбур өтүк кийгән содигәрләрни, җәйнигигә ямақ чүшкән костюм кийип, галстук бағлиған муәллимләрни, чирайида тәбәссүм ойниған мәктәп балилирини, коммунист десә үркүп қарайдиған дин әһлилирини көргини болатти. Жиғилған хәлиқниң арти Үч вилайәт мәркизий һөкүмити орунлашқан бенада болса, алди шәһәрдин чиқип, Баяндайғичә созулуп кәткән еди. Диллирида янған арзу-үмүтлири, көзлиридин көрүнүп турған бу адәмләр гоя өз бәхитлирини издәп тапалмай җүргәндә, шу бәхит-саадәтниң өзи, уларни издәп келиватқандәк хошал еди. Бәзи рәһбирий кадрлар “Җәнубий Шинҗаңдики қериндашларни гоминдаң мустәмликичилиридин қан төкмәй азат қилишқа муйәссәр болдуқ” дегән ой кәлгәндә, өз тәдбирлириниң тоғра нәтиҗә бәргәнлигигә мәз болуп ғururлинатти.

Бир чағда “келишиватиду, келишиватиду” дегән гәп тарқалдидә, кечикмәй машиниларниң гүрүлдигән авазлири аңланди. Бириниң артидин бири қатар тизилған жүк машинилириға олтарған Хитай Хәлиқ Азатлиқ Армиясиниң әскәрлири көрүнди. Һәммиси бирхил

күл рәң рәхттин тикилгән иштан-чапан кийишипту. Шапкилириму шундақ. Бәллиридики тасма бәлбағларда төмүр чашкилири, мүрилиригә есилған автоматлири бар. Бәзилириниң қоллирида пулеметлар билән йоған җавурлар көрүниду... Һәрбир машинида бирдин байрақ, уни тутуп олтарған солдат қолидики байриғини пулаңлитип қойиду, башқилири йолниң икки четидә өзлиригә очуқ чирай көрситип, қарши еливатқан йәрлик хәлиқләргә қоллирини шилтийду. Бәзи әскәрләрниң чирай-шәкиллири чөл-җәзириләрни кезип кәлгәнлиги үчүнму интайин җүдәң, һерип кәткәнлиги билинип туриду. Улар худди, әлсиз далада келиватқандәк әтрапиға бепәрвалиқ билән қарайду.

— Һой, балам, бу “Хәлиқ Азатлиқ Армияси” дегини хитайларкәнғу? — дегән аял кишиниң авазини аңлиди Қәмирдин аңғичә.

— Сили буларни ким дәп ойлиғандила, чоңна? Қули дегән йәрдә хитайлардин бөләк ким болатти, — дегән йәнә бирсиниң җавави аңланди.

— Вай, баламуй, — деди байиқи аял, — мән у яқларда кимләрниң барлиғини, хитайларниң ичидиму хәхләрни азатлиққа чиқиридиған әскәрләрниң болидиғанлиғини нәдин биләй!

— Буни бизму билмәттуқ, чоңна, бизму силигә охшаш һазир көрүп туримиз.

Аңғичә артиллерия қураллирини сөригән бирнәччә машинилар өтти.

— Монулар қандақ нәрсиләруй, балам, чақларға орнатқан узун канайлири барғу? — байиқи аялниң һәйран болған авази йәнә аңланди.

— Бу зәмбирәк дегән нәрсә, — деди кимду бирси.

— Буларни немишкә бу йәргә әкәлдекинә?

— Бәлки, бизниң һөкүмәткә соға қилиш үчүн әкәлгәнду.

Қәмирдинниң қулиғиға шу хилдики гәп-сөзләр аңлинип турсиму, лекин хиял асминида башқа нәрсиләр пәрваз қилатти. “Демәк, буларниң җүк-тақиға қариғанда хелә узақ туридекәндә. Бәлки рәһбәрлиримиз буларни бирнәччә заман һадуқлири чиққичә меһман қилидиғанду. Әву зәмбирәкләрни хәхләр дегәндәк, бизниң Миллий Армиямизгә соғат үчүн елип кәлгәнду. Қәмирдин һәйран болуп, қешини көтәрди. — Һой, буларниң һечқайсисиниң мүрисидә пагон дегән нәрсә йоққу? Байрақлириму, Совет һөкүмитиниң байрақлириға охшимайдиғу. Уларниң байриғидики оғақ билән болқа ишчи билән деханниң бирлигини ипадә қилатти. Буларниң байриғи немини ипадә қилидекинә?..”

Шу чағда Қәмирдинниң биқиниға бирсиниң қоли тәгди. У бурулуп қарап, Тайирни көрди.

— Қарши еливетипсәндә, — деди у.

— Сәнчу? — деди Қәмирдин.

— Мәнму қарши еливатимән.

Улар башқа гәплири түгәп қалғандәк туруп қелишти. Ақ көңүл, кәң пеил вә өз тәғдирлирини тапшурған рәһбәрләргә, ата-бовилириға охшаш, худадинму артуқ ишинип үгәнгән хәлиқ хошал болуп, өзлиригә "азатлиқ" елип кәлгән хитай әскәрлиригә гүлдәстиләр тутатти. Чаваклар чалатти һәм иззәт-һөрмәт көрситәтти.

* * *

Өлкиниң течлиқ билән азат болуши, Хитай Коммунистлар Партиясиниң рәһбәрлигидә қурулған йеңи өлкилик һөкүмәтни барлиққа кәлтүрди. Бу һөкүмәттики жуқури орунларниң бир қисми Үч вилайәт миллий инқилавини хитай хәлқиниң азатлиқ һәрикитигә маслаштуримиз, дәп Миллий Армияни бирнәччә жил Үрүмчи шәһириниң босуғисида тутуп турған Шәрқий Түркстан һөкүмитиниң рәһбәрлиригә тәгди. Бу рәһбәрләрниң көпчилиги коммунистлар партиясигә әза болуп кирди. Һакимийәттики бу хил өзгиришләр өлкиниң барлиқ шәһәрлири билән наһийә, йезилириғичә йетип барди.

"Өлкимиз азат болди!" — дегән үч еғиз сөзни тәшвиқат органлири чоңайтилған аваз билән бир миллион йәттә йүз миң мураббә километр зиминида йәни, 1781-жилдин бери хитай-манжур мустәмликичилириниң қуллуқ асаритида езилип кәлгән бәш миллион уйғур хәлқигә йенип-йенип жакалаш билән болди.

Минбәрләргә чиқип сөзлигән натиқлар, азатлиқ дегән сөзниң мәнисини — тоқ турмуш, хатиржәмлик, адәмләрниң камал тепиши, өлкимизниң гүлләп яшиши дәп чүшәндүрәтти. Бәзи шаирлар өлкиниң азат болғанлиғини гөзәл қизларниң күлүмсирәшлиригә, бағу-бостанлардики гүлләрниң ечилип кәткинигә, булбулларниң хәндан уруп сайрашлириға тәққаслиса, бәзилири бир қәдәм илгирилəп, өлкигә азатлиқ елип кәлгән Хитай Коммунистлар партиясиниң рәһбири Мао Цзедунни мәдһийиләп, уни каинатни йорутуватқан Қуяшқа тәңләштүрәтти:

Күн чиқиштин күн чиқти
Күнниң өзи Мао-Цзедун...

Униң үстигә шәһәр кочилирида у яқтин-бу яққа меңип жүргән хитай әскәрлири:

Арийәткә алғанни қайтуруп беримиз.
Жиқилса йөләймиз, сунса төләймиз.
Әсиргә чүшкәнләргә азап қилмаймиз,
Ханим-қизларға чақчақ қилмаймиз.
Һәр күндә өзимизни тәнқитләп туримиз.
Биз пидаий әскәрләр — хәлиқ җәңчиси биз, —

дегән нахшиларни дайим, тинмай вақиратти. Уларниң башлиқлири болса: “Биз силәрниң азат болушиңларға ярдәм бәргинимизгә охшаш, ишчи-дехан һакимийитини тикләп, социализм қурушуңларға ярдәм беримиз. Биз бу өлкигә мәңгү кәлмидуқ. Өзәңларни өзәңлар башқурғидәк болғичә туримиз” дегәнгә охшаш гәпләрни мәҗлис минбәрлиридин сөзләтти.

Өлкә азат болуши билән азатлиққа тәшна хәлиқ жуқарқидәк гәп-сөзләрни аңлиғанда хошал-хорам бир-бирини йеңи заман билән тәбрикләшти. Болупму вәтән билән милләтниң азатлиғи үчүн күрәш қилип гоминдаңчиларниң түрмилиридә азап чәккән вә әндиликтә азатлиққа чиққан вәтәнпәрвәрләр, сәясий саватлири бар адәмләр билән миллий һиссияти ойғинишқа башлиған зиялилар, өз дияриниң бәш — он жиллардин кейин болидиған тәрәққиятини көз алдиға кәлтүрүп, коммунистлар партиясиниң интернационаллиқ роһиға тәшәккүр изһар қилатти. Мошу даиригә мәнсүп болған Қәмирдин билән Абдукерим ака, поручик Қасимҗан билән Тайир охшаш адәмләр барлиқ әқил-идригини ишқа селип, йеңи дәвирниң йеңи вәзипилирини иҗра қилишқа башлиди.

Абдукерим акиниң хизмити өрләп, мәркәзгә (Үрүмчигә) йөткәлди. Поручик Қасимҗанниң унвани өрләп, капитан болди. Қәмирдин билән Тайир болса, алтә айлиқ сәясий курсни түгәттидә, җәмийәт ишлириға арилишип кәтти. Бу жилларда Ғулҗидики иҗтимаий һаят һәм тез, һәм җиддий өзгиришкә башлиған еди.

Икки—үч жил давам қилған бу иҗтимаий һәрикәтләргә қатнишиш, Қәмирдинни идеявий җәһәттин чиниққан оттура қол миллий кадрларниң қатариға йәткүзди.

Өткән жили күздә бир түркүм хитай вә миллий кадрлар билән йеза хизмитигә чиқип кәткән Қәмирдин өзи ишлигән хизмәт групписиниң ихтияридики атларниң бирсигә минип, шәһәргә келиватиду.

Күн техи олтармиған. Һава булуңғур, йол яқисидики қари ерип кәткән йәрләрдин һо чиқип туриду. Күнгәй тәрәпкә қариған қирлар билән идирлар қарийип кетипту. Дәрияниң у қетидики йезиларниң терилғу йәрлири ала-чипар болуп көрүниду.

Қәмирдин шәһәрниң ичигә кириши биләп учриған дуканларниң бирсидин икки бағ бедә вә бәш қадақ арпа сетивалди. Бедини чулвури билән бағлап, етиниң арқисиға бөктәрди. Йәмни болса, пахта ғоҗунниң бир бешиға қуйдурувалди. Туғулуп шәһәр көрмигәи җәдә қашқа ваң-чуңи билән тарақ-туруқ қалаймиқини көп кочиларға киргәндә қулақлирини шиңтайтип, әтрапиға әндишә билән қаратти. Бирәр йочун нәрсә көрсә униңдин һетиқап яки қорқуп боюн вә ямпаш гөшлирини титритәтти. Бирнәрсини банә қилип үркүп кетишкә тәмшиләтти.

Қәмирдин Ташләпкидин өткәндә, җедә қашқиму тәғдиргә тән бәргәндәк ишәшлик қәдәм ташлашқа башлиди. Бирақ алдидики тоғра кочиға чиқип, солға бурулғанда оң тәрәптики өйниң деризисидин кимду бири, бир җавур жундини уларниң алдиға төкүвәтти. Җедә қашқа шундақ үркидики, өзини ат минишкә пишшиқ дәп һесаплап жүргән Қәмирдин йәргә қандақларчә учуп чүшкинини билмәй қалди. У дәрһал орнидин туруп қечип кетиватқан етини тутувалмақ болди. Бирақ йәр дәссәп туралмай қалди. Шу арида удулдики супида олтарған бир қери бовай униң қешиға кәлдидә:

— Тазиму қаттиқ жиқилдиңа, балам, — деди Қәмирдинниң қолтуғидин йөләп. — Дәссәп баққина, һә, әнди мону путуңни дәссә. Дурус, пут-қолуң сақ екән. Ямпишиңниң гөшлири ағриған болса керәк.

Бовай мошундақ сөзләр билән Қәмирдинни у яқ-бу яққа маңғузуп андин ишиги алдидики супиға әкелип олтарғузди.

— Сәрадин келивататтиңму, балам? — дәп сориди вә бу соалиға җавапму алмай сөзләп кәтти. — Мошу йеқин арида Имин һаҗиниң һөкүмәт мусадирә қилған өйигә бирнәччә аилилик кадр хитайлар көчүп келиведи. Бирақ, балам, уларниң хотунлири толиму болумсиз, һорун немиләр екән. Нәччә қетим ейттим, һәтта бая бир вақитта “жунда-чақандини кочиға төкмәңлар, биздә ундақ адәт йоқ. Һойлиниң ичидә әврәз бар. Имин һаҗи уни өткән жилила колатқан” дедим, аңлимайду қара. Деризидин жунда-чақанда төккән кишини бири кам сәксән яшқа келип, мана әнди көрүватимән.

Шу арида бовай көрсәткән өйдин бой-турқи охшаш, қара чачлирини қулиғиниң һалқилиғиға тоғрилап кәстүргән, үзлири япилақ, әр кишидәк пахтилиқ сим-тужурка кийгән икки хитай хотуни чиқип, буларниң қешиға кәлдидә, Қәмирдиндин кәчүрүм сорашниң орниға бирси:

— Көзүңгә қарап маңсаң болмамду? — дәп доқ қилди. Иккинчиси болса:

— Ат минишни билмигәндин кейин пиядә жүрсәң болмамду? — деди.

Бу икки хотунниң гепи, ямпишиниң ағриғи йеқидин пәсләшкә башлиған Қәмирдингә нәштәр санчиғандәк тәсир қилди. Әгәр өлкә азат болмиған чағларда мошундақ әһвалға учриған болса, мону икки тәтәй хотун падишаниң кенизәклири болған тәғдирдиму, ширдәк етилип, канийини боғуп ташлиған болар еди. Лекин һазир ундақ қилишқа болмайду. Әксичә, уйғур хәлқиниң азатлиққа чиқишиға вә уларниң социализм қурушиға ярдәм бериш үчүн кәлгән хитай кадрлириниң үзини қилип, бу хотунларниң бәтқилиқлиғини бирәр қетим кәчүрүвәтсиму болиду. Қәмирдин мошундақ ойға кәлсиму, амма өз ғуруридин чүшмәй, азатлиқтин бери үгәнгән хитай тиллирини ишқа селип:

— Силәр кимниң хотунлири? Әрлириңлар қәйәрдә ишләйду? Мән силәргә тәртип-интизамни чүшәндүрүп қойимән! — дегән гәпләр билән һүрпийип қойди.

— Тәтәйләр немә дәйду, балам? — дәп сориди бовай. “Билмәй қалдуқ” — дәп кәчүрүм сораватамду? Яки бурунқи җаңгудиларниң хотунлиридәк доқурини чиқириватамду?

Қәмирдин бовайниң әлпазидин өзи үчүн бу икки хитай хотуниға аһанәт қилиштин янмайдиғанлиғини пәмлидидә:

— Һә-ә, кәчүрүм сораватиду, — деди бовайни хатирҗәм қилип. Андин өзлиригә яқтурмиғандәк, кибир билән қарап турған икки тәтәйгә бурулуп: — әгәр буниңдин кейин мошуниңға охшаш яримас ишларни қилсаңлар, мән силәргә көрситип қойимән, — деди вә бовайға рәхмәт ейтип, қечип кәткән етиниң кәйнидин маңди.

Қәмирдин өйигә йетип кәлгәндә, баһарниң биринчи ямғури йеғишқа башлиди. Аттин жиқилип бәдини ағриғинини аз дәп, етини үркәткән хитай хотунлириниң дәхәңгәйлигидин рәллә болған Қәмирдин аттин чүшүп, өйиниң коча ишигини ачмақ болди. Бирақ ишик ечилмиди. “Апамлар ишикниң илғурини бәкитип қойған охшайду” дәп ойлиған Қәмирдин қамчиси билән ишикни тақилдатти. Униңға җававән һойла ичидин хитай базиридики содигәр хитайлар бақидиған мөшүктәк, хор-хор иштниң аччиқ-аччиқ һавшиған инчикә авази аңланди. “Булар хор-хор беқивалдимекинә?” — дәп ойлиди у. Шу чағда хитай тилида сөзлигән әр кишиниң өктәм авази аңланди.

— Ким бу?

Қәмирдинниң жүриги қарссидә қилип қалди. Бешида: “Бизниң өйдә немә қилип жүргән хитайкинә бу” дегән соал пәйда болди. Хор-хор иштниң үни техиму қаттиғирақ чиқишқа башлиди. У һәтта кичиккинә дихмақ путлири билән ишикниң босуғисини татлап һавшишқа башлиди.

— Ким бу? — Байиқи өктәм аваз йәнә тәкрарланди.

Қәмирдин бирпәсниң ичидә, өзини алливандак әндишигә салған бу йочун авазға хитайчилап буйруқ арилаш җавап бәрди.

— Ишикни ач! Бу мән.

Шу арида қоллириға фонарь тутқан кимләрниңду хитай тилида чуруқлишип, “Кимкән у? Немә дәйду? Тонумисаң ишикни ачма,” — дегән сөзлири аңланди.

Қәмирдин: “Башқа бириниң өйигә келип қалмиғандимән?” — дегән ой билән әп-чөрисидики өйләргә, кочилардики дәл-дәрәқләргә қариди. “Яқ, өзимизниң өйи, бу немә иш? Апам билән Сариханлар нәгә кәтти? Мону хитайлар қандақларчә бу йәрдә жүриду?”

Мошундақ соалларниң оттурисида қалған Қәмирдин җәһли билән сориди.

— Һәй, йолдаш, бу өйдә мениң бала-җақам бар еди. Улар қени?

— Көчүп кәткән, — деди һойлидики хитай.

— Көчүп кәткән? Нәгә? Немишкә?

— Билмәймиз. Бизгә бу өйни наһийәлик даңбунин шуҗиси бәрди.

Қәмирдинниң пут-қоллири иссиқ укол салғандәк, бошап кәтти. У жирақ-жирақ отлақлар билән етизлиқлардин пәрваз қилип, дан чишләп өз угисиға кәлгәндә, балиларниң орнида түгүрлинип ятқан иланни көргән ата қалиғачтәк өзини йоқитип қойди. “Бу немә иш? Улар немишкә көчүп кәтти? Немишкә маңа хәвәр қилмиди?”

Ямғур болса тохтимай яғатти. Удулидики өйләрниң деризилиридин чүшкән лампиниң йоруғида кочидики ат-һарвуларниң излириға жиғилған лай сулар әйнәк парчилиридәк пақирап туратти. Шамалға дүмбисини қилип турған җәдә қашқа немидинду үркигәндәк жулқуниведи, Қәмирдинниң қолидики тизгин чиқип кетишкә тасла қалдн. У шу чағдила бу йәрдә әнди турушниң пайдисизлиғини чүшинип, удулидики чақса дәрвазиға бардидә, уни тақилдатти.

— Кимәй бу? — дегән бойичә үстигә чапан йепинған бир киши алдиға чиқти.

— Бу мән, Қәмирдинғу.

— Һой, бармусәнуй, ука, — дедидә, чапан йепинған адәм хошал болуп дәрвазини ечивәтти, — қени өйгә кир, ука. Ямғурға тазиму чилинипсәнә.

Бу адәм күз вә қиш мәзгиллиридә мәсә тикип, әтияз билән язда ямақчилиқ қилидиған Һедил уста дегән касип еди.

— Рәхмәт, Һедил ака, өйгә кәлсәм...

— “Һәдәң иккимиз байила параң қиливедуқ”, — дегән бойичә Қәмирдинниң сөзини бөлүвәтти Һедил моздуз — һәдәңгә Қәмирдин кәштә-патта келип қалғидәк болса, Сариханниң орнида хи-

тай тәтәйлирини көрүп, әрвайи үркүйдиған болдидә девидим, дегинимдәк бопту. Һавахиндәмләр, ука, бүгүн төрт күн болди бу йәрдин көчүп кәткини. Мениң "җайлишивалдиңларму" дәп беришқа задила вақтим болмиди. Һәдәң түнүгүн берип кәлди, — деди. Мал базириниң арқисидики кочиға көчүп берипту.

— Немишкә көчүп кәтти? — дәп сориди Қәмирдин.

— У йеқини, ука, уқмидуқ.

Шу арида һойлиға чиққан моздузниң хотуни Қәмирдинни өйгә кирип бир чинә чай ичишкә тәклип қилди. Бирақ у һозурханилиқ көрситип, бала-җақисиниң барған өйини биливалдидә, хошлишип, етиға минди. Қәмирдин аилиси көчүп барған өйни тенимәйла тапти. Бир қанити ажрап йәрдә ятқан йоған дәвазидин кирип, етидин чүштидә, уни ян тәрәптики лапасқа бағлап, удулидики пәшайванлиқ өйниң ишигини тақилдатти. Өйниң ишиги ечилмай туруп, "Ким у?" дегән соал йәнә хитай тилида аңланди. Қәмирдин қаққан қозуқтәк туруп қалди. Шу арида дәрвазиниң сол тәрипидики бир өйниң ишиги ғач қилип ечилдидә, яғлиқ таңған икки аял тәңла дегидәк талаға чиқти. Қәмирдин пәшайвандин чүшүп, байиқи ишиккә бардидә, тақилдатмастинла өйниң ичигә кирди вә босуғидин өтүпла тохтап қалди. Өйниң ичи һодишип турғашқа, һә дегәндә һечнәрсини байқалмиди. Амма қулиғиға жиғлаватқан кичик бала билән Һавахиндәмниң: "Болди, қозам, әнди укол салмайду" дегән тонуш авази аңланди. "Балам бечарә ағрип қаптудә" дегән ой кәлди Қәмирдингә. У тапсидин көтирилип, мәшниң қешида олтарған Һавахиндәмни көрдидә, салам бәрди.

— Қәмирдинғу! Саламәт кәлдиңизму, балам, — Мән техи ишик ечилса, Сариханни йенип киргән чеғи дәптимән, — У қучиғидики һарарити өрләп турған нәврисигә — әйнә қариғина, балам, дадаңму келип қапту, — дегән болди вә балиниң үзини Қәмирдингә көрситип, — қайси күни көчүмиз дәп жүрүп, Һасанҗанға соғ тәккүзүп қоюптимиз. Бурнакүн варақла йетип кетиведи. Түнүгүндин бери кичиккинә яхши. Һазирла сизниң алдиңизда Рисаләтхан укол селиведи, шуниңға жиғлаватиду, — деди.

Ағриқниң тәсиридә өз һәләкчилиги билән болуватқан бала Қәмирдингә бир қаридидә, көзини жумуп пушулдашқа башлиди. Өйниң төр тәрипидә беши ястуқниң бир четигә чүшүп кәтсиму, пәрва қилмай, иккинчи балиси Һүсән ухлаватиду.

— Ямғур техичә йеғиватқан охшайдиғу, — деди Һавахиндәм Қәмирдинниң һөл болуп кәткән үсти-бешиға қарап, — кийимлириңизни йәшсиңизчу, балам.

Қәмирдин тапсиға чүшүп, учисидики төрт янчуқлуқ қелин тужуркиси билән шапкисини қозуққа иливататти. Таладин бир қучақ отун көтирип Сарихан кирип кәлди вә көзигә ишәнмәй, бирдәм туруп қалдидә, қолидики отунини ташлиған пети Қәмирдинни қучақлавалди. Қәмирдин бу қетим қаттиқ жүдигән еди. Йезилардики деханлар жәмийитидә кечә-күндүз ишләш, аманлиқ сақлаш отрядлири билән ухлимай таң атқузуш, вақтида тамақ йемәслик, хизмәт групписиниң йезиқ-сизиқлири дегәнгә охшаш тинимсиз қилинған хизмәтләр униң рәңги ройи, күч-қувитигиму тәсир қилған еди.

— Надир акамларниң өй-ичи течлиқму? — дәп сориди Қәмирдин қолини бөдүр ләңгә билән етип туруп.

— Течлиқ. Улар бурнакүн Һәжәрхан иккиси келип кәтти, — дәп жавап бәрди Һавахиндәм, — Сизни сориди. Қасимжанму пат-пат йоқлап туриду.

— Селимәм һәдәмләрниң әһваллири қандақ? Тайир кәлмигәнду?

— Уларму течлиқ. Селимәм түнүгүн балилири билән келип, қонуп кәтти. Тайиржандин "пат-йеқинда қайтип қалармиз" дегән хәт кәпту.

— Сизчу, бирақла кәлгәнсиз? — дәп сориди Сарихан.

— Һазирчиғу түгиди қилдуқ.

— Бу өйни қандақ қилип тепип кәлдиңиз?

Қәмирдинниң қулиғида өз өйиниң һойлисидин аңланған хитай кадрлириниң гәп-сөзлири билән, хор-хор иштниң аччиқ һавшишлири қайтидин жараңлиғандәк болди.

Сариханниң жуқарқи соалиға Һавахиндәм жавап бәрди:

— Қәмирдин Һедил ахунлардин сорап билгәнду, қизим. Болмиса бу йәрни кечики тундә қәйәрдин тапиду?

— Шундақ, — announced аписиниң жававини толуқлиди Қәмирдин, — Һедил акам оғлум апирип қойсун девиди, мән унимидим.

— Сизгә хәт йезип, хәвәр қилғидәкму болмидуқ, — деди Сарихан, ериниң алдиға апқур чинә билән әткән чай әкеливетип. — Бу өйгә көчүп кәлгән күни кәчтила Һасанжан от-кавап болуп, ағрип кәттидә… — у көңли бузулуп, гепини давам қилалмиди.

— Бала дегән ағрийду, сақийиду. Шуниңғиму жиғламсән, — деди Һавахиндәм Сариханни һәм бәзлигән, һәм жемилигән болуп, андин Қәмирдингә қариди. — Бу шундақ жиғлаңғукән, қараң. Һасанжанниң ағриғи бир якта қелип, униң жиғисини тохтиталмай аварә болғиним. Һелиму шу куни Қасимжан келип қаптекән. Совет дохтурханисиға шу бала иккимиз апирип тәкшүрүтүп кәлдуқ. Дора, уколларни Рисаләтхан әкелип бәрди.

ҺЕЗИМ БӘХНИЯЗОВ

Устаз

Көңлүм көкидә парлап-чарақлап,
Йоруқ юлтуздәк янар жүрәкләр.
Раһәт илкидә күлсәм парақлап,
Айлинар гүлгә ғунчә-порәкләр.
Көңлүм көкидә янған жүрәкләр,
— Улар устазлар вуҗуди, дили.
Өмүргә бәргән мәзмут тирәкләр,
Шулар әмгиги, шуларниң тили.
Нураний әҗдат арзу-тилигин
Сиңдүргән маңа әшу устазлар.
Дана бовилар әқил-идригин
Билдүргән маңа әшу устазлар.
Мәктәптә, ишта, җәң мәйданида,
Тавлиған мени меһриван устаз.
Бүгүн өлкәмниң кәң асминида,
Устаз көргәчкә, қилимән пәрваз.
Һаят йолида ғемим ойлиди,
Ишта яр-йөләк, мәйданда сәрдар.
Хошаллиғимни биллә тойлиди,
Атамдәк көйди устаз-ғәмгүзар.
Чоңқур ойлисам бебаһа екән,
Талмас-чарчимас устаз хизмити.
Шуңа сақлинар еһтирам билән,
Дилда мәңгүгә, устаз һөрмити.

Өтәр вақит

Балилиғим қалған еди мошу йәрләрдә,
Ат-чивиқниң излирида, кона мәлидә.
Сәлкинләрдин жиллар ешип таң сәһәрләрдә,
Қалған еди мән учарған қуш — ләгләкләрдә.
Өтәр вақит, унтулиду хошаллиқ, тойлар,
Унтулиду мәхсәт үчүн чекилгән зәхмәт.
Балилиқниң бир пәйтлири вә мәсүм ойлар.
Унтулмайду, шундақ екән, тунҗа муһәббәт.
Балилиғим һәм яшлиғим ечип китавин,
Оқуғанда шу йәрләргә берип йетимән.
Чалғинимда яшлиғимниң сирлиқ рававин,

Өтмүш чағлар қайнимиға чөкүп кетимән.
Көз алдимда өтәр қатар қайтмас мәнзилләр.
Өтәр дәмләр ақалиған үмүт юлтузин.
Вуҗудумда из қалдуруп кәткән һәзилләр.
Кәлтүриду дилим сөйгән қеши кундузин.
Қанчиму жил үз көрситип ғуюлдап кәтти,
Қанчә қарни тәпти билән eритти баһар.
Қанчиму күз тәр түпәйли мени шат әтти,
Йошуруш йоқ, бәзән қайғу көрсәтти дидар,
Мана әнди яшлиқ өтти, улғайди йешим,
Балилиқтин немә қалди! Пәқәт хатирә.
Бару-йоқтин тола көрүп ақарди бешим,
Лекин көңлүм гүлчимән, әмәс җәзирә.

ЗОРДУН САБИР

Амәт

1

Разақ йерим кечидә охинивелип, йенида ятқан хотунини еғаңлатти:

— Көзүңни ачқина, Мәриййәм, сөзүмгә қулақ салғина, амәт кәлсә шундақ болидекән, бешиңни тонурға тиқивалсаңму, бәхит қуши бешиңға қониверидекән, дүйҗаңлиққа (бригадирлиққа) көрсәтмәйду дәп ойлидиң? Разақтин кишиләр безар болди, әнди уни һечким дүйҗаңлиққа (бригадирлиққа) көрсәтмәйду дәп ойлиған болғедиң, һә? Җәзмән шундақ ойлидиң, кам әқилсәндә! Шу тапта ериң хошаллиғидин ухлиялмайватиду, шерик бол; хапилиғиға тәң ортақ болисәну, хошаллиқни ериңгә оңчә қоюп берәмсән? Яқ, күл, хошал бол!

— Овваш, хошал болғидәк немиси бар екән, ким дүйҗаң болмаптекән? Дүйҗаңлиқ, иссиғи қалмиған чапанға охшап қалғанда сизгә тәккини...

— Сараң, немини биләттиң? Йеңи сәясәт, катта өзгириш дәвридә дүйҗаңлиқ маңа тәгди, биләмсән, дүйҗаң дегән — һоқуқ, қириқ — әллик өйлүкниң тәғдири сениң қолуңда дегән сөз. Сән немини билисән, һоқуқ — амәт! Аброй, пул, раһәт-парағәт дегәнләрму әшу һоқуқниң карамити. Сөзлигинә, әтә кәчтә қанчилик меһман чақирай, мени дүйҗаң сайлашқа қол көтиришкәнләрниң һәммисиниму? Яқ, қанат-қуйруқ, қол-пут болалайдиған алтила адәмни чақиримән. Амма әллик кишини күткәндәк күтисән, улар бизниң тәрәпниң түврүклири, мән шуларниң күчи билән Бешир

түргүнниң тәрәпдарлирини йәңгәнмән, әтигәнликкә нан-тоғач як, һүнириңни көрсәт, меһманлиримниң җанлири яйрисун!..

Аяли ухлап қалди, лекин әтиси кәч киргичә меһман күтүшкә тәйярлиқ қилди.

Қараңғу чүшмәйла меһманлар келишти. Улар мошу қетим Разақни дүйжаң қилип көтириштә "җанпида қилишқан" кишиләр. Бу алтә адәм ичидә бир йәргә жиғилса ғевәт қилиш, иғва таритиш, башқиларни кәйнидин тиллашта бирси-бирсидин қелишмайдиғанлар бар, улар үз туранә махташ-махтиниш, хошамәт, ялғанчилиқта үзи қизармайдиған, һәрхил мүҗәзлик, амма бир пикирлик, һәрхил авазлиқ, амма бир тиллиқ адәмләр, улар бир көз беқишиш билән бир-бириниң жүригини чүшинәләйду, нийитини биләләйду...

Әнди қалған гәпни уларниң өзлиридин аңлайли: мана уларниң ичидики Һесам "зуғуй" дейилидиған пешқәдими сөз башлиди:

— Қени, әмисә, биринчи рюмкини Разақ дүйжаңниң саламәтлиги үчүн көтирәйли!

Алтә қол көтирилди. Алтә пиялә бир-бирисигә уруштурулди.

— Иккинчи рюмкини көзи ярашқан алтун үзүктәк дүйгә (бригадирға) ярашқан йеңи рәһбәрниң шан-шәрипигә!

— Қени, ичтуқ!

— Хошә!

Икки пиялә ақ һарақ ашқазанға киргәндин кейин, уларниң кичик тиллири чиққини турди, ясидақ сарайниң юмшақ чүшәклиридә бәдәшқан қуруп олтиришқан алтә дост бир-биригә гәп бәрмәй, алтә хил авазда тәңла махтинишқа башлиди:

— Буғдайниң раса охшиған йәрлирини өз адәмлиримизгә тоғрилидим.

Беширға ялғандин шорлуқни махтап қойдум, әнди ишттәк харлинип, шорлуқта пашиға йәм, пақиға һәмра болсун!

— Беширниң тәрәпдарлири гуңшеға (коммуниға) әризә қилармекин дәймән!

— Сән Разақ, аттин чүшмәй көкбешилиқ қилип бәргин, етиз ишиңни әзаларға қилғузимән!

— Қени, ғәлибә үчүн йәнә бирдин қақайли! — деди Разақ һәмралириға зоқ билән бир-бирдин қарап чиқип, — бүгүн өйүмни көтиривәтиңлар, кигиз-кечәкләрни тилғивәтиңлар, һәрқандақ ғизани буйрушқа, уссул, нахша, иш қилип, һәммигила рухсәт, мән силәргә бешим билән хизмәт қилишқа тәйяр, өмләп минип ойнисаңларму, қолумни көсәй, бешимни дап қилсаңларму разимән, хошал болайли, күләйли! Биз жутниң меңиси, жулуни, жүриги, бизла тик туруп бәрсәк пешимизни тутқанлар көкләйду, пейимизға чүшкәнләр дағда қалиду. Қени, хошаллиқ үчүн көтирәйли!

Уларниң париңи бара-бара бир нуқтиға — Бешир түргүн үстигә мәркәзлишишкә башлиди. Улар бир-биригә гәп бәрмәй, өзлириниң ғәлибиси, Беширниң һалакити тоғрисида сөзләшмәктә, бәлки улар таң атқичә мошу темида сөзлишәр яки арилиридин бир "бузақи" чиқип көңүллүк олтириш җедәл билән ахирлишар, хәйир, биз уларни шу йәрдә қоюп туруп әнди Беширниң өйигә келәйли.

2

Беширниң тәрәпдарлири уни дүйҗаң қилишқа бурунқидәк қизиқмиди. Тиркәшмәйла дүйҗаңлиқни Разаққа өтүнүп беришти. Улар Беширниң дүйҗаң болмиғиниға султаймиғини билән дүйниң икки миң бәш йүз мо күзгисидин алиқанчиликму алмиғиниға хапа болушти.

— Сән немишкә ағзиңдики нанни хәйиргә беривәтисән! — деди улар аччиқ билән. Бешир күлүпла қойди, униң йә аччиқ қилғинини, йә қосиғиға бир план пүккинини билгини болматти. У башқиларниң җемиләш, тәсәлли, хошаллиқ, һисдашлиқлириға писәң қилмай өйигә қайтип кәлди.

У пешайвини астидики супида зоңзийип олтарди вә:

— Маңа әллик мо йәр тәгди, — деди аялиға қарап котмәк бурути астидин мулайим күлүмсирәп.

— Аңлидим, һелиқи шорлуқ, һелиқи пашилиқ, ишт өлүгиниму қойғини болмайдиған илҗириқ басқан көлнима? У йәргә немә теримәкчи. Бәш балини чүчүк буя, кәкри-будушқақ билән бақаттимму мән? Бәргән йерини қаримамдиған! Вуй, шундақ дүйҗаңниң тили еқип кәтсун, қачанғичә аний тапмақ? Зади Разақ тармуш иш беши болсила бизгә баласи тәгмәй қалмайду...

— Қойсаңчу, хотун!

— Дәймән, — әнди тил қисинчилиғим йоқ, үч вақ суюқниң вақтида шу тармуш дүйҗаң болуп немиләрни қилмиди? Қой бодайдиған күнҗүрни йегүзди, полат тавлаймән дәп, бағдики қучақ йәткүсиз карияғачларни кесип кетип бир тийин бәрмиди. Һә, десила сизни колайду: уруқ-туққан, ағинә-өңгини қоймай ғаҗиди, солиди, урғузди, җазалиғузди! Қучақтики баламни сөрәп җүрүп күнигә миңдин бағлиқ ешип тапқан номерлиримни илик алмиди, даҗәй вақтида беғимизни тартивалди, һойлимизни қорайға бастурувәтти; өйүмизни тола чаңтуруп төрт қетим тонурумни йөткәптимән, вуй, бешини йәйдиған тармуш, йә өлмиди, йә жиқилмиди, қачанғичә һапаш болидекин бизгә, тайинлиқ өзи суға баш, қара чилан, мәлигә йеқин йәрләрдин еливалғанду? Өзәм баримән, яқисиға есилимән,

чашқан қуйруғидәк бурутида гүләңгүч учимән! — аял дүйжаңни кайиғиничә талаға қарап маңди.

— Қайт!

Бешир аялиға аччиқ билән вақириди. Йелим билән қатқан башлирида серилип тохтимайдиған яғлиғини бир қолида тутуп, бир қолини һавада пулаңлитип кетип барған аял дәрһал тохтиди. У узун жиллиқ һәмрайиниң қоюқ қашлар арисида пилдирлап турған өткүр, газир көзлиригә әйминип қариди:

— Һә, бармайму әмисә?

— Барма!

Буйруққа көнгән аял қанчә тез дәрвазиға барған болса, шунчә тез супиға қайтти. У бирдинла юмшақ-пәскойға чүштидә, йелиниш билән:

— Әллик мо шортаңға немә теригүлүк, әмисә?! — дәп сориди.

— Тавуз.

— Немә, бәздәк йәргима?

— Бәздәк әмәс!

— Һә?

— Яғдәк йәр у, дадам рәмити у йәрдин тағар-тағар буғдай алған...

— У чағда йәр йешиқимиған, үч-төрт жил боз ятатти, һазирчу? Һәммә етизниң аяқ сүйи шу йәргә топлиниду, язғичә пақа кокирайдиған бир көл турса у йәр!

— Көл болса йәр қилимиз!

— Трактор билән илҗириқни ағдуруп берәттиму, немә билән түзүгүлүк?

— Кәтмән билән.

— Немә, ким чапиду кәтмәнни?

— Иккимиз чапимиз, чейиңни әт, кәтмән айлатқини баримән. Оғлуңға ейт, мәктәптин келипла ешәк-һарвуни қатсун!

Бешир түргүн орнидин турди. Орнидин турғанда тизлири ғичирлиди. У ақирип кәткән өтүгиниң қонҗисини жириқ, тармуштәк қатқан қоллири билән тартти, андин кейин, өңүп кәткән қара нотисини чиңитип қойди. У униң бир ишқа тутуш қилғанлиғиниң бәлгүси еди.

Бешир түргүн — бу исимни мәлидә ким билмәйду? Қайси бир халис ишқа муһтаҗ болғучи униңдин миннәтдар болмиған? Қайси бир җени ичигә патмиған тәлвә униң намини аңлиса чөчүмигән? У һаҗәтмәнниң дәрдигә йетип, бурни көпкәнниң безини елип кәлгән адәм. Бешир он бәш йешидин қириқ сәккиз йешиғичә болған оттуз үч жилни етиз иши билән өткүзгән дехан. Униң қатмал қоллири қанчилиған чепишлиқ кәтмән, иштик оғақ, тараң-тараң һарву,

ойнақ атларни қатардин чиқарған. Униң чапқан кәтмини бир йәргә топа доглиған болса, бу мәлиниң бир четидә тағ бена болған болар еди, навада униң оғақ-чалғисида жиқилған бедә-чөп, ашлиқларни бир йәргә догилап түрмәл ясиған болса, бу түрмәл Или дәриясиниң еқинини қинидин чиқарған болатти. Бу мулаһизигә һечким қарши чиқмиса керәк. Чүнки көпчилик билиду: Бешир бир жилда үч-төрт қетим Ғулжа шәһиригә кириду. Үрүмчи турмақ, техи Ғулжиниң ғәрибидики Баяндайни көрүп баққини йоқ. У йезиниң һәммә еғир ишлириниң қатнашчиси, Қаш дәриясини тизгинләштә күнигә жигирмә оттуз кубометр топа қезиш билән даңқ чиқарған. Полат тавлашта һәр қетим йүз килодин руда көтириш билән илғар аталған, чалға чапса он нәччә мо чүширип, омичилиқта тилға елинған, челишқа чүшүш, оғлақ тартиш, қисқиси, әрлик билән көрүлидиған ишларниң һәрқандиғида тилға елинип кәлгән. Әйнә шу қәйсәрлиги үчүн “түргүн” дегән ләқәмгә егә болған әмгәкчи. Һәр йезиниң ақсақал-мөтивәрлири болғинидәк, һәммә ишта көпчиликни ағзиға қариталайдиған сәркилири болиду. Уларсиз той-төкүн, нәзир-чирақларда дәстихан селинмайду, уларниң мәслиһитисиз қиз-жигитләр үчүн мақул җавап болмайду. Улар өзлириниң сап диллиғи, һалал тәри, халислиғи билән әйнә шундақ һөрмәт-инавәткә егә болған...

Гәпни Бешир түргүнгә йөткәйли: у, супидин чүшүп, амбириға кирдидә, у йәрдин ақланмиған ирғақ дәстисидин иккини елип чиқти. Һойлиниң бир булуңиға гүлхан йеқип, дәстиләрни пучулап матиғуч билән матиди. Бу чағда аяли супида пәйда болдидә:

— Һуй, чай ичмәмду? — деди.

Март ейиниң ахири, күн убданла иссиған, мекиянлар сайришип әнсиз қақақлашқан, ғоразларниң таҗ һалқилири алаһидә қизирип, авазлири, қанат қеқишлири җанланған, мозай, қозиларниң қийғитишлири қариғожиниң дорамчилиғи, қушқачларниң сөһбәтлири әвҗигә кәлгән чағ. Мана бу чағда деханниң көңли план билән толиду, уларниң гепи азийип, иши билән ғеми көпийип кетиду.

Бешир түргүн һойлисидики тәбиәт кәлтүргән шавқун-сүрәнни аңлап, бәлвиғини техиму чиңитип қойди вә қолини жуюп пота учиға сүрттидә, уштиса чачрап туридиған непиз ақ нанни әткән чайға бесип йәп, етизға тезирәк меңиш үчүн супиға берип олтарди.

3

Қишичә қар астида салпийип ятқан буғдай майсилири баһар қуяши билән җанланған: япрақлири ялтирап, худди йәрдин көтирилип чиқип кетидиғандәк тез өрлимәктә. Туташ етизниң у

йәр-бу йеригә хадилар, байрақлар қадалған. Бәзи йәрлиригә һәтта шах-шәмбә санчилип четилған, деханлар әнди мошу парчә йәрләрниң ғожайини, улар өз йәрлиридә байлиқ яритиш үчүн һазирдин тартип тәр төкмәктә: бәзилири оғут чачмақта, бәзилири ериқ чапмақта, бәзилири һәтта алаңғу йәрләргә челәк билән су тошуп майсә көчүрмәктә еди.

Бешир түргүн йолда кетип берип буғдай етизида ишләватқан һәмралириға қарап хурсинип қойди. Чүнки униңға буғдай етизи берилмиди. Әллик мо шорлуқ йәрни көпчилик мозай-топақ отлиғи қилимиз дегәндә йәр зайә болмисун дәп Бешир түргүн у Йәрни тохтам билән өткүзүвалди. Мана әнди униң ғеми һәмминиңкидин көп. Лекин Бешир чиш йерип бирсигә һал ейтмиди. У көпчилик алдида қилған вәдисидин йенивелишни гуна һесаплайду. Немила болмисун, әшу йәрдин нан тепип йейиш, күлкигә-мәсқиргә қалмаслиқ керәк.

— Һә, Бешир, меңипсәндә! — деди дүйжаң өз етизидин чиқип күлүп туруп, — көңлүм ғәш, адаш, кечичә түзүк ухлалмидим: саңа буғдай етизи бөлүнмиди. Төрт модин йәттә жанға жигирмә сәккиз мо буғдай терийдиған йәр тегәтти. Саңа таза яхши йәрдин бөлүп бәрсәкму бирси ғиң қилматти, лекин йәнә бир қетимлиқ түргүнлүк қилдиңдә, трактор лазимму?

— Яқ.

— Бопту, бекарға ағдуруп берәйли. Һә, раст, сән ейтқина, “төмүр өкүзни” он миң йүвән баһалап, Һакиға бәрдуқ, бәш жилда төләп болиду. Қандақ бопту.

— Һесаплап көрәй...

— Бизму һесаплидуқ, қиммәтму, әрзәнму әмәс.

— Һакиға ейтай, әллик мо йериңни бекарға ағдуруп бәрсун, һә, бүгүн барса қандақ?

— У чағда кәтмәнни нәгә ишлитимән?

— Тола түргүнлүк қилма, Бешир, қеридуқ әнди, қени чәктүргинә! Бешир ялаң чибәрқут тужуркисиниң янчуғидин гүллүк халтиси билән түрмәлләнгән гезитини чиқирип дүйжаңға сунди вә униң чирайиға қаримай туруп:

— Һә, раст, аяқ сүйини чоң өстәңгә чүшириветиңлар, әзаларға ейт, һәммиси өстәңгичә ериқ алсун, болмиса мениң етизим су астида қалиду.

— Бу гәпни яхши дедиң, ойливедим, унтуптимән әтила пүтүн әзаларға чүшүгә ериқ чепишни буйруймән.

Улар яндишип меңишти. Уларниң тән қурулушиға қараң: Бешир доғлаң, қисқа бой, кәң йәлкә, аяқлири мәзмут әзимәт. Разақ

униң тәтүрсичә шодима, путлири инчикә, тизи егилип туридиған, дүмчәгирәк адәм. Чирайлиричу? Бешир қариқумчақ, үзлири япилақ, узун бурнининң учи қизил, сақал-бурутлуқ, көрүмсиз адәм. Разақ униң тәтүрсичә ақ-сериқ, аяллардәк силиқ үз, бурни кичик, көзи йоған, коса жигит... Беширниң авази ғараң-ғуруң, мозайниңкидәк қопал. Разақниң авазиму бойидәк инчикә вә җараңлиқ. Әнди мүҗәзигә кәлсәк, Бешир кам сөз, униң ағзидин һәрбир сөз худди амбур билән тартип чиқирилғандәк тәстә чиқиду. У камдин-кам күлиду. Оюн-тамашида йоқ. Разақ болса иштин оюнни, уйқидин гәп сетишни яхши көриду, у гәп билән жиғлаватқан балини жиғидин, тәрсани аччиқтин тохтиталайду, мәлигә тарқилидиған пүткүл йеңи хәвәрләр, дөләт сәяситидики өзгиришләр Разақниң тили билән тарқилиду... Бу иккиси мүҗәз җәһәттин бир-бирисини зериктүридиған, бир-бириниң җениға тегидиған икки хил адәм, бу ишләп чиқириш дүйи әшу икки адәмниң сәвәви билән иккигә бөлүнгән. Узундин бери бу иккиси алмишип дүйҗаң болуп келиватиду. Бәр иккисиниң күчлүк һимайичи-таянчилири бар. Уларниң сайлиниш қаидисиму аддий: сәясий һәрикәт болсила дүйҗаңлиқ Разаққа тегиду. Дүй қийинчилиққа қалғанда, әзалар Беширни дүйҗаң қиливалиду. Разақ гәп билән, Бешир әп билән әзаларни башлайду Бирси бай қилиду, бирси гадайлаштуриду.

— Адаш Бешир, бөртә атни үч йүз сом баһалап қойдум, қандақ? Сән ал, резинка чақлиқ һарвуниң һелиқи икки атлиғи йеңи, униму әрзән баһада ал. Мениң пикиримгә кирсәң, өкүзлириңни сат, йәнә бир ат қил соқилардин иккиси бар екән, бирни таллавал, Ақсайский соқа билән ағдурсаң трактордин қалмайду җуму, қандақ, ат-һарву соқини бүгүнла һойлаңға әкелип берәйму? Өзәңмиғу өкүз қошқа амирақ, бопту әмисә. Һә, растла, һойлаңда қой қиғи җиқ тураттиғу, қол тракторлири билән тошутуп берәйму, йә?

— Яқ, қиғниң лазими йоқ.

— Оғутлимамсән, маңа жигирмә һарву қой қиғи лазим болуп қалди.

— Оғутни мән берәй.

— Ағизиңға қәнт, адаш, күзлүккә икки мишкап буғдай бир мишкап зиғир бериман, билимән, сениң бу жил той ишиң барғу. Һә, раст, сән язлиқ буғдай теривалсаң болатти. Чарвиниң йеридин саңа йәнә оттузни берәй.

— Яқ.

— Һә, тохта, адаш, әнди ядимға кәлди: тохтамда әллик мо йәрдин әллик тонна тавуз чиқиду дейишкән әмәсмеди, һесаплисам, вәзипәң еғир болуп кетипту. Мундақта тонниси әллик сом, җәми икки миң

бәш йүз сом болидекән, бәк еғир, саңа вабал, һәр мосидин 300 килодин тапшурсаң болидекән. Болди, мән буни түзәймән.

— Көпчилик түзгән тохтамни сән немишкә түзәттиң?

— Ундақ болса, саңа зиян болсичу?

— Һәммила адәм пайда алаттиму, әмисә.

— Яқ, қариғина...

— Болди, чүшүгә ериғини чап!

Бешир түргүн қолини бирла шилтидидә, илгирилəп кәтти.

— Оғутиңни етизимға тошуймән, һә, әмисә.

Бешир зуван сүрмиди, шу күнила дүйҗаң қол трактори билән Беширниң һойлисидики һәммә оғутни буғдай етизиға тошувалди вә чашқузупму болди.

4

Хатәмхан әнди бу йәрдики турмуштиму ләззәт барлиғини чүшәнди. Нәччә вақиттин бери чечәк билән пүркәнгән йезини, тавақ қолтуқлишип, һәр күни дегидәк меһмандарчилиққа биллә маңидиған холум-хошнилирини, йеза яшлирини, узун периҗиләргә пүркинишип мечитқа меңишидиған җамаәт қовмини, туғулуп өскән йезисидики күндилик турмушни тола әслəтти вә сеғинатти. Һазирчу? Бу ялғуз кәпидиму инсан үчүн йетип ашқидәк хошаллиқ бар екән.

Икки қәвәтлик, усти орус чиркосиниң чедиридәк көрүнидиған ялғуз кәпә, униң әтрапида һорунлуқ билән көшәп ятидиған ала сийир, төрт қой, икки өкүз, тинимсиз һавшуп-ғиңшийдиған бағлақтики Ақтөш... Хатәмханниң ич пушиғини чиқиридиған әмәклири. Кәпидә сәһәр охинип торғайниң чивилдап асманға көтирилишини тамашә қилиш, қирларни яшартиватқан дала чөплириниң мезилик пурақлиридин ләззәтлиниш, шох мозай билән етишип жүрүп ала сийирдин қоюқ бир челәк сүт сеғивелиш, наштиғичә талай йәрниң һөснини өзгәртип болған Бешир түргүнниң қоюқ әткән чайни иштиһа билән ичкинигә зоқлинип қарап олтирип шама чайнаш; кәтмән чепип, чүшлүги сүт елиш, тамақ етиш, чүштин кейин йәнә кәтмән чепиш, кәчтә салқин шамалниң сәгитиши билән өстәңниң һәйвәтлик шақиришиға қулақ селип уйқиға кетиш... Умумән униң үчүн йеңилиқ вә ләззәтлик...

Чүшлүк тамақтин кейин Бешир түргүн биринчи қетим чүшлүк уйқиға ятти. Ериниң хоригиму бүгүн Хатәмханға йеңичә болуп туюлди. Униң қаришичә, бу хил хорәк хатирҗәмлик вә көңли имин тапқанлиқниң бәлгүси еди. Хатәмхан тинимсиз ерини хатирҗәм қилған әллик мо йәргә синчилап қарап чиқти, май қуяшида яшарған яп-йешил даланиң оттурисидики өзи дәссәп турған бу йәр анидин

йеңи туғулған бовақтәк яп-ялиңач еди. Оңғул-доңғул чөнәкликләр, тартилған ериқлар, соқулған қирлар, қарамту топрақтин башқа һечнемә көзгә челиқматти. Икки чәттә илҗирик, чүчүк буя йилтизидин пәйда болған чога догиси ақирип туратти. Бу тилғанған йәрдин Бешир ләззәтләнгән екән, Хатәмму һөзүрлиниши керәк. Чүнки ериниң хушлуғиға шерик болуш аял үчүн бир муқәддәс борч әмәсму?! Мана шуни ойлисила әтияздин тартип һазирғичә ериниң тил вә силкишлиригә чидап жүрүп, торғай билән тәң туруп қараңғу чүшкичә кәтмән чапқини, зәмбил көтәргини, йилтиз тәргини, тамақ салғини, чөнәк тартқини, уруқ салғини униңға раһат беғишлайдиған иш болуп туюлиду.

Хатәм уруқ селинған йәрләргә қариди. Жумран йешил тавуз майсилири чалмиларни икки тал мәзмут яприғи билән жуқуриға көтирип, йәрдин үсүп чиқишқа башлиған еди. Аял худди тунҗа нәврә көргәндәк хошал болуп кәпигә қарап жүгәрди вә хорәк тартиватқан ерини еғитип туруп:

— Һуй, һуй, болуң, болуң, дәймән, тавузлар үнүпту… — деди.

— Сараң!..— деди Бешир көзини угулап олтирип, уруқ салғандин кейин үнмәттиму, әмисә!

— Ғуччидә үнүпту!.. Аял күндә қарайған, йерилған үзини алиқанлири билән тосап туруп күлди.

— Су исситип таранғин, икки күнлүк рухсәт беримән, балилириңни көрүп чиқ!

— Бүгүнму?

— Яқ, әтә!

Улар шу күни кәч киргичә кәпә әтрапидики гүлләргә ишлиди, йерим кечигичә кәпә әтрапидики гүлләрни, тавузни қандақ сетиш, күзлүккә болидиған тойлар тоғрилиқ сөзләшти вә шерин уйқиға кетишти.

Хатәмхан әтиси йәнә торғай чивилдиғанда оханди. Бир торғай асманға көтирилмәктә. Асман тиниқ көк еди. У күлүмсириди вә тавузлуққа қариди. Тавузлуқму тиниқ көк еди. У көзини углаветип йәнә қариди, кәпә әтрапи худди асмандәк тиниқ көк су еди. Нә чөнәк, нә қирлар керүнмәтти. Кәпә худди қолвақтәк су оттурисида ләйләп туратти, Хатәм чачлирини чаңгаллап вақиравәтти:

— Вайәй, қиямәт қайим бопту, топан сүйи!

Бешир түргүн чөчүп оханди вә су астида қалған тавузлуққа қарап тамдәк татирип кәтти. Хатәмхан болса худди туюқсизла бир йеқини қаза тапқандәк һөкүрәп жиғлавәтти, униң жиғисиға җававән көл үстидә учушуп жүргән қарға-қузғунлар әнсиз қақилдишатти…

Лекин Бешир түргүн зәрбә вә зиянға көнгән адәм болғачқа толиму аһ уруп кәтмиди. У ғораз тажисидәк қизарған мәзмут аяқлири билән су кечип жүрүп, апәтниң мәнбәсини наһайити тезла тепивалди: Разақ тармуш күзги буғдийиға биринчи болуп ахтама сүйи қойған екән. Ахшам қинап қойған бир ерик су шу аққиничә чүшүргә ериғи чепилмиғини үчүн уттур келип Беширниң йерини бесипту. Бешир дәрһал туған йөткиди, Разақниң буғдайлиғиға худди өз етизидәк чоң өстәңгә қаритип ерик алди. Аяқ сүйи һечкимгә зиян кәлтүрмәйдиған болғандин кейин, Разақ билән сөзлишиш үчүн мәлигә қарап маңди.

Хатәмхан жиғлиғиничә мәлигә кәлгән вә Разақниң өйигә келип дат ейтип болған еди. Разақ Хатәмханға қошулуп зиян үчүн ғәм йеди вә дәрһал дүй һәйъәтлирини жиғип “су апитиниң” зийиниға учриғини үчүн Беширға ғәмхорлуқ қилишниң йоллирини излиди.

— Шундақму су тутамсән! — деди дүй һәйъәтлиридин бири хапа болуп, — түнүгүн қинап қойған сүйиң кечичә Беширниң тавузлуғиға аққини немиси?

— Ағиниләр, мән қачан су тутуп баққан! — деди Разақ иқрар болуп, — Һезим қапаққа икки сом бәргән, униң бунчилик зиян салидиғинини мән нәдин биләй?

— Һә, немишкә ялғуз сениңла чүшүргә ериғиң чепилмиған? — Йәнә бир һәйъәтму аччиқ билән сориди.

— Ерик дегән кәтмән билән пүтидиған гәп. Мениң кәтмән чепишқа нәдә чолам тәгсун. Әтидин кәч киргичә өйму-өй кирип йол-йоруқ бериш, жуқуриниң сәясәтлирини тәшвиқ қилиш билән болимәнғу!

— Немишкә Һезим қапаққа аяқ сүйини өстәңгә қина дәп йол-йоруқ бәрмидиң, әмисә?

— Һезим қапақ растинла қапаққән, — деди Разақ хапа болуп, — мениң йеримгә үсти-үстиләп оғут берилгән, еқитиварақ суғарғин десәм, Беширниң йерини бастурувәтипту.

— Сәнму қапаққәнсән, әмисә, — деди бир гәпдан Разақни мазақ қилип, — буғдайниң үстигә оғут чечип йәнә еқитиварақ суғарғин дегән болсаң оғутниң һәммисини еқитип боптидә?

— Бухгалтер иккимиз көрүп кәлдуқ, — деди Разақ хирилдап күлүп, Беширниң тавузлуғи Сайрамниң көли бопту. Аз күндин кейин пақа леши билән явайи өдәк қайнайду. Әнди Бешир тавуз терийман демәй, қилтақ қоюп өдәк тутса болғидәк һа... һа... һа...

— Һезим қапақ ялғуз әмәскән, Беширму бир қапақ!

— Шуниң үчүн чиқтидә, бу чатақ!.. Һа... һа... һа... Жиғин Беширни мазақ қилиш билән ахирлашти.

5

Хатәмхан Разақниң үстидин хелә йәргичә әризә-шикайәт қилип барған болсиму, Бешир түргүн бирсигә чиш йерип дат ейтмиди. Һәтта Разақтин хапиму болмиди, келишмәсликни өзидин көрди. “Разақниң чүшүргә ериғини бурунирақ чепип бәргән болсам, бу балайи-апәт кәлмигән болатти”, — дәп ойлиди у.

Кәчқурун Разақ тармуш униң һойлисиға кирди, у гәз бағлиған непиз ләвлирини ялап қоюп, өзини қайғулуқ көрсәтти:

— Әпу қил, Бешир, бехәстилик қилдим, зиян маңа һесап болсун, мениң буғдайлиғимниң йеримини ал, мән саңа зиғирдин оттуз мо, қонақ теришқа жигирмә мо йәр һәл қилип берәй, йәнә саңа қутқузуш пули беришни бәкиттуқ.

— Мән қутқузуңлар дәп қол созмиғандимән!

— Шундақтиму әнди...

— Мени әмәс, сени қутқузуш керәк, Разақ, — деди Бешир күлүп туруп, — йәрләрни бөлүп бәргәндин кейин, еғизниң йели билән жилиға 350 гуң (иш күни) тапидиған иш түгиди. Кәтмән, ома, чалға, соруқ, тепин, һәтта үгүт етишниму билмәйсән, ушшақ-чүшәк гәп билән әпләп-сәпләп жан беқип кәлдиң, әндичу? Қандақ жан бақисән? Бу жилиғу дүйжаң болувалдиң, һазирму дүйжаңға яхши көрүнимән дәп иш-пишиңға қаришип беридиғанлар бар. Кейин мундақлар азийиду, түгәйду, у чағда қандақ қилисән, мени қутқузимән демәй өзәңни қутқуз, су апити өтүп кетиду, мән тавузлуғумни қутқузуп алалаймән. Амма саңа тәс!

Үч күндин кейин Бешир түргүн өз кәписидә йәнә пәйда болди, униң тавузлуғи бир ғерич латқиниң астида қалған, Бешир иштан-пушқақни түрүветип, тизиғичә лай кечип, чөнәкләр арисида мүкчийип жүрүп тавуз майсилири үстидики латқиларни тирнақлири билән татлап майсиләрни қутқузмақта еди. Әллик мо йәрдә нәччә йүз миң майсә бар, уларни қутқузуш үчүн нәччә йүз миң қетим мүкчийиш, нәччә миллион қетим йәр татлаш керәк. Бешир буни һесаплиғини йоқ, у пәқәт вақтинила һесаплатти: Үкәр көтирилиштин бурун немила болмисун татлашни ахирлаштуруш, икки қулақ тавуз майсилириниң төрт қулақ болуши, уч тартип чечәкләп хәмәклиши үчүн зимин һазирлаш керәк. Ғизаси, уйқиси, арами ғоригүл болсиму мәйли, майсиләр азапланмисун, у кечилириму фонарь йоруғида йәр татлиди. Бәш күндин кейин Хатәмхан кәпигә йәнә көчүп чиқти. Бешир аялиға тавузлуқни көрситип:

— Қара, хотун, топан сүйи кәлди дәвататтиң, ундақ әмәс, еқип кәлгини сапла қиғ екән, бәрикәт кәлгән екән, бекарла Разақ тармуштин вайсапсән, әнди униңға рәхмәт ейт!

Йәнә бәш күндин кейин Хатәмхан Беширниң гепиниң растлиғиға ишәнди: тавуз майсилириниң япрақлири қарийип, ялиңач балидәк ятқан йәрдә кәтмән күчидин гөзәллик пәйда болмақта еди.

Июль ейиниң оттурилириға кәлгәндә, әллик мо шорлуқни бир-биригә гирәлишип кәткән тавуз пеләклири чүмкәп болди. Хатәмханниң кәписи әнди йешил япрақлар үстидә күлүп турған сериқ чечәкләр ичидә көрүнмәйла қалди.

Яхшиниң әйиви болғинидәк, сехи язниңму җудуни болиду. Июньниң ахири буғдайлар тахта болуп чечәклигән, қоғун-тавузлар раса хәмәкләватқан бағда каккук-булбуллар таза мәс болушқан күнләрниң биридә кәчқурун күн петишта тонурдин бихсип чиқиватқан қорай исидәк қап-қара булут пәйда болди.

— Мөлдүр, — деди Бешир почақ, ашкөки селинған мейизлик суюқ ашқа қетиқ селиветип.

— Худайимәй, тағ бағри билән кәткеди бу апәт, — деди Хатәмхан җүрәкзадә болуп. Бешир һелидин-һелиға чеқиватқан чақмақларға тез сүръәт билән Дилмүк теғи қапталлирини яқилап келиватқан қара булутларға қарап, һаваниң дәһшәтлик гүлдүрлишини зәң қоюп тиңшап, бир һаза җим турғандин кейин кәпидин алдирап чиқти.

— Немә қилисиз?

Боран йәргә чүшүш биләнла кәпә қаттиқ силкинди. Бешир кәпиниң төрт тәрипигә тартилған соляв тоң-шуңларни (капрон ағамчиларни) қайтидин тартип, қозуқларни қайтидин қақти. Чедирға йепилған йешил солявниң (пленкиниң) танилирини чиңитти. Кәпә һелила йәрдин көтирилип кетидиғандәк силкинди, ғараслиди. Йәр силкингәндә Хатәмхан “Я, Алла!” дәп турди, лекин кәпә ғулимиди. Беширниң пүтүн диққити тавузларда еди. Соймилири чоңийип алған болсиғу боран дәхил йәткүзмәтти, һазир соймиларниң чоңи баштәк, кичиклири кәптәр тухумидәк, йеңидин чараватқанлириму бар еди.

У худди көкси билән майсиларни һимайә қилалайдиғандәк чөнәкму-чөнәк жүгрәп жүрәтти. Таралған пеләкләр арваң-сарваң болди, тавузниң түви чанап юмшитилған, пеләкләр йепишқидәк нә чөп, нә даңгал қалмиған, порпаң топидин бирла силкинсә тавузлар йилтизи билән қомурулуп кетиши мүмкин еди. У қолиға қозуқларни еливелип, пеләкләрниң арисиға қақатти. Пеләкләрни шойнилар билән бағлатти. Чалма, ташлар билән көмәтти. У шунчилик тез һәрикәт қилаттекин, жирақтин қариған адәм тез шамалда ғуңулдап ләпәңшиватқан ләгләкмекин дәп қелиши мүмкин еди.

Қараңғу чүшкәндә боран тохтиди. Чаң-тозаңға милинип, тонуғусиз һалға кәлгән Бешир аялиға:

— Су иссит, бол, — деди.

— Қандағирақ? — Хатәмхан әнсизлик билән сориди.

— Өтүп кәтти, йәрниң ойман болғини пайда болди, зиян аз.

— Буғдайларчу?

— Исит, Разақниң буғдийи түгәштидә, бизә һал чүшүп, йетишқа аранла қаптекән, униң үстигә, техи, түнүгүнла су башлаптекән!

— Дан сүйиниң вақти әмәсқу?

— Иккинчи гәжгә сүйи болмамду?

— Башқиларниң үч су билән пишса узә, написәтлик қилип төрт қетим суғармақчекәндә, җаҗиси...

— Тетиқсизлиқ қилма, адәмниң яхшиси — бирәвниң қайғуси үстидин күлмәйду.

— Бизниң қоғунлуқни су басқанда у әҗәп чавак челип кетиведиғу.

— Пешаниси тәрлимигән адәм шундақ болиду...

Бағларда мевиләр мәй бағлап пишти, хаманлардин тошулуватқан маҗандәк буғдайлар дехан қәлбигә һөзүр беғишлиди. Өйләрдә шатлиқ, чирайларда күлкә, бағ вә етизларда нахша... Мана бу йеза аватлиғи, мәмүрчилиги.

Лекин һәммидин ават йәр һелиқи әллик мо шорлуқ болуп қалди. Тавузлуқниң йоли топилиқ, лекин ават. Топ-топ болуп келиватқан балилар, Хатәмниңкигә табақ көтирип меңишқан аяллар, Бешириниң қурдашлири, сирттин кәлгән меһманлирини пәтигә елип маңған меһмандост йезилиқлар, қисқиси, бу йолда маңғучиларниң һечқайсиси қорунмайду, қисилмайду, чүнки сайипхан чөчәклардики қириқ кечә-күндүз той қилған бәхитлик шаһзадидәк меһмандост, кәң қол, кимла кәлсә муздәк тавуз, юмшақ нан билән меһман қилиду. Қайтқанда қолтуғиға тавуз қистуруп маңғучиларнила Бешир түргүнниң оғли дәптиригә йезивалиду. Бу күндилик тиҗарәттин сирт, шәһәрдин яки гуңшелардин машина, трактор, һәлхил һарвулар биләнму тавуз алғучилар келип туриду. Бир машиниға төрт тонна тавуз басса икки йүз сом нәқ пул, һәр күни мундақ сода болуп туриду. Лекин әллик мо йәрниң тавузи кемийәр әмәс: чоңи он — жигирмә кило, кичиги бәш — алтә кило келидиған тавузлар қоюқ йопурмақлар арисидин чоқчийип чиқип, сайниң тешидәк ятмақта. Тавуз йегини кәлгән һәрбир меһман чәттә туруп, оңғул-доңғул ятқан тавузларға қарап һәйран қалиду вә Беширни махтап бир-биригә:

— Паһ, "Әргә бир новәт, йәргә бир новәт" дегән шукәндә!

— Әллик мо йәрни алтә қетимдин юмшитип чиқмақ асанму, кәтмән немини охшатмайду?!

— Пүтүн етизлардики буя билән кәкрини қирип әкилип тавузға көмди җуму, бу түргүн!

— Чапқан һәрбир кәтмини бир сом тохтайдиған болдидә! — дейишиду...

Лекин Беширниң амити Разаққа қаттиқ зәрбә болди, Разақниң буғдийи паң болуп йетивелип, дан алалмиди. Шундақ болсиму уруптепип сориведи, ач-пучәк данлири топан билән учуп кәтти. Жигирмә мо йәрдики көки һәммини һәйран қалдурған буғдайдин аранла икки мишкап буғдай, буғдай болғандиму үчинчи сортқа зорға ярайдиған дансиз буғдай чиқти. Беширниң болса сақиси алчу чүшүп, қазиниму, чөмүчиму май болғини турди, мана бу қош зәрбә Разақни кардин чиқарди. У һазир кәч киргичила һарақ ичиду, өйидә ятиду, хотун билән балилирини ағзини бузуп тиллайду. Уни һечкимму издәп кирмәйду. Чүнки дүйжаңға пул тәстиқлитидиған, ат-өкүзгә хәт алидиған, бир-икки күнлүк рухсәт сорайдиған яки бир-бириниң үстидин әризә-шикайәт қилидиған ишлар һазир йоқалған, һәммила адәм өз йери билән, гоя адәмләр дүйжаңни унтуп қелишқан! Разақ һазирму мәс, у ястуқни белигә қоюп, хиял билән оңда ятмақта. “Әҗәва һәммила етизини тәкшүрүп һәрбирсигә йол-йоруқ бәргән дүйжаң һазир улар үчүн ошуқ адәм болуп қалдимекинә? Немила болмисун, шавдүй (звено) дегән исимни һөкүмәт өчирип ташлиғини йоққу, гезитларда йезип туруватидиғу, демәк, шавдүй бар екән, әзаларни башқуруши керәк!..”

— Кимни башқуримән? — деди у өз-өзигә, — әлвәттә, Беширдәкләрни башқуруш керәк, чәкләш керәк. Танавини тартиш керәк!

У деризидин талаға қарап вақириди:

— Мәриййә!

— Һә, мана! — Униң оруқ, вижик аяли жүгрәп кирди.

— Балаңға ейт, дәрһал атлинип бухгалтерни һайдап кәлсун!

Бирдәмдин кейин баш-көзини чаң басқан сериқ қашлиқ бухгалтер кирип кәлди:

— Алдирашлиқта сени йоқлалмидим, Разақ дүйжаң!

— Немә қилип жүрүватисән?

— Етиз иши.

— Хизмәтчу?

— Тәхсимат, номер дегән болмиғандин кейин, қилғузғидәк иш йоқ.

— Вуй, бекар тәләп! Тохтам бойичә жиғилидиған ашлиқ, пулчу?

— Кассир кәлгәнни еливатиду.

— Бешир қанчилик пул төлиди?

— Тохтам бойичә төләп түгәтти.

— Қанчә?

— Һәр моға әллик сомдин җәми икки миң бәш йүз сом.

— Пүтүн киримни тизимла, йәтмиш процентини дүйгә тапшуриду, оттуз процентиниң үчтин бирини дүдүйгә...

— Әтияздики тохтам күчкә егә болмамду?

— Болмайду.

— Ундақта, зиян саңа болармекин, дүйҗаң, тохтам бойичә дүйгә һәр моға икки йүз җиңдин җәми икки тонна ашлиқ тапшурушуң керәк едиғу?

— Мән дегән апәткә учридим.

— Жуқуридин етирап қиламду?

— Немә? — Разақ терикти, — сән кимсән, бухгалтерму — сорақчиму, маң чиқ, йол-йоруқни ижра қил, Беширниң тавузлиғиға кассирни әвәт, таразини тутсун, нәқ пулни алсун!

Разақ йәнә бир пиялә ичиветип, йениға қиңғайди.

6

Униңсизму астиртин чиш биләп, һәммини һесаплап жүргән кассир Разақниң йол-йоруғини аңлаш биләнла тавузлуққа чапти. У Бешир билән узундин бу ян пут етишип кәлгән, бурун дадүй рәис болған, кейин ғулап чүшүп магазин күзәтчиси вә мечитниң мәзини болувалған адәм еди. Разақниң мәслиһәтчисиму шу еди. “Кесам зуғуй” дәп униңға тепип ләқәм қоюшқан йезилиқлар кассирға һаҗити қалмиғандила бу “малийә һоқуқини” униңға беришкән, у өзиму қуруқ өстәңгә мирап болуп, чаңгили тошқидәк пул тутуш, мана шу пул билән көпчилик алдида йүз тепиш койида тепирлап жүрәтти, у қолини кәйнигә тутуп кәпә алдида тохтидидә, Беширға қарапму қоймай буйруқ беришкә башлиди:

— Жуқуриниң буйруғиға асасән, тавузлуқниң йәтмиш процент кирими дүйгә тапшурулиду. Оттуз процент пулниң қанчилиги саңа тегидиғанлиғи техи бәкитилмиди; қени әмисә, Бешир, маңа һесап өткүзгин.

— Икки миң бәш йүз сом өткүздүм, дүйниң һәққи түгиди, — деди Беширму өзини тутуп.

— Йәр дүйниң, тавузни алиқиниңға тәргиниң йоқ яки қазан бешида оқәт қилғиниң йоқ, бүгүн тавуз үзгини келиду. Банкидики төрт миң сәккиз йүз он алтә сомуң дүйгә өтти. Неси сатқанлириңни өзәң жиғивал, гәп түгиди.

Беширниң бурутлири тик болуп кәтти, лекин у бурути астидин күлүп қойди:

— Дүйҗаң әмәс, гоңше шуҗиси (секретари) буйруқ бәрсиму тавузлуғумни бәрмәймән, маңа бу йәрни партия бәргән, партиядин үстүн туридиған әмәлдар йоқ, тола оғамни қайнатмай көзүмдин йоқал!

— Тола түргүнлүк қилма!

— Йоқал дедим, йоқал!

Иккиси худди узундин бери мошундақ йәкму-йәк елишишқа тәқәза болуп жүргән ночилардәк бир-биригә алийишти. Буларниң жедили пүтүн ишләп чиқириш дүйиниң иккигә бөлүнүп кетишигә сәвәп болатти. Буни Һесам зуғуйдин Бешир түргүн авал ойлиди, у ғәзивини жутуп, силиқ қилип деди:

— Дадүйгә барайли, әмисә!

— Яқ, авал һесап бәр!

— Әста!

— Чиқ тавузлуқтин! — Һесам қолини һавада қилич урғандәк шилтиди вә чөнәктин атлап өтүп Беширниң алдиға кәлди. Беширниң жәһли қатти, сәпрайи өрлиди, қатмал қоллири киришти. “Мал егисидин оғри күчлүк дегән мошукәндә!” — деди у өз өзигә аста пичирлап вә бирдинла Һесамға тәәдди қилди:

— Әскилик қилип пайда алаламсән?!

— Түргүнлүгиңниң зийинини һели көрисән, хумси! — Шу чағда қирғақта бир топ адәм пәйда болди. Буларни Бешир тонуди, булар Разақниң тәрәпдарлири еди.

— Бағлаш керәк!

— Тавузниң бәрини үзүш керәк! — Улар қиқас-чуқан билән йопурулуп кәлмәктә. Хатәмхан чөнәклик арисидин жүгрәп чиқип қайси бирини тиллимақта, қайси биригә калтәк елип жүгримәктә еди. Беширниң яманлиққа көзи йәттидә, кәпә йенидин ақланған ирғай калтәкни алдидә, вақирап:

— Әнди үз-хатирә қалмиди, кәлгиниңниң мейисини чугуймән! — деди.

— Таш етиңлар! — дәп вақириди кәлгүчиләрдин бири, шу заман кәпигә ташлар етилди. Бешир немә қиларини билмәй турғанда бирдинла икки атлиқ пәйда болди. Уларни көрүп таш атқучилар жимип қелишти.

— Уят әмәсму, ағиниләр, — деди атлиқлардин бирси қамчисини һавада пулаңлитип, — ким силәрни қарақчилиқ қилиңлар деди, Разақму? У мутиһәм немишкә өзи кәлмиди! Сән, Һесамка, қачанғичә зуғуйлуқ қилисән?

Разақниң адәмлири худди қурғуй көргән қушқачлардәк жимиди, са көргән жүжиләрдәк шүмшийишти.

Сөзлигүчи дадүй партия ячейкисиниң секретари, толуқ оттура мәктәпни пүтәргән яш жигит Әзимәт еди. У Бешир тәрәпдарлириниң бирсиниң хәвәр қилиши билән Разақниң йолсиз қарарини чәкләш үчүн кәлгән еди. У чөнәк, ериқ ичилиридә шүмшийип олтиришқанларға қарап:

— Меңиңлар ишиңларға, аңлап қоюңлар, Разақ дүйжаңлиқтин қалдурулди, жуқуридин тәстиқ кәлди! — дәп вақириди.

7

Кәч күз, су сәмиргән, өгүзләр от-чөп, кава-қапақ, һойлилар мал-варан, тоху-туман билән толған чағ... Бу чағда ғәмлик дехан аз болиду, бу чағ той-төкүн, мәшрәп, олтириш мәзгили, топ-топ деханлар мәшрәп, оғлақ, бәйгә вә йәкшәнбә базар тоғрисида қизғин сөзлишиду. Худди жүжиләрниң ғораз-мекийини айрилғандәк бу чағда деханларниңму бай-кәмбиғили айрилған болиду. Бу мәлидә байлар хелә көп, лекин байларниң бейи Бешир түргүн, униң ат, кала, қой, өшкилиридин сирт, күнигә бир килодин қонақ, кепәк һәлипи вә от-чөп билән беқиливатқан алтә туяқ әркәк буғиси бар, келәр жили алтинчи айда алдиниң мүңгүзи алтә сала, кәйниниң үч сала болиду, бу мүңгүзләр қанчилик пул?

Беширниң пули жиқ, лекин оюн-тамашиға вақти йоқ... Тиләк тилигүчиләргә қоли кәң. Һелидин һелиға холум-хошнилири кирип-чиқип туриду. Улар:

— Һарваңни бәргинә, түгмәнгә үгүт елип чүшәттим!

— Ғәлвириң нәдә?

— Тоғра кесәр һәрәңни берип турғина.

— Етиңни бир күн бәргинә, Беширка, бир оғлаққа селип бақай.

— Магазинға йеңи мал кәпту, йүз сом берип турсаңчу, — дейишиду. Тилигүчиләр, өтнә-йеримчиләрниң бирсиму Беширниң һойлисидин қуруқ қол чиқмайду.

Мана, униң ишигини Разақ тармуш айланмақта, униң чирайи техиму қорулған, жүдигән, махорка қистурулған бармақлири титирәп туратти. Мана у инчикә аваз билән йөтәлдидә, Беширниң көк сирланған дәрвазисиниң һалқисини шарақлатти. Хатәмхан пешайванда пәйда болдию, Разақни көрмәскә селип өйгә кирип кәтти. Бешир дәрваза алдиға чиқти:

— Жүр, өйгә кир, Разақ! — деди у қизғин көрүшүп.

— Болди, Бешир, мәшәдинла янай, адаш, бир һажәт билән келиведим.

— Хош!

— Өзәң билисән, бу жил апәткә учридим, дүйгә төлигүчилигим йоқ, қишичә ханда ишләй дәймән. Көмүр қезишқа мағдир йоқ. Һарву сөрәп бәрсәмму болғидәк. Күнигә он тонна еп чиқсам, ейиға үч-төрт йүз сом тапалайдекәнмән. Демәкчи: үч йүз сом қәриз берип турсаң, ханда ишләп үзүветәттим. Адаш, бир яхшилиқ қилип қойсаң, худайим буйриса, бир яхшилиғиңға онни қайтуримән!

Бешир җим болуп қалди. “Бир яхшилиққа он яманлиқ қайтса қайтидекин, бирму яхшилиқ қайтмайду, буниңға көзүм йетиду” дәп ойлиди Бешир, лекин униң Разақни қуруқ қол қайтурғуси кәлмиди. Мундақ қилиш униң писәтигә сиғматти.

— Хаңға барма, — деди Бешир хелә җимлиқтин кейин, — еғир ишқа чидимайсән, Давут ашпәзгә яндаш, ашхана ач, силиқ гәп билән меһман күтүшкә ярайсән. Дәсми дәмсән? Мән саңа дәсми селип берәй. Һай, Хатә, бәш йүз сом әчиққина.

Разақ кәткәндин кейин, Хатәмхан Беширға аччиқ қилди:

— Немә қилғини бу, у әскигә яхшилиқ қилип йәнә шапилақ сетивалғуси кәптидә.

— Қойә, хотун, болмиғур гәп қилмиғина, әски болса немә болатти? Әски адәмму яхши күн көрүшни арман қилиду әмәсму! — деди Бешир аялиға.

МАҺМУТ АБДУРАХМАНОВ

Турнилар

Сәпләр түзүп егиз көктә асманда
Учуп кәлди ана юрттин турнилар.
Қарап қалдим, қарап қалдим арманда,
Авазлири һәҗәп муңлуқ туюлар.

Әй турнилар, қанат телип әршидә,
Тәңри таққа қонуп қувәт алдиңму?
Таң сәһәрни Тарим бойи қарши елип,
Сайрам көлдә тәшналиғиң қандиму?

Әй турнилар, аста қанат қақисән,
Қанитиңда һәсрәт елип кәлдиңму?
Муңлуқ сайрап нәләргиду ақисән,
Авазиңда бозәк әлниң дәрдиму?

Турнилирим, узақ бақтим тәлмүрүп,
Көргәнду дәп Ғулжа, Қәшқәр, Хотәнни.
Йүригимдә арман қалди көйдүрүп,
Көрсәм дәймән, көрәрмәнму шу әлни...

* * *

Алмутида аһ урсам,
Ана жутта садаси.
Җаһан ара тапмидим
Дәртлиримниң давасин.

Нижат издәп сәргардан,
Улғайди дәрт сәвдаси.
Чүшлиримдә намайән
Ана жутниң наваси.

Чәт йәрләрдә амәтниң
Қилчә екән баһаси.
Әзиз жутум, бар дәртниң
Сәндә екән даваси.

* * *

Армансиз көңүл көйүп өчкән күл,
Арманда йенип өткән ғенимәт.
Һаятниң йоли арилаш тикән, гүл,
Әгмәй бешиңни жүргән ғенимәт.

Отида көйгән дилраба яриң
Болса йениңда, өмрүң ғенимәт.
Аман болса жут — ана дияриң,
Һәрқанчә өткән күнүң ғенимәт.

Отида көйгән дилраба яриң,
Болса йениңда, өмрүң ғенимәт.
Аман болса жут — ана дияриң,
Һәрқанчә өткән күнүң ғенимәт.

Нахшиниң болуп өттүм шәйдаси,
Ейтмисам, әсла чиқмас хумарим.
Гүлләргә тәшна дилим садаси,
Бәш күн аләмдә бәхтим тумари.

Нахша қәлбимдин учқан ақ қушум,
Муһәббәт, арман-алтун қанити.
Нахшамда муңум, көңүл-хушлиғим,
Һижран-үн өтүп, висал-таң атти.

Нахшам тәлпүнгән жүрәкләр ара
Арманға йетиләп әлчи болғанду.
Пәришан дилға беғишлап арам,
Ғәмкин көзләрдә учқун янғанду.

Нахшиниң болуп өттүм шәйдаси,
Ейтмисам, әсла чиқмас хумарим.
Гүлләргә тәшна дилим садаси,
Бәш күн аләмдә бәхтим тумари.

Һеликәм ялвурдум йәнә ядимға,
Сехирлиқ қудрәткә йәнә сиғиндим.
“Кәлтргин бир пурсәт, — дәп, — көз алдимға,
Өткән дост, яранни, һәҗәп сеғиндим”.

Җош урған қутулуп қара булуттин
Сеғиндим Тетикниң ялқун сөзини.
Елини дәп дили парә буруңдин,
Һезмәт Турпанийниң ғәмкин йүзини.

Җудалиқ торида қәлби бурухтум
Һәмраниң меһирлиқ қарашлирини.
Достанә бәзмидә қилип уштумтут
Сеғиндим Қурванниң қайнашлирини.

Муһәббәт мол жиллар, дағдуға чағлар...
Қәдригә йетимиз кейин пушманда.
Мубарәк сиймалар яшиған чақнап
Арман боп келиду хиял учқанда...

Қәлбимдә муң ичрә һәвәс, һөрмитим
Түгимәс нахшидәк яңрар дайимән.
Созулса мән билән сирлиқ сөһбити,
Бир пурсәт яширип, яшнап қалимән.

Қәбир бешида

Бемәзгил сән өттүң, жүрәк көйдүрүп,
Жүрәр едуқ дәрт, шатлиқни тәң бөлүп.
Шат болимән,
“Һезмәт өзин көргәндәк
Болуп қалдуқ” — десә мени һәр көрүп.

Әслитимән сени, бәлки, бәзигә.
Мәлһәм қени дилда янған сезимгә?!
Кәлгүсиниң болсиму өз қизиғи,
Һәвәс қилдим биллә өткән кезимгә.

Бүгүн йәнә келип қалдим қешиңға,
Ғәмлик бекип рәсмиң, исмиң, тешиңға.
Тепирлайду қалаймиқан туйғулар,
Миң хил ойлар қүмүч қонған бешимда.

Илһамиңға әсли ятти жаһиллиқ,
Қәлбиңдә муң-мәрданилиқ, алийлиқ.

Өттүң көйүп илаһий сөз койида,
Һәмра саңа болмиған жа даһилиқ.

Пәрваз бәләнт чағда сунди қанитиң,
Безар қилмай өзәңниму һаятни.
Нежат өчүп барғандиму мәрт едиң,
“Көрсәтмә, — дәп, — рәқипкә бу һаләтни”.

Шатлиқниму, қайғуниму тәң бөлүп,
Қойсиму өмүр һәммигила көндүрүп,
Лал болумән,
“Һезмәт өзин көргәндәк
Болуп қалдуқ”, — десә мени һәр көрүп.

Сәзмидим

Бу һаят алдамчекән,
Өчүп-янғанни сәзмидим.
Яп-йешил бостан беғим
Ғазаң болғанни сәзмидим.

Сәвдалар чүшүп, башим
Ақарғанни сәзмидим.
Һәвәсләргә алдинип,
Арман қалғанни сәзмидим.

Сөйгү вәслини издәп,
Қанат талғанни сәзмидим.
Бу аләм сехирлиққән
Расту ялғанни сәзмидим.

Ғулжа йоли

Ғулжа йоли әждат маңған улуқ йол,
Уйғурларға сирдаш болған муңлуқ йол,
Чечилип ятқан садиғаң кетәй жутларни
Бир-биригә улап турған қутлуқ йол.

Шу йолумда маңдим бүгүн алдирап,
Изгү нийәт, һиссиятлирим ямирап.
Тәри биләң дехан ата гүлләткән
Тупрақларни кәлмәк мәхсәт бир пурап.

Әллик икки километр өткәндә,
Һезмәт ака қарши алар бир дөңдә.

Берикәткән аримизда жүргини,
Қәдригә униң йәтти әнди дост, өңгә.

Көйүнисән қарап йәнә бир дөңгә
Ғени батур ятқачқа егиз көрүнгән.
Қәһриманлиқ вәтинигә сиғмиған
Таша жутта ғерич йәргә көмүлгән.

Көрүнгәндә дәрәқлири Лаварниң,
Титригәндәк болар һаман дил тариң.
Ятар мунда қурбанлири қәстликниң,
Аңланғандәк йәр астидин аһ-зари.

Жирақтинла көзни йәйду ясинип
Шаирларниң қутлуқ жути Байсейит.
Мунда Қаший, Абдулһәйниң роһиға
Җәмшит жүрәр шеир билән дәм селип.

Андин нами әзиз наһийә йәрлири,
Йери охшаш аддий, очуқ әрлири.
Сиңип кәткән ташлиқ йәргә байлиқ боп
Әрлириниң әмгәк билән тәрлири.

Қәлбиңни орап уйғурниң муң, армини
Йәткиниңдә, өпәр Или шамили.
Қучақ ачар Өсәк бойи барақсан,
Бой әккүзүп ойчан мәҗнун талини.

Күнгә йейип ятар Яркәнт көксини,
Ятсинмайду һәргиз мени һәм сени.
Уйғурлиғин унтуп қалған бәндигә
Қанат берәр дилда өчмәс от селип.

Ғулҗа йоли... өрләп шуңғуп давами
Улар йәнә қанчә жутни, даванни.
Миң әпсуски, бүгүн несип әмәскән
Илһамимға қошмақ униң баянин.

Давам қилар сирлиқ, сүрлүк мәнзилләр,
Натонушу амма чәксиз әзизләр.
У мәнзилләр тәлмүртәр һәм қорқутар...
Мән қалимән йолда арман көз билән.

ҚУРВАН ТОХТӘМОВ

Шу бир кечә

Қолтуқ таяқлиқ Җанархан чоңнам узун җозилар қоюлған азадә һәм йоруқ өйгә кирип кәлгәндә, бу йәрдики жигирмидин ошуқ аял орнидин түгәл турған еди. Көзи толашқан чоңнам ақ, көк, қизил, йешил, түрлүк-түмән кийингән аялларни ениқ тоналмиған. Шу мәһәл — “Җанардә жуқури өтсилә”, “Қени-қени, бу яққа”, “Бемалал”, “Мәрһәмәт!” дегәнгә охшаш үнләр тушму-туштин аңланди.

Чоңнам хиҗаләт. Униң ядаң үзи һал-пәрәң түскә киргән. Икки қолтуқ таяққа пүткүл салмиғини селип турған у:

— Вай, неманчила аваричилиқ? Бемалал олтириверiңлар. Бу өйниң жуқури-төвини охшашқу?! Мана мәйә бошкә, шу йәрдә олтирай, — деди.

У қолтуқ таяқлирини тамға тийәп, җоза гирвигини тутуп, олтиришқа тәмшиливататти, лекин төр яқта өрә турған — йәңлири узун, ақ ипәк көйнәк кийгән ақ башлиқ момай:

— Яқ, яқ Җанархан, деди икки қолини тәңла созуп, сизниң һөрмитиңиз башқа — мону төр! Тил тәгмисун, жутимиз сиздәк мөтивәр адәмни һәрқачан сийлайду. Бешимизға еғир күн чүшкәндә, мошу мәлидики қери-чүриниң отун сүйини қиш-йези сайдин сиз тошуп бәргәнғу. Шу яхшилиғиңизни унтуш мүмкинму зади?!

Әшу уруш жиллири өйгә киргәндә аҗиз болуп, талаға чиққанда әр болуп ишлигәнлириңизни мән нәврә-чәврилиримгә һәрқачан сөзләп беримән. Қени, қизлирим Җанарханниң қолтуғидин йөләп, жуқури өткүзүветиңлар.

— Рәхмәт, һәдә, иш қилип, жут, силәр аман болсаңлар, ялғуз адәм зади хар болмайдекәнғу?! Һелима мени бешиңларда көтирип, сийлайсиләр, һечқачан өзәңлардин чәткә қақмайсиләр. Буниңдин артуқ маңа бәхит барму?!

Чоңнам сөзиниң ахирини ейтип үлгәрмәйла, уни икки яш җуган қолтуғидин йөләп, төр яққа елип манди.

Һәммини беарам қилип, орнидин турғузувәткинигә ечинған Җанархан чоңнам:

— Хәп, хәп, мошуни биливедим, — деди әпсусланған қияпәттә, — бурунирақ келишкә зади болмида! Өйгә меһман келип қеливеди. Кәлмәй десәм, Турдибүви икки қетим бала әвәтипту...

— Һечқиси йоқ, һәдә. Кәлмәй боламду мундақ йәргә. Техи жут түгәл жиғилмидиғу?! — Шу сөзләрни созуп-созуп ейтти униң қолтуғидин йөләвалған аялларниң бири.

Җанархан чоңнам протез селинған айиғини җозиниң астиға әркин созалмай аварә болуп кәтти. У оң қол тәрәпкә йәнә силҗип, булуңда олтарди. Чоңнам һадуғини чиқарғандәк "уһ" дедидә, андин непиз ақуч чапинининиң янчуғидин яғлиғини елип, ядаң үзидики тәр тамчилирини сүртти.

Өйниң йоруғиға көз көнүкүп, өп-чөридикиләр ашкарә көрүнүшкә башлиған еди. Чоңнам қешидикиләрниң һал-әһвалини сориди. Җоза әтрапидикиләрму пәқәт қолтуқ таяқлиқ аялниңла сөзини тиңшаватқандәк җим. Һәтта төр яқтики байиқи ақ башлиқ момай чоңнамниң йәргә чөкүп кәткәндәк мүкчәйгән қәддигә тикилип қалған еди. Лекин униң хиял-ойи жирақларни — әшу еғир уруш жиллирини чарлап кәткән...

* * *

Вақит һәрқачан еғир күлпәт, қайғу-һәсрәтни унтулдуруп, яра-җараһәтни сақайтидекәнғу?! Амма йоқалғанни бар қилиш, үзүлгән-шикәстләнгән әзани яңливаштин өз әксигә кәлтүрүш һечкимгә, һечнәрсигә буйримиған екән. Әшу бир соғ, шувурғанлиқ кечә мошу мискин, жугач аялни нака қилип, мәңгү қайғу-һәсрәткә гириптар әйлигән еди.

У мәзгилдә Җанарханниң йеши жигирмидин техи йеңидин ашқан — раса балағәткә йетип, қәдди-қамити толған гөзәл аял еди. У чина һарву билән сайдики тоқайлиқ ичидин шах-шәмбә, жулғун, қорайларни мәлигә тошатти. Бир күни мәлидики қери-чүриләрниң әйнә шундақ еһтияҗ-хиҗалитини бәҗа кәлтүрсә, иккинчи күни колхоз қорасидики ат-улақ үчүн от-чөп әкелидиған. Әшу паҗиәлик вақиә чоңқур сайниң ичидики сазлиқтин мәлигә от-чөп әкеливатқанда йүз бәргән еди. Җанархан шу вақиәдин кейин патла сарғийип, солуп кәтти. Мәлидә униң йешиға қарап әмәс, сиртқи қияпитидин "чоң апа", һәтта "мома" дегүчиләрму көпәйгән.

...Ақ дака яғлиқ таңған момай, төвән саңгилиған бешини көтирип, орнидин қозғалди, у яш әгигән көзлирини һечкимгә көрсәтмәй, йеңиниң учи билән сүртти. "Накашки, бу бечариниң сол қолиниң бармақлири сақ қалсичу!", — дәп пичирлиди әшу ақ башлиқ момай.

* * *

Һә, қиш еди у чағда. Қар қелин яққан. Урушниң башланғиниға икки жил болуп, үчинчи жилға кетип баратти. Әйнә шундақ күнләрниң бирида, қончиси житиқ пийма, калтә ширик чапан

кийгән Җанархан чоң сайдики қорадин чина һарвуға чөп бесип, мәлигә қайтиведи.

Арилиқтики мусапә — үч километрға йеқин йол. У қанчә алдирисиму, әтигәнирәк қайтишқа үлгирәлмигән еди. Ақ қар үстигә қара кигиз йепип қойғандәк көрүнгән тоқайлиқ ичидин дөңниң үстигә чиқип кәтсила, қорқунучлуқ ховуп-хәтәр йоқ. Җанарханму шуниңға алдириғандәк, қоңур өкүзниң биқиниға қаттиқ-қаттиқ девитип қоятти.

Сайниң сүйи тоңлап, үстини қелин муз қаплиған екән. Йоған ташлар арисидин өтүп, тоқайлиқ ичидин чиққан чина һарву ян бағридики йол билән тиккә өрлиди. Йәр-җаһан қараңғулишип, дөңләр көздин ғайиплишиватиду. Бу кечә қар йәнә яғамду — асманда булут қоюқлишип, соғму күчийип қалған еди.

Ян бағрида кетип барған чина һарвуниң төвәнгә серилиши көпәйди. Әнди қоңур өкүз күчәп-түгүрлинип, бәзидә "пуш-пуш" қилип, тохтапму қалатти.

Һәммә яқни қараңғулуқ пүркәвалған йолниң ойман-чоңқур, тайғақ йәрлирини билиш қийин. Җанархан төвәнгә ғулап кетидиғандәк иңишип турған йоған қара ташниң йениға йетип кәлгинини туймай қалди.

* * *

Қоңур өкүз аяқлирини мәккәм басалмай, арқисиға тейилип-шохшуп кәтти. Чина һарвуниң тапини "ғир-ғир" тейилди. Өкүз ян тәрәпкә гүппидә жиқилғанда "қарссидә" қилған үнму аңланди, әтималим, чина һарвуниң сол қанитидики узун яғач сунса керәк. Чөп ян тәрәпкә серилип кәтти.

Җанарханниң бир айиғи өкүзниң астида қалған екән. Ташму яки калләк музму — бирнәрсә қаттиқ паттидә, у чидалмай: "Апа, вай, җан. Аһ, уһ... қандақ қилимән..." дәп аччиқ товлиди. Аяқлирини тепирлитиватқан өкүз, Җанарханни иштәргән пети яр тәрәпкә шипқап силҗиди. Җанарханниң айиғини бесивалған еғир жүк сәл йеникләп, у ағриқтин қутулғандәк боливеди, амма-лекин йәнә қара-қоюқ болуп кәтти: у төвән тәрәпкә домулап кетип барғининила сезәлиди пәқәт. Қар-боран көмүвәтти уни. Җанарханниң мүриси, беши ярниң гирвигигә қаттиқ тегип, бир кодаңға гүппидә чүштидә, домулаштин тохтиди. У әнди әс-һошини тамамән йоқатқан еди.

* * *

Җанархан уюп-қетип қалған қолини зорға һәрикәткә кәлтүрүп, үзини қардин сәл ачқанда, қараңғу асманни көрди. У өзиниң қәйәрдә

ятқанлиғини, немә болғанлиғини дәсләп очуқ тәсәввур қилалмиди. Турушқа тәмшилип көриведи, аяқлири һеч қозғалмиди, бәжайики уюп тоңлап қалғандәк.

Қара фуфайка кийгән доғлаң аял диққәт ойини бир түгүнгә жиғип, йүз бәргән вақиә-һадисини есиға алған еди. Чина һарву, өкүз қени? Зади өзи немишкә бу йәрдә ятиду? — Бу хилдики соаллар уни қаймуқтуратти.

Қелин қар. Ойман йәр. Шүкри, тени анчила музлап кәтмәпту. Жанархан орнидин туруш үчүн һәрикәт қилди. Қаттиғирақ қозғавәткәчкиму, айиғи сунуп кәткәндәк қахшап ағриди. Тәбиәт дәһшити билән аяқниң ағришиға наилаж көнүштин башқа чарә йоқ... "Гув-һу-гу" қилған садалар келәтти дөң тәрәптин. Шамал учарған қар униң үстини көмәтти.

Қачан таң атиду? Қайси мәзгил һазир? Өзи қәйәрдә ятиду? Хәп, қандақ туруш керәк? — Мошу хилдики соаллар гояки қирғаққа урулуп арқисиға қайтқан долқундәк униң есиға бир келип, йәнә кетәтти.

Жанархан чөчүп-әндикип һошиға кәлгәндә, асман сүзүлүп таң йоруған екән. Униң қәлбигә йоруқлуқ чүшти әшу қутлуқ нурдин. "Шүкри, аман қалған екәнмәнғу?! Яратқан егәм, өзәң мәдәткар бол." — Кирпиклири муз болуп тоңлиған Жанарханниң хиялидин өткән әшу ойлар дәсләп.

Жирақтики дөңләр кәйнидин қизил шолилирини чечип, қуяш көтирилди. Нурға бөләнгән аппақ дала пақирап кәтти. Вараң-чуруң қилған авазлар аңланди. Адәм үни! Жанарханниң вужудиға қандақту бир иссиқ, йеқимлиқ, һаятбәхшлик туйғу тариди. У ишшип кәткәндәк тилини тамшип, мидирлитип вақираш үчүн тәмшилип көргән. Муз арисида қетип-тоңлап қалғандәк һис қилди өзини у. Дөң тәрәптин аңланған авазлар барғансири йеқинлаштидә, йәнә турупла, немишкиду, жирақлишип, йоқап кетәтти. "Мени тапалмайдиған болди. Башқа яққа издәп кәтмиседи?" — дегәнгә охшаш әндишидин чөчүп қорққан Жанархан сақ қолиниң жәйнигини тирәп, пүткүл қувитини жиғип бешини көтәрмәкчи боливеди, лекин униң мейиси орғуп, көз алди техиму қараңғулашти...

Мошу вақиәдин икки күн өтүп, Жанархан шәһәрлик ағриқханида һошиға кәлгән. Бир аяқниң устихини чеқилип карсиз қалғачқа, дохтурлар уни тизидин төвән кесиветипту. Сол қоли теңиқлиқ. Өзи бираз яхши болғанда, Жанархан әшу дәһшәтлик әһвални билгән еди. Қиямәт-қайим болди шунда. Йәр-жаһанға сиғмай һөкүрәп, кариваттә өзини һәр ян ташлиған. Тонуш-билиш, уруқ-туққанлар тәсәлла берип, жемиливеди уни. Жиға-зерә билән қараңғу түн йоруматти һәргиз.

Мошу қетим ағриқханида үч айға йеқин ятқан Җанархан қолтуқ таяқ билән мәлигә чиққан.

Дәрт кәлсә үсти-үстигә, әмәсму?! Җанархан турмушқа чиқип, икки-үч айдин кейинла йолдиши армиягә кәткән. Накашки, шуниңдин ялдама болуп бир пәрзәнт қалсичу?! Урушниң түгиши алдида қара хәт кәлгән, әшу хәвәр раст охшайду — шуниңдин бери нәччә баһар келип, қарлар ериди, идир-қирлар көкәрди, лекин әшу мискин аялниң жүригидә бир чағда ғил-пал йенип, яңливаштин өчкән ишқ оти ялқунҗимиди. Бәҗайики әшу бир кечидики соғ, униң ишқ-туйғулирини мәңгү тоңлитивәткәндәк... Еһ, дәһшәтлик уруш әзиз җанларни шу қәдәр езип, һәсрәт-қайғуға муптила қилип кәткән екән.

Қолтуқ таяқ билән меңиш еғирму яки жүрәктә мәңгү унтулмас қайсу-дәрт барму. Җанархан чоңнам йолда келиватқанда, пат-патла тохтап, "үһ, үһ" дәп дәртлик нәпәс алиду. Бу пухан тиниқ жүрәкнин әң астинқи қатламлиридин чиқип кәлгәндәк...

* * *

Тойға кәлгәнләр күз асминида юлтузлар янғанда тарашти. Мәлиниң жуқарқи ишигиниң алдида егиз суваданлар өскән, һойлиси анчила йоған әмәс, икки еғизлиқ өй — Җанархан чоңнамниң. У шу тәрәпкә кәтти.

Кочидики ғазаңни шилдирлитатти күз шамили. Вараң-чуруң азийип, иштларниң қавишиму тохтиди. Пәқәт кәчки җим-җитлиқни "Ток-тук, ғач-ғуч" қилған бирла аваз бузатти.

Ток-тук, ғач-ғуч; ток-тук, ғач-ғуч...

ШАЙИМ ШАВАЕВ

Биппил

Җоза үстидә бир тавақ пишқан гөш туратти. Гөштин пуқирап чиққан һо билән таралған йеқимлиқ пурақ иштиһа ечип баш айландуруп еғизға сериқ су толтуратти.

Гөш!.. Биз униң тәмини аллиқачан унтуп кетиведуқ. Һазирқи болуватқан вақиә аламәт чүш кәби билинәтти. Иссиқ гөшкә тәлмүрүп җоза әтрапида олтарған акам, һәдәм вә мән, апамниң рухситисиз зәрридәк бир парчисини елишқа җүръәт қилалматтуқ. Бу турған гөш бир адәмгә азлиқ қилидиғинини һәрқайсимиз билип туримиз. Көз тояр әмәс. Шу чағ һәрбиримиз бир-бир қойниң гөшини йәветидиғандәк едуқ. Соқушниң еғир жиллири болғачқа, бир парчә нан көрсәк байлиқ шуниңдин ибарәт дәп чүшинәттуқ.

— Қени, балилирим, елиңлар, — дәп апам мулайимғина иҗазәт бәрди. Өйдикиләрниң әң кичиги мән болғач, ағзимдики қарисуни ғорттидә жутуветип, дәсләп гөшкә қол сундум. Немишкиду таваққа қолум йәтмәй тохтап қалдим. Еғир сүкүнатта: “Бу нәдин кәлгән гөш? Кимниң гөшини йегиливатимиз?” дегән соал мени тәшвишләндүрди. Дәһшәтлик һистин чачлирим чока муздәк тоңлап кәтти.

— Апа! Биппил қени? — дәп әндишә арилаш униң көзигә қаридим.

Апам унчуқмиди. Чоңқур бир уһ тарттидә, көзини мөлилдигән яш торлап тәтүр қаравалди. Бечарә апамниң ядиға баярақта қойчиларниң иштлири талавәткән җәрән балиси—Биппилимни қучақлап, аләмни-маләм қилған аччиқ жиғам чүшти, әтималим. Гәп қилмиди. Җәрән балисиниң гәһири йоқ аҗиз көзлири маңа йәнә гәвдиләнди. Зәһәрлик өткүр чишларниң изидин темип турған һал-қизил қан, Биппилниң гекитигидә һашкарә көрүнәтти. Қойчи Насир бовай уни һойлимизға елип кәлгән:

— Хелипә! Җәрән балисини дәрру боғузлавәтмисә, һарам өлиду. Әй, болмайду бәрибир. Балилириң гөшини болсиму йесун, — деди бовай.

Мән шу чағ йәр-көкни ярғидәк аччиқ вақирап, һалсиз, нимҗан ятқан җәрән балисиниң үстигә өзәмни аттим. Уни қучақлап, алқанлирим билән достумни сийпап:

— Яқ, бәрмәймән! Боғузлатқузмаймән! Тежимәл қойчи! Иплас! Иштлириң билән һарам қатқур! — Ағзимдин кәлгән әпсанә сөзни яғдуруп, тиллидим. Бечарә бовай унчуқмай маңа қарап турувәрди. Немишкиду униң көзлиридин ғәзәп сезилмәтти. Һәтта ечиниш, меһриванлиқ намайән еди. Бу мени һәҗәпләндүрсиму, лекин бовайни һақарәтләвәрдим. Пәқәт чоң болған чеғимда у адәмниң маңа вә мениң Биппилимға — ағринип, ечинип, гәм-азаплирини қандақ болмисун азду-тола йеникләткүси кәлгәнлигини чүшәндим.

Биппил! Мениң Биппилим, қандақ мулайим қарап тәлмүрәтти. Хошлишиватқиниму, яки дәрдигә дәрман болушумни соридиму, билмәймән. Униң көзлиридә шундақ бир ғериплиқ әкис етәтти. Мән соғ суға салғандәк беһош болуп, йәргә еғинап кәттим. Хошниларниң өйигә һәдәм қандақ елип киргининиму уқмаймән, жиғидин һерип, һалсирап кигиз үстидә ухлап кетиптимән. Қараңғу чүшкәндила өз өйүмизгә кириведим, апам қазандин һори пуқирап турған иссиқ гөш чиқириветипту.

— Зенәтбуви! Мону гөшни хошниларға әпчиқип беривәт, — дедидә, апам тавақни һәдәмниң қолиға тутқазди. Һечким у гөштин егиз тәгмиди. Башлиримизни саңгилатқан бойи олтиривәрдуқ. Өй ичидә гөшниң татлиқ һиди хелиғичә кәтмәй турди.

Шу түни мени қара бесип, пәқәт ухлалмидим. Дәһшәтлик беарам түн болди. Көзүмни жумсам купайә: Җәрән балиси болимәндә, йезиниң һәммә иштлири топлишип, мени қоғлайду. Чишлиридин қан темип турған дәһшәтлик иштлар. Жүригим ағзимға тиқилип, аҗиз аяқлиримни аран бесип қачимән, лекин иштлар бирдәмдила қоғлап йетиду. Шу чағ иңирап, вақирап орнумдин чеқирап туруп кетимән. Пәқәт апам бәзләп қучиғиға алғандила арам тапқандәк болимән, лекин көзүмни жумдум болди, һәммә дәһшәт яңливаштин тәкрарлиниду. Бу түн шундақ еғир болдики, һечқайсимизға арамтечлиқ беғишлимиди.

Мән өйдә дайим ялғуз қалаттим. Ялғузлуқ болса, мениңдә дәһшәт чақиратти. Ялғузлуққа һеч үгинәлмидим. Акам билән һәдәм интернатта оқуйдиған, апам болса колхозниң қотур икки етини қошқан һарвуға баш болуп, Или пристаниға ашлиқ тошатти. Мән әшу апам апарған буғдай дәрия сүйи билән еқип, соқуштики дадамниң қолиға топ-тоғра баридиғандәк һис қилаттим.

Әтияз пәсли. Апам бир күни йеңи туғулған җәрән балисини етизлиқтин тепивапту. Уни кәчтә өйгә әпкәлди. Көзлири тиниқ, мулайим, өз күнигә өзи қайил болғандәк, у адәмләрни анчила ятсиматти. Уни бирдинла яхши көрүп қалдим. Мениң хошаллиғим чәксиз болғач, апамни қучақлап, вақирап-чеқирап, сәкрәп қилидиған қилиқ тапалмай қалдим. Шу чағдин башлап мени ялғузлуқ анчила беарам қилмайдиған болди. У қорқушни тамамән билмәтти. Мән қолумни сунуведим, иссиқ деми билән пурап, түгмидәк қара қуйруғини титритип, әркилиди. Дәсләпки тонушлуқ шундақ башланған. Җәрән балиси бирдин әң йеқин адәмдәк болуп кәтти. Апам бутылкиға сүт қуюп, қизил имзәкни кийгүздидә, униң ағзиға салди. Лекин у яқтурмидиму, бойнини толғап, апамниң күчлүк қоллиридин бошинип кәтти. Шу чағ мән кичиккинә чәйнәккә қуюлған сүтни бериведим, шүмигидин барлиғини шорап емивалди. У қуйруғини титритип, мениң қолумдики чәйнәкни арилап-арилап тумшуғи билән ноқуп қоятти. Шуниңдин буян җәрән балиси немә бәрсәм, һәммини йәйдиған болди.

Қосиғи ачқанда мениң әтрапимда пир-пир пеқирап кетәтти. Шу чағда мән апамға жүгрәттим. Мән алтигә тошуп, йәттигә қәдәм қойған чеғим, техи “р”ни толуқ ейталмисамма өзәмни гөдәк һесаплиматтим. Җәрән балиси “пир-пир чөгиләйду” дейишниң орниға пил-пил десәм керәк. Шу түпәйли униң ети “Биппил” болуп аталди. У һеч кәйнимдин қалматти. Баққа барай яки өйүмизниң қораси кәйнидики чоңқур сайға барай, дайим мени әгишип жүрәтти. Лекин мән кәч киргичә тәңтуш балилар билән ойнаттим. Мениңдин

айрилмас үчүн у, өз қорқунучини йеңип, бизгә қошулушқа мәҗбур болди. Балилар униң көңлини қалдурмиғач, көп өтмәй у бизләр билән әркин ойнатти.

Икки айдин кейин, җәрән балисиниң чирайлиқ маңлиийидин түгмидәк қап-қара икки мүңгүзи чиқти. У мениң пәқәт достумла әмәс, һимайичим һәм еди. Бир күни йеши мениңдин чоңирақ бир бала ошуқлиримни тартивалди. Мән әләмгә чидимай жиғлавәттим. Қотур сүйәкләр үчүн әмәс, күчүмниң униңға йәтмигәнлигигә, беқувәтлигимгә жиғлидим. Бирдин бәғәрәз балиға Биппил һуҗум килди вә сәкрәп берип биқиниға үссә болмамду. Һелиқи бала вақирап, тиллап кәтти. Җәрән балиси уни қоюп бәрмәй мүңгүзини тәңләп алдида турувалди. Чидимасни жиғлитип, мениң ошуқлиримни қайтуруп бәргинидила теч болди.

Биппилниң бирла қилиғи маңа яқматти. У сәһәр күн чиқиш алдида вә күн олтириш билән қаяққиду йоқап кетәтти. Мән уни издәп баққа, сайға бараттим. Биппил шу йәрләрдә жүрәттидә, маңа һеч диққәт қилматти. Мундақ чағларда у мулайимлинип, ғериплинип, тәлмүрүп узақларға қарайдиған. У бәлки өз ата-анисини, чәксиз далаларни, шоқ ака-ини, һәдә-сиңиллирини сеғинаттимекин, кинәмдекин, яки әзәлдин бойиға сиңгән адитиму, һәр һалда ялғуз жүрүшни яқтуратти. Күн паллида қилип қирқа үстигә көтирилгәндә, мениң йенимға йетип келәттидә, әркиләп, қоллиримни ялап, әйипкар кишидәк "кәчүрүм соратти".

Мән, униң бойнини қучақлап қояттимдә, андин кәч киргичә йәнә билләә ойнаттуқ.

Биппил болупму йеза иштлири билән ойнашни яхши көридиған. Хусусән уларни териктүрүп, аварә қилатти. Униңға чидимиған иштлар униң кәйнидин қоғлатти, Биппил чирайлиқ сәкрәп чәбдәслик билән қуюндәк жүгрәтти. Иштлар ғәзәплинип гекитиги боғулуп, авази пүткичә қавап қоғлаверәтти. Биппил әттәй иштларни күтүп туратти, улар йеқинлашқанда, сәкрәп мүңгүзини уларға дәлләтти. Қорқанчақ қанҗуқлар йеқинлалмай, номуси үчүн қавап-қавап қояттидә, андин тиллирини ғерич созуп кәйнигә қайтидиған.

Бир күни Биппил өйдә қонмиди. Бу һечқачан болмиған вақиә. У күни мән кирпик қақмидим. Өйдикиләрниң һәммиси тәшвишләндуқ. Һәрким өзимизчә пәрәз қилиштуқ. Апам "Адәмләр тутувалди, — десә, акам "Җәрән балиси далаға өз туққанлириға қечип кәтти" дәтти. Һәдәм болса, "Иштлар талап өлтиривәтмигәндур?" дәп тәхмин қилди. Пәқәт мән униң қайтип келишини күттүм.

У мени ялғуз ташлимайдиғанлиғиға ишинәттим. У ишәнчим мени алдимиди. Әтигәнлиги дегәндәк өйгә қайтип кәлди. У келиши

билән кәчүрүм сориғандәк, үзүмни вә қоллиримни ялап әркиләп, гунакар кишидәк һис қилатти. Тәшвиш дәстидин убдан һарған мән өзәмни туталмидимдә, дәсләп уни урдум, у еғир алмиди. Пәқәт қуйруғини шипаңлитип, көзлирини көзүмгә қадап үнсиз турди. Шу түни нәдә қонғанлиғи биз үчүн намәлум сир болуп қалди.

Дәсләпки қарму чүшти. Биппил иккимиз көпәрәк өйдә олтираттуқ. Чүнки мениң кийимлирим яләң болғачқа Биппил мени ялғуз қалдурушқа киймәтти.

У өз адити бойичә сәһәр вә кәчтә өйүмизниң арқисидики қирға бир пәйт чиқип кетәтти. Бу адитини у һеч ташлимай қойди. Мән деризидин яйлақтин қишлаққа маңған семиз қойларни, уларни күзәткән қорқунучлуқ Бөрибасларни көрүп, тамашилап олтираттим. Тағ шамилида үзлири қарийип, йерилип кәткән қатаңғур бовайлар қоллириға узун таяқ тутуп, қойларни һайдап өтүп кәтти.

Бир күни әтигәнлиги Биппил һәрқачанқидәк кәтти. Мән униңға үгинип қалғандим, анчә әһмийәт бәрмидим. Мана, күнму чиқти, җәрән балиси техи йоқ. Қандақту чүшәнмәслик бир һис мени оравалған. Бу күни апамму ишқа бармиған, дәм елип, кир-қат жуюватәтти. Жүригимни әндишә угилап, апамға течлиқ бәрмидим. Апам яғлиғини ориди, биз Биппилни издәп талаға чиқтуқ. Ишик алдида бизни ваң-чуң қилип балилар қарши алди.

— Хелипә чоң апа, җәриниңлар қечип кәтти!

— Кәйнидин қойчиларниң иштлири қоғлап кәтти!

— Қир тәрәпкә кәтти.

— Иштлар топлишип қоғлап жүриду!

Мениң жүригим дүпүлдәп кәтти. Һелиқи тағда явайилишип кәткән жиртқучтәк иштлар қоғлап йетәрму? Яқ-яқ! Биппил йәткүзмәйду. Униң аяқлири иштик, шамал билән бәслишишкә тәйяр, иштлар униң чеңиға улишалмайду. Пәқәт йезиниң лалма қанжуқлири һесаплап, улар билән ойнап жүрмисә болаттиғу. Биппил! У шундақ ақ көңүл, саддә еди. Гәрчә ойниғуси кеп қалсичу?!!

... Чүшкә йеқин кочиниң айиғида бир атлиқ пәйда болди. Мән униң кимлигигә анчила қизиқмидим, пәқәт бизниң һойлиға етини буриған чағдила қери койчи Насир бовай екәнлигини тонудум. Егәсиниң алдида қанға боялған Биппил ятатти. Жүригим жиғ қилип қалди.

Тирик! Мениң Биппилим тирик! Бирдин униң көзлиригә көзүм қадалди. Униңда чәксиз ечиниш, дәрмансизлиқ, бечарилик әкис етәтти. У тилсиз әризә ейтиватәтти. Яки жүригиниң соқуши тохтиғичә мениң билән хошлашмақчиму яки униң дәрдигә дава болушумни соридиму! Ким билиду?! Пәқәт маңа бирнәрсә мәлум, у мени ялғуз ташлап кәткүси кәлмиди. Униң өлгиси кәлмәтти!

— Қирдин бир топ иштлар һавшуп, бирнәрсини қоғлап алдимға чиқип кәлди. Қарисам җәрән балиси, у немишкиду қечип кетишкә алдириматти. Худди әҗәл билән ойнаватқандәк көрүнди маңа. У бирдә иккила сәкрәп иштлардин озуп кетәтти, бирдин арқисиға бурулуп калтәк мүңгүзи билән һәйвә қилатти. Бөрә билән йәкму-йәк чиқип жүргән иштларни кичик мүңгүзүң билән қорқиталмайсән. — дәп бовай сөзини давамлаштурди. — Қарисам иш чатақ. Тамамән харап. Мән уларни аҗратмақ болуп йолини кесип, етимни чаптим. Шу чағ Бөрибас җәрәнниң гекитигигә есилса болмамду, касапәт! Қалған иштлар путиға, ямпишиға ямашти. Мән үлгирип келип иштлардин аҗритип алғанда, болар иш болупту, мана. У техи тирик, бирақ әй болмайду. Боғузлаветиш керәк, һарам болуп қалмисун! Балиларға шовисини ичкүзүң, Хелипә.

Өләй дәватқан Биппилни әкәлгини үчүн, ғалҗир иштлардин аҗритивалғини үчүн бовайға имрақ болуп, һөрмәт көрситип туратттим. Амма униң: мениң достумни “боғузлаветиш керәк!” дегинини аңлиғинимда бу адәмни җинимдинму өч көрүп кәттим. Мениң авазим йәр ярғидәк аччиқ чиқса керәк, һәр һалда, мән достум билән қучақлишип, әң ахирқи рәт видалишип, хошлишип қалдим.

... Шундин буян мән иштқа өчмән. Йезида иштсиз бирму һойла йоқ. Иштин вапалиқ күтмидим вә күтмәймән. Шуңа әтималим, һечқачан биз ишт бақмидуқ, дост тутмидуқ.

РӘҺИМҖАН РОЗИЕВ

Ечилмас гүл

(*баллада*)

Беғимда — гүлзарда һәр яз көкирип,
Ечилмай, муңлинип туриду бир гүл.
Ечилмас бу гүлни гүлзарда көрүп,
Бәзидә ғәш болуп қалиду көңүл.

Немишкә ечилмай, өтәр гүл өмри?
Немишкә һаятқа бақмайду күлүп?
Йә йәттә ашиқниң бу гүлму бири?
Йә көңли бу гүлниң кәткәнму өлүп?

Ейтқина, өзәңгә, һәй, гүл, тил пүтүп,
Ейтқина, сениңда немидур хисләт?
Ечилмай немини турисән күтүп,
Ейтқина, дилиңда яки барму дәрт?

Япрақлар пичирлап қалди бир һалсиз,
Жүриги титирәп турған жанандәк.
Шу һалда сөз қатти бу гүл амалсиз
“Ечилмас бир тозуп кәткән бир чечәк”.

Ечилмас әслидә сунған бу көңүл,
Ечилмас бу көңүл қилған әләмгә.
Шу сәвәп шехимға қонмайду булбул.
Ким ашиқ болмақчи һарсиз адәмгә?

Һалсирап гүл маңа болалмай сирдаш,
Һошидин кәткәндәк болуп қалди жим.
Ялвуруп алдида гүлгә әгдим баш,
Ейтқина, йошурмай, һәй, гүл, өзәң ким?

Аңланди башқидин бу мәйүс аваз,
Пичирлап сөзлиди жимлиқни бузуп.
— “Һаятта мән кәттим көрмәй, баһар, яз
Мән кәттим нәқ ғунчә чеғимда тозуп.

Әслидә шундақ бир бағниң гүлимән,
Ечилиш арзуюм барди һаятта.
Бу һалда, аһ, әнди қандақ күлимән,
Мән ғунчә чеғимда қалдим уятта.

Илиндим “муһәббәт” дегән қилтаққа,
Оралди у отлуқ бир зәнҗир болуп.
У қоюп бәрмиди мени һеч яққа.
Алдимда бир жигит турди шир болуп.

Аһ... нетәй, мән берип қойдум мәйлимни,
У отлуқ зәнҗирни үзүп чиқалмай.
Бу йәрдә мән башқа көрүмән кимни
Бу ширниң бойнидин қолумни алмай.

* * *

Һәммиси айлинип қалғандәк чүшкә,
Бу гөзәл мәнзирә көзүмдин учти.
Номустин орун йоқ әнди мөкүшкә
Бешимни қайғулар келип чоқушти.

Мәлиниң ичидә қозғалди пур гәп,
Гәп тапти хотунлар кетишти яйрап.
Мүмкинму турушқа бешиңни пүркәп,
Һуқушлар бешида турушса сайрап.

Қулиғим түвидә яңриди нәпрәт
Һәттаки далдида көзүмни ачсам,
Һәммигә ашкарә болдум ақивәт,
Өзәмни йошуруп мән нәгә қачсам.

Һеч чарә тапалмай, қалди анилар,
Бу җанни қалмиди әнди аяшқа.
Мени бу дунияда қәйәр паналар,
Аһ, әзиз ана йәр бағридин башқа...

Қутулдум мән йәрниң бағриға мөкүп,
Һаятқа мәңгүгә янмас едим һеч.
Һәр күни қәбримгә анам яш төкүп,
Мени һәм бу йәрдә ятқузмиди теч.

Гүл болуп топиға мән үнүп қалдим,
Анамниң төкүлгән көз йеши билән.
Бу һалда чечәкләп, ечилиду ким?
Номусқа боғулған қиз беши билән?

Ечилмас гүл дилға қуюп қойди дәрт,
Алдамчи сөйгүгә оқудум нәпрәт.
Гүл болуп ечилип җүрәй десәңлар,
Һәй, қизлар, бу гүлдин елиңлар ибрәт!

Үмүт

(*баллада*)

Бир байға әҗәлниң тегип оқ-яси,
Оғлиға униң көп қапту дунияси.
Адәмдә болмиса илим вә һүнәр,
Мал-дуния наданниң болмас һәмраси.
Мал-варан қапту көп,
Қалмапту һүнәр,
Қалмапту һәм илим,
Қапту алтун-зәр.
Илимсиз адәмни қарғу дәйдекән,
Һәм қолсиз болармиш һүнири йоқ әр.
Шу сәвәп дунияни төкүп вә чечип,
Җүрүпту әйшидин ләззәткә чөкүп.
Мәзгилсиз чечиға жиллар ақ санчип,
Униң тик бойини қоюпту пүкүп.
Қуруқ нан, қуруқ чай, ичини сирип,
Қезилар тенидин кәткәндәк ерип,

Һөкүмдар көзлири мулайим бақти.
Пичирлап сөз қатти, аран чиш йерип.
— Һә, хотун, бизләрдин достларму қачти,
Хошаллиқ күн қайғу билән алмашти.
Бүгүн шу өткәнки күнләрни әсләп,
Нетәй мән,
Жүрәктә пуғаним ташти.
Сән болдуң һәм икки қоллап чай сунмас,
Сән болдуң мәслиһәт дегәнгә унмас.
Бүгүн бир амаллап аш қилсаң дәймән,
Бу ишқа атамниң роһи қорунмас.
Орнидин һарсинип турди аяли,
Буниңдин башқа һеч йоқти амали.
Биридин май сорап, биридин гүрүч,..
Самандәк сарғийип гүлдәк җамали.

* * *

Башқидин май жуқти бүгүн туваққа.
Башқидин май жуқти бүгүн туваққа,
Дәстихан йейилди,
Полуниң иллиқ,
Пуриғи урулди келип димаққа.
Башқидин иллиқ нур алди һәм көзләр,
Башқидин ечилди бу күлмәс көзләр.
Дәстихан үстидә ейтилар әнди,
Әр-аял ейтишмас боп кәткән сөзләр.
— Бисмилла, — дәп сунуп қолни полуға,
Улар чип тохтиди, чүшкәндәк оға,
Шу чағда тарақлап ечилди ишик,
Кирди бир яш жигит атлап босуға.
Әр-аял полудин көрмәй тәм тетип,
Босуға тәрәпкә бақти таң қетип.
Йоқ чағда бу йоқап кәткәнләр бүгүн,
Йәнә бар болғанда кәлдиму йетип?!.
— Иним, бу дәстихан яққа мәрһәмәт,
Жигит дәр: — кәлгиним үчүн әпу әт.
Мениңсиз һаятта харлинипсән хоп,
Мениңсиз бешиңға чүшүпту күлпәт.
— Әҗәва, затиң ким?
Ким сениң етиң?
— Мән сениң бекарға кәткән яшлиғиң, —

Деди у, болди һәм көзләрдин ғайип,
Болмиған карамәт болди әҗайип.

* * *

Башқидин май жуқти йәнә туваққа,
Башқидин май жуқти йәнә таваққа.
Дәстихан йейилди.
Полуниң иллиқ
Пуриғи урулди йәнә димаққа.
— Бисмилла, — дәп сунуп қолни полуға,
Улар чип тохтиди.
Чүшкәндәк оға.
Шу чағда ишиктин кирди гәвирлик,
Қувәтлик бир адәм атлап босуға.
— Меһман, бу дәстихан яққа мәрһәмәт, — Адәм дәр:
— Кәлгиним үчүн әпу әт.
Мениңсиз һаятта хорлинипсән хоп,
Мениңсиз бешиңға чүшүпту күлпәт.
— Бурадәр, затиң ким?
Ким сениң етиң?
— Мән сениң йоқатқан күч вә ғәйритиң, —
Деди у, болди һәм көзләрдин ғайип,
Болмиған карамәт болди әҗайип.
Конилар һәр мәртәм дәйду үч мәртәм,
Қазанда полу һәм йәнә йеди дәм...
Босуға атлиди әнди сөләтлик —
Адәмгә бир һәвәс ойғитар адәм.
Түврүктәк тик турар қамәтлик бу әр,
Көзидин от чақнар, кирпиги хәнҗәр.
Мошундақ роһлуқ вә тирик адәмни,
Һәвәстә көтирип турар, бәлки йәр.
Бу ишқа адәмниң йәтмәстин һиси,
Мончақтәк чечилди һәр аяққа еси.
Әнди бу карамәт немидин "худа?"
Алғанму бирәвдин яки бу неси?
— Сән кимсән? — деди у. — Ким сениң етиң?
— Мән сениң йоқилип кәткән үмүтүң,
Бу мәғрур турушум йоқалған роһуң,
Көзүмдә чақниған үмүтлүк отуң.
Әслидә туғулар үмүт һәвәстин,
Үмүтлүк адәмләр өрләйду пәстин,

Һаятта қаймуқуп қалған бу адәм,
Үмүтниң барини жүргән билмәстин.
“— Ай, — деди, — үмүтүм баркән өлмигән,
Мән әсла үмүтлүк болуп күлмигән.
Тохтиғин үмүтүм,
Ташлап кәтмигин,
Кәчүргин сени мән әсла билмигән”.
Үмүтсиз йәп ятқан у барни догилап,
Үмүтсиз өмүрни жил өткән оғилап,
Үмүтниң барини чүшәнди әнди,
Дәс турди үмүтни у маңди қоғлап.
Дәйду тағ тошумас йегәнгә йетип,
Биригә иккини турмиса қетип,
Дәйдекән үмүттә һәрикәтләнгәнгә,
Йоқалған күч-ғәйрәт келиду қайтип.
Өткүзмәс үчүн у үмүтсиз дәмни
Һаятта үмүтлүк қойди қәдәмни.
Үмүти қутқузуп алди өлүмдин,
Үмүтсиз өләй дәп қалған адәмни.

Дост билән дүшмән

Қалди бир күни бөдүнә от ичидә,
Башқа жан йоқ қутқузушқа кечидә.
Шунда қушқач отқа яғач ташлиди,
Қалиғач дәрһал су қуюшқа башлиди.

Яғач билән от күчийип кәтмиди,
Тамча отни өчирипму әтмиди.
Қалиғач ғәмкин қалди — қушқач яйриди,
Пәқәт бу иш дост-дүшмәнни айриди.

ҚУРБАН БАРАТ

Кесилгән тоғрақ

Әкәлдим базардин бир һарву отун,
Қар-музлар илкидә қалғанда жаһан.
Соғатқа бериду қуяш тәптини,
Мәш отун — алтун рәң чечәкләйдиған.
Отунни рәтлидим вә байқидимки,
Һәммиси қуруқ шах әмәскән бирақ.
Шахларниң ичидә бар еди бир түп,

Яш вә һөл, йеңила кесилгән тоғрақ.
У мениң алдимда ятатти җансиз,
Өлүм азавидин аччиқ толғинип.
Анарниң сүйидәк қанлиқ көз йеши,
Кесилгән җайида қапту муз болуп.
Мән ғалип вақитқа бағлидим ишәнч,
Вақит һәл қилиду көп мүшкүлатни.
У яшни қеритип, һөлни қурутуп,
Көйгидәк қилиду сансиз һаятни.
Һөл тоғрақ һойламда ятти қиш бойи,
Қәһритан соғақлар музлатти уни.
Қиш өтти вә уни қойди зәрбидә,
Баһар боранлиқ җудун-чапқуни.
Яз келип башланди иссиқ күнләрму,
Бу тоғрақ аптапта ятти һалсирап.
Ойлидим, һөллиги йоқалди бәлки,
Аптап вә шамалда қуруп-қағҗирап.
Лекин ким ойлапту? Мән һәйран қалдим,
Тоғрақниң адаққи, мәғрур ишидин.
Томузда нотилар чиқти бих сүрүп.
Униң ғол вә кесәк беғишлиридин,
Дунияға көз ачқан бу йеңи бихлар.
Кесилгән тоғрақтин тапқан еди җан.
Нурлинип туратти улар яп-йешил,
Баһарда ойғанған майсидәк җумран.
Вә һәммә һаятлиқ боғунлиридәк,
Көзгә ташлинатти бодруқ вә омақ.
Сәби бир нәзәрдә беқип җаһанға,
Күләтти бөшүктә күлгәндәк бовақ.
Туғулған бу бихлар аптап қойнида,
Тәлпүнүп туратти әркә вә ойнақ.
Қәйсәр бир һаятниң өлмәс күчини,
Намайән қилатти кесилгән тоғрақ.
Билдимки, җаңгалниң бу нәвқирани,
Техи тиз пүкмигән өлүм алдида.
Өлмигән, өтсиму шунчә вақитлар,
Ана йилтизидин болсиму җуда.
Ойғатти пикримни қайнақ күч билән,
Кесилгән тоғрақта яшниған ниһал.
Тоғрақниң тәғдири тоғрилиқ мәндә,
Қозғалди илһамлиқ, әркин бир хиял.

Ойлидим: металлниң қаттиғи полат,
Тавлинип чиқиду ялқунлуқ отта.
Қариғайниң қамити вә йешиллиғи,
Дунияға келиду қаттиқ соғақта.
Шу кәби тоғрақниң тәбиитини,
Тавлиған жаңгалниң жәври-жапаси.
Бостанлар макани әмәс униңки,
Вәтини бепаян қумлуқ дунияси.
У ана топрақтин тепип һаятлиқ,
Кәң чөлләр бағрида өсәр туғулуп.
Бир заман дәриялар аққан изларда,
Яшайду барақсан бир орман болуп.
Яз пәсли алиду уни қойниға,
Қуяшниң ялқуни, чөл боранлири.
Қиш күни соқиду уруп аявсиз,
Тинимсиз жәзирә шувурғанлири.
Дәриялар қилмайду аңа ғәмхорлуқ,
Вә һечким чөл ара суғармас уни.
Есиға йәткәндә йоқлайду пәқәт,
Яз күнлириниң қисқа ташқини.
Лекин у бәк узақ әсирләр бойи,
Яшнитип кәлмәктә һаят пәслини.
Өсмәктә чөлләрдә ямрап һәр яққа,
Үзлүксиз көпәйтип йешил пәслини.
Дәһшәтлик зәрбиләр явайи иқлим,
Йоқ қилип кетәлмәс дуниядин уни,
У һаман өсиду, бесип кәлсиму,
Еқиндәк өркәшлик қумлар долқуни.
Кесилгән, ташландуқ бир һаләттиму,
У мана мошундақ гүлләйду йәнә,
Йешил бих сүриду худди тириктәк,
Һаятий күчини қилип тәнтәнә.
Униң бу әҗайип гүлләшлиридә,
Яридар җәңчиниң күлүшлири бар.
Өлүми алдида ахирқи қетим,
Қиличқа тайинип жүрүшлири бар.
У гоя һавада оқ йегән лачин,
Булутлар бағрида яңрайду сада.
У гоя зулмәттә өчкән бир юлтуз,
Нурланған ахирқи минутлирида.

Мән аңа тикилдим муһәббәт билән,
Туғулди қәлбимдә мәғрур бир қошақ,
Өлмәс хәлиқниң тимсали болуп,
Көрүнди көзүмгә кесилгән тоғрақ.

МӨМҮНҖАН ҺӘМРАЕВ

Ана тилимдин айрилсам

Мәйли, мүлкүм һәм мелимдин айрилсам,
Мәйли, барар мәнзилимдин айрилсам.
Мәйли, түндә мәшъилимдин айрилсам,
Яқ, өлүмән, ана тилимдин айрилсам.

Разимәнки кечишкә өз бәхтимдин,
Мәнсәп-аброй, һәтта таҗу-тәхтимдин.
Өртинип күл боп кетимән тәктимдин,
Анам бәргән ана тилимдин айрилсам.

Ана тилсиз маңа дуния ялғандәк,
Тилимни ят бири жулуп алғандәк.
Туюлимән өзәмгә мән һайвандәк,
Адәмлигим — ана тилимдин айрилсам.

Унтуп қалсам, өз тилимни бир заман,
Чаян болуп чақар мени пак виждан.
Ач-зар қалған кәби көрмәй парчә нан,
Күнүм пүтәр ана тилимдин айрилсам.

Тилиңдин кәч дәп кимләрду әгәрдә,
Көмүвәтсә үстүмни тилла-зәргә,
Анам бәргән сүт айлинар зәһәргә,
Қаза йетәр ана тилимдин айрилсам.

Ана тилим — байлиғим һәм дөлитим,
Мениң гүлдәк ечилған хуш сөлитим.
Тилим барки, йоқалмайду миллитим,
Йоқилимән ана тилимдин айрилсам.

Әкәлгинә, дутаримни

Әкәлгинә, дутаримни, мән чалай,
Пуғанимға, пуғанимға бир қанай.
Хиялимға келип қалди сазәндәм,
У мәрһумни ядлап, әскә бир алай.

Җүп тарларға бармақлири тәккәнғу,
Буғулдитип раса тарни чәккәнғу.
Аһ, сазәндәм, бевақитла кәткәнғу.
Кәткинигә униң болди бир талай.

Нечүк достни бир пәс ядқа алмаймиз,
Роһин хуш қип, дутарини чалмаймиз.
Бир қәпәс шу достчүн ойнап қалмаймиз,
Униңсизму биз һаятқа қул-малай...

Дутар дегән — дил тар дегән әмәсму,
Адәм шу дил билән яшап өлмәсму.
Чалсам, чалсам, тарлири үзүлмәсму,
Әкәлгинә, дутаримни бир чалай.

Бәхит

Бир яхши достниң шерин сөзи — бәхит,
Бир гөзәл һурниң баққан көзи — бәхит.
Турмушниң аччиқ-чүчүк тәмин тартип,
Йәр дәссәп, сақ җүргиниң өзи бәхит.

Биригә сөйгән дилдар яри — бәхит,
Айрилмиған дияри — дил тари бәхит.
Җудалиқ дәрдин чәккән кимләргиду,
Ғенимәт бирдәм, дост дидари — бәхит.

Раст, көзүңгә бәлки илмайсән,
Бәзән маңа пәрва қилмайсән.
Пайда-нәптин тивиш сәзгәндә,
Күчүклинип йәрни тилғайсән.

Ғадайсаң гәр бәзән алдимда,
Дәрт төккиниң келәр ядимға.
Гирәлишип чүшкән мән билән
Сүритиңму турар альбомда.

Чин достни гүл кәби қәдирләп,
Зейнәт қилар өмригә адәм.
Һаятимни һаман җәбирләп,
Хошал болмақ истәйсән бирдәм.

Әнди сени чин достум десәм,
Алдиғиним өзәмни-өзәм.

Анам

Чүшүмгә кирәр бечарә анам
Татлиқ уйқида әшу таң сәһәр.
Җозиға қоюп мән амрақ таам
— Иссиғида йәп алғин, балам, — дәр.
— Көрүнмәй кәттиң, көзүмдин учуп,
Рәнҗийду йәнә яш елип көзгә.
— Әнди чапсан келип туримән ана, —
Дәп мәйүс көңлини ясаймән сөздә.
— Өзәңла кәлмәй, келин, нәврәмни
Биллә елип кәл, — дәп кетәр кайип.
— Пәрзәнтләр көзи көрмисун нәмни, —
Дәп тиләк тиләп, болиду ғайип.
Анам меһригә қанмиғач җүрәк
Сеғинип тола ойлисам керәк.
Чүшүмдә һәтта у меһри дәрия
Маңа пәрванә, ғәмхорчи, йөләк.

ӘХМӘТҖАН ҺАШИРОВ

Хаман ашлиққа толғанда

(*һекайә*)

I

Көк упуқни пәрәңгә бояп, қуяшниң олтириши билән, етиз-ериқта ишләватқанлар өйлиригә қайтишти. Топилиқ кәң йолда ана өз оғлини әгәштүрүп келиватиду. Улар һарған, езилгән. Тамакилиқта болған гәпләр, һәрикәтләр өзиниң вә Әркинҗанниң ялғузлуғи анини ойға салди... Илгири йүз бәргән һәммә нәрсә көз алдиға рошән келишкә башлиди. “Сиз мени, мән сизни таң сәһәрдә ойғитип, адәм рисқи үчүн ома орушқа маңаттуқ, һә, мошу йолларда, — дәп ана комбайнер йолдишини әслиди. — Бәзидә етизда қонупму қалаттуқ... Мән сизниң қешиңизда җүргәндә, һарғинимни билмәттим. Қизиқип ишләверәттим. Әркинҗанниң тәғдири һәққидә пат-пат ойлинаттуқ. Бирақ мундақ боларимизни ким билгән. Ядиңиздиму, мән сизгә йеңи орулған буғдай унидин тонурға нан йеқип апарғиним? Сиз қанчилик махтап йедиңиз. Тонур ненини сиздәк яхши көридиғанлар аз болар, бәлки. Әтиси етизға әмәс... Сизни мошу йолда урушқа узитип қойдум...”

Анининң қәлби симаптәк ерип кәтти. Униң ойини һәммигә гува йол давам қилди. “Муңланма, Айимбүви. Ялғуз сәнла әмәс... Мән

уруш башланғандин бери хошал маңған адәмләрни көрәлмидим. Яш төккән анилар, зар қахшиған балилар... Бәзидә кәтминини мүрисигә артип, көңүллүк нахша ейтип өтидиған жигитләрни сеғинимән”.

Бу гәпләрни ана рошән аңлап туратти.

Ана кәйнигә бурулди. Әркинҗан аста келивататти. У анининң тохтап күтүп турғинини көрүп, жүгрәп кәлгән бойи:

— Апа, бая аяллар бир-бирини қучақлап жиғлашти. Немә үчүн? — дәп сориди.

Ана нәпәси сиқилди...

— Сән пәқәт көрүпла қой! Сорима. Сән ойлайдиған, саңа ейтидиған сөз әмәс, — дәп Айимбүви оғлининң соалиға җавап беришкә петиналмиди. Ана оғлиға “уруш”, “қара хәт”, “өлди” дегән дәһшәтлик сөзләрни зади-зади ечип ейтмиди.

— Тонур ясайли, оғлум! — деди бир күни иштин кейин ана. — Дадаң кәлгәндә, тонурға нан йеқип йәймиз.

Ана бәк көңүллүк еди. Буни көргән Әркинҗан:

— Мән топа, су тошуп беримән, апа! — дәп уму хошал болди.

Улар тонур ясашқа қизғин киришти...

— Дадам кәлгичә пүтирәмсән, апа?

— Түгитимән.

Арилиқта бираз вақит өтти. Бир күни ана чачлирини ақ арилиған, хәт тошуғучи җүдәң аял билән тонурниң қешида узақ олтирип муңдашти. У аял чиқип кетишигила, Айимбүви оғлини қучақлап, яш төкти.

Әркинҗан һаң-таң.

— Оғлум... Дадаң тонур ненини һечқачан йемәйду, — анининң үнлири титрәп кәтти. — Мән ойлимиған... Қанитимиз сунди.

Әркинҗан бу гәпләргә чүшинәлмиди. Пәқәт анининң мискин һалитигә тәлмүрүп қарапла қалди.

Соғ хәвәр анининң қәддини пүкти, роһини чүшәрди. Җүрәк-бағри өртәнди. Худди әқлидин адашқан адәмдәк, әски һалға чүшти. Шундақ қилип, тонур пүтмигиничә пүтмәй қалди...

II

Әркин өгүзгә чиқип, узақ олтарди. Бу йәрдин хаман очуқ көрүнәтти. Әркинҗан хамандин ашлиқ елип маңған вә хаманға кетип барған бош һарвуларни саниди... Йенип-йенип саниди. Зериккән болса керәк, орнидин турдидә, тамдин сирилип, һойлиға чүшти. У пүтмигән тонурға қарап қойди. “Дадамни әшу һарвукәшләр көргәнмекин?” — дәп ойлиди вә ишиккә қулуп селип, һарвукәшләр келидиған җайға жүгәрди...

Әркинҗан һарвукәшләрни көп күтмиди. У олтарған йәргә бир һарву келип тохтиди. Һарвуни сөрәп маңған атлар наһайити оруқ еди. Қара тәргә чүшкән, һарвуға тохсән тоққуз йери ямалған йоған-йоған қаплар бесилған. Һарвукәш җәңчи егиз вә җүдәң екән. Күндә көйгән үзлири суға чилавалғандәк, худди һарвуни өзи тартип келиватқандәк, қаттиқ тәрлигән.

Униң алдида чачлири пахпайған, йоған көзлүк Әркинҗан күлүмсирәп туратти.

— Салам, оғлум! — дәп җәңчи ялғуз қолини Әркингә узатти. — Әр әрни көргәндә, бир-бирсигә қол берип көрүшиду, җуму, — дәп иллиқ күлүмсириди җәңчи.

Әркинҗанму инчикә бармақлиқ қоллирини җәңчигә бәрди. Шу заман чирайи татирип, кирпиклири қеқилмай, көзи җәңчиниң қолсиз мүрисигә қадалди.

— Ака, бир қолуң қени? — дәп сориди вә җәңчини мәккәм қучақлиди. Дир-дир титриди...

Җәңчи йеқимлиқ балиниң шу хил ечинарлиқ һәрикитидин җәңдә җүргән атисини қаттиқ сеғинғанлиғини бирдинла сәзди.

— Қой, әнди! Қой, дәймән! Әр адәм жиғлимайду, — деди җәңчи Әркинҗанни бәзләп. — Униңдин, қени, ейтқин, немә үчүн бу йәргә кәлдиң?

— Мән дадамни сориғили кәлдим, — деди бала җәңчигә қарап.

Бу соалда бир сир бар екәнлигини җәңчи дәрру сәзди.

— Дадаңдин хәт кәлдиму? — дәп сәвирлик билән сориди җәңчи.

— Билмәймән. Апам маңа: “ Қанитимиз сунди. Дадаң тонур ненини йемәс болди” — дәп жиғлиди. Ясаватқан тонурниму тохтитип қойдиғутаң.

— Шундақ дә, оғлум, — җәңчи ойланди.

Җәңчи Әркинҗанниң атисидин айрилғанлиғини билип, балини бәк аяп кәтти. “Дадаң өлди” дәп анисиму ейтмапту. Мән немә десәм болидекин? Ахири балини үмүтләндүрүш лазим”, — дәп ойлидидә:

— Оғлум! — дәп аста ейтти җәңчи шу мәһәл дәрһал есиға кәлгән ойини, — Хаман ашлиққа толғанда, сениң дадаң келиду... Маңа ишән, ишәнмисәң, хаманчи Қасим бовайдин сора. Мән дадаңни көргән. Әндила есимға чүшти. Дадаң: “Хаман ашлиққа толғанда баримән”, — дегән.

— Растма, ака?! — бала хошаллиғидин қақахлап күлди. “Ишәндиң. Айлинип кетәй өмрүңдин. Адәмгә ишәнгән пәйлиңгә разимән. Ялған ейтқанлиғим үчүн, адәмләр, мени көчүрүңлар. Илаҗә йоқ. Мән бу кичиккинә балиниң қандақму көңлини ағритармән, ейтиңлара?! Уруш түгәп, хаман ашлиққа толиду. Көңүл

хатирҗәм болуп, бу дәртләрму унтулуп кетәр. Бәлким, сән шу чағда әҗайип мәрданә атиларни тапарсән. Улар сени өз атаңдәк алиқинида көтирәр", — дәп ойлимақта җәңчи.

Бир көрүпла бир-бирини яқтуруп қалған бу иккисиниң арисида азирақ сүкүнат һөкүм сүрди.

— Хошлишайли, оғлум, — деди җәңчи күнгә қарап. — Хелә вақит бопту. Элеваторға барғичә, кәч кирип кетиду.

— Мәйли, — дәп бала аста сөзлиди. — Йәнә көримәнғу сени, ака?

— Һә-һә, көрүшимиз! — җәңчи балиниң кәң маңлийиға сөйди, андин униң пахпайған чечини пуриди.

Әркинҗан һәйранлиқта җәңчигә қариди.

— Мениңму дадам шундақ қилатти. Алди билән маңлийимдин сөйәтти. Кейин чачлиримни пуратти. Сән нәдин билисән? Апам икки алиқинимға сөйиду.

— Һәммини билимән, оғлум.

Әркинҗан җәңчигә күтүлмигән сирини ачти. Дәл мошу дәқиқидин башлап, Әркинҗанниң қәлбидә җәңчини өз атисидәк яхши көрүп қалғинини у сәзмигән еди…

III

"Қандақ қилип хаманға барсам болидекин?" — дәп ерик бойида путини суға чилап олтиратти Әркинҗан. Шу арилиқта қоллирида халта вә мишкаплири бар, баш теришкә өтүп кетип барған балиларни көрүп қалди. У орнидин жүгрәп туруп, уларниң кәйнидин вақириди:

— Мән силәр билән баримән! Тохтаңлар!

— Баш териш оңай дәмсән? — дәп күлди башқилардин сәл егиз бала. — Путуңға тикән кириду. Жиғлайсән.

Балилар қақахлишип күлүшүп кәтти.

— Нениңму йоқ екән, — деди йәнә бири.

— Нан йемәймән… Тикәндинму қорқмаймән! — деди Әркинҗан.

— Қара сени. Мәйли, җүр!

Балилар Әркинҗанни башлап кәтти. У наһайити көңүллүк гәп билән етизға қандақ йетип барғининиму билмәй қалди. Баш териш башланди. Бу йәрдә балилардин башқа аниларму икки пүклинип, дан терип жүрәтти. Уларниң һәрикитигә ойчан қарап қалған Әркинҗан үчүн шу күнила хаман ашлиққа толидиғандәк билинди. Әркинҗан егиз бойлуқ балиниң қешиға келип:

— Бүгүн хаманни буғдайға көмүветидиған болдуқ, растму? — деди көзлиридә хошаллиқ учқунлири пақирап. Урушниң немә екәнлигини, ашлиқниң нәгә кетип барғинини чүшәнгән һелиқи бала:

— Сән чүшән, дадилиримиз соқушуватиду. Ашлиқ урушниңки, хам хиял қилидекәнсән.

— Хам хиял әмәс. Түнүгүн һарвукәш акам маңа “хаман ашлиққа толиду”, дәп ейттиғу, — Әркинҗан чүшәндүрмәкчи болди.

Бу гәпни башқа балиларму аңлап күлүшти вә һәммиси Әркинҗанниң әтрапиға жиғилди.

— Сән уни тонамсән? — дәп балилар чәт-чәттин чуқуришип сориди. — У акаң сени кичик дәп алдапту. Хаман турмақ, һазир мишкапму толмас. — Балилар йәнә күлүшти. Әркинҗан көзигә яш алди.

— Мениң дадам йеқинда кәлмәйдиған охшайду.

Балиларниң ичи ағриди вә немә қиларини билмәй, бир-биригә қараշти. Һелиқи егиз бойлуқ бала:

— Җүрүңлар, хаманчи Қасим бовайдин сорап көрәйлуқ, — деди.

— Раст, җәңчи акамму Қасим бовайдин сора девиди, — қошуп қойди Әркинҗан.

Балилар худди бир зәнҗиргә бағланғандәк мишкап-халтилирини көтирип, хаманға кәлди. Хаманда Қасим бовайдин башқа һечким йоқ еди. Бовай болса, тевилғидин сүпүргә ясавататти. Кәпиниң қешида яғач ара, яғач гүҗәк вә бир тулуқ таш ятатти. Бовай күндә көйүп қарайған, җүдәң көрүнәтти. Балилар халтилиридики тәргән башақлирини төкмигән. Бовай балиларға һәйран болуп қариди.

— Силәр маңа бирнемә ейтмақчимусиләр, оғуллирим? — дәп сориди у.

Балилар җим.

— Һә, гәп қилиңлар, — деди бовай.

— Бова, сени хаманда туғулған дәйду, растму? — дәп сориди егиз бойлуқ бала.

— Мени билидиғанлар шундақ дейишиду. Униң силәргә немә кериги бар?

— Маңа кериги йоқ. Мону Әркинҗанға керәк екән. У бизгә “хаман ашлиққа толиду”, — дәйду. Лекин бизниң һазир ишәнгимиз кәлмәйду бу гәпкә...

— Хаман ашлиққа толғанда, дадам келиду, — деди шу пәйттә Әркинҗан.

— Дадаңму?

— Бир җәңчи маңа: “Хаман ашлиққа толиду. Шу вақитта дадаң келиду”, — дәп ейтқан еди, бова.

Бовай йенип-йенип ойланди. Униң пүтүн бәдини титриди. Беши айлинип, көзи қараңғулашти. Бовай есини жиғип, Әркинҗанға қариведи, Әркинниң йоған көзлири немә дәйдекин, дәп тиклинип қапту. Бовай һәммини чүшәнди...

“Мәнму сениң көңлүңни ағирткум кәлмәйду”, — дәп ойлидидә, андин:

— Җәнчи акаң дурус ейтипту. Хаман ашлиққа толиду, — деди бовай өзини аранла тутуп. — Бурунму толған. Җәнчи акаңниң сөзигә ишинивәр, оғлум. Дадаң келиду. Көрисән, дадаң келиду, оғлум. Үмүтүң яхши екән. Балилар, силәр Әркинҗанға ишиниңлар!

Бовай Әркинҗанниң бешини силиди. Көзидин немишкиду яш төкүлди.

Балилар чәксиз хошаллиқта бовайниң гепигә ишәнгән һалда мәлигә қайтишти...

Әркинҗан, адәттикидәк, өгүзгә чиқип, хаман тәрәпкә қариди.

Лекин йәнә хаманға кетип барған вә хамандин ашлиқ елип қайтқан һарвулар тизмиси үзүлмәй туратти. Һойлидики тонурни ана техи қолиға алмиған еди...

Адәмниң көңли дегән...

(*һекайә*)

Мурадил күмүч сақаллиқ бовисиниң һекмәтлик сөзлиригә қизиқатти. У һаман қери дехан билән биллә жүрәтти. Мана улар бүгүнму хаманда. У догилақлиқ буғдайниң үстигә чиқип олтарди. Кона халтисидин бир варақ қәғәз билән бармақтәк қериндишини алди. Халтини тизиға қоюп, бовисиниң сүритини сизишқа башлиди.

— Бова, бова! — дәп бираздин кейин у төвәнгә сирилип чүшти вә буғдай чәшләватқан бовисиниң қешиға жүгрәп кәлди. — Мән сениң сүритиңни сиздим. Мана көрүп баққина!

Бовай үчүн бу күтүлмигән вақиә еди.

— Сүрәт сиздим дәмсән, оғлум? — ата Мурадилға тиклинип қариди вә урушқа кәткән рәссам оғлини әслиди. — Қандақ яхши болған, қандақ яхши болған, нәврәм. Қени, көрәйчу.

Сүрәттә очуқ асман, жирақта ашлиқ оруватқан комбайнлар, ашлиқ чәшләватқан ақ көйнәклик, бешида кона малихай, чирайи ғәмкин бовиси тәсвирләнгән.

— Мону йезип қойғиниң немә?

— Бовам вә хаман, — дәп йезип қойдум.

— Бовам вә хаман, — дәп тәкрарлиди хаман бәрикити ата. — Қара сени, әқлиң бар екән. Тоғра. Сизғин, чүшәргин, қолуңдин келиду. Бу — яхшилиқ. Биләмсән, яхшилиқ дегән немә? Һәркимниң қолидин келидиған иш әмәс бу.

Бовай Мурадилниң қериндаш тутқан инчикә бармақлирини сөйүп қойди. Күмүч чач бовай ичидә: булақ сүйидәк паклиқни, хамандәк

бәрикәтни тиләп, дуа қилди. Мурадилниң хаманда туғулған әсәри хамандәк бәрикәтлик болуп башланған еди...

Кейинки вақитларда сүрәтчи Мурадилниң халтиси момисиниң сәвзә, пияз, ашкөки отаватқанлири, урушқа кәткән жутдаш акилириниң сүрәтлири билән тошқан еди. Бу сизғанлирини у техичә һечкимгә көрсәтмигән.

Бир күни бовиси хамандила ағрип қалди. Шу пети түзүлүп кетәлмиди... У әнди хәт тошиғучи момиси билән биллә турди.

— Мома, хәтни мән тошай, сән қериғиниңда қийнилип қалидекәнсән, — деди Мурадил.

Шундақ қилип, Мурадил жут адәмлириниң қайғуси билән шатлиғини тәң бөлүшүп, мурәккәп һаят қойниға кирип барди...

Бийилқи баһар әтигән кәлгән еди. Аяллар етиз-ериқ ишлириға аллиқачан чиқип кәткән. Мурадил улар билән һәр күни көрүшәтти. У ақ чечәкләргә һәвәс билән қаратти. Баһар гүллирини таллап терәтти. “Сениң һаятиң қисқа. Лекин қанчә-қанчә адәмләрниң қайғусини йоқитисән. Мәнму саңа охшашла гүл. Лекин мән баһарда акилирим, һәдилиримгә қайғу-һәсрәтни халтамға селип әкетип баримән...” У бир қучақ гүл тәрдидә, соқичи һәдилиригә қарап маңди. Аяллар болса етизда йәр һайдавататти. У йәрниң арилиғи хелә бар. Мурадил әтрапиға қариди. “Әнгән” беғидин бир өкүз һарву келиветипту. Бала уни күтти. Кона һарвуниң ғач-ғуч қилиши, униң үстидики керосин туңлириниң тарақ-туруқ қилған авази жирақтинла аңлинип туратти... Мана күткән кишиси йетипму кәлди. Һарвукәш Һашир бовай екән. Мурадил у бовайниң бәш балисидин айрилғанлиғини аңлиған.

— Йәнә маңдиңма, оғлум? — деди бовай йәргә чүшүветип. — Сениңдин һечқайсимиз рәнҗимәймиз. Сән пешанигә йезилған хәтни әкеливатисән. Хәт тошушниң һәсритидин әйнә, момаң қерип, ағриқчан болди...

Бала унчуқмиди.

— Халтаңда немә бар? — дәп авази титригән һалда сориди бовай.

Мурадил халта ичидики сирини йошуруп, күлүмсириди:

— Гүл, ақ чечәк бар. Чирайлиқ ечилип кетиптекән.

— Гүл дәмсана?

— Гүл, бова, гүл!

Өзи болса, Чимахан, Тиллахан, Хатәм һәдә, анилириға қайғу-әләм, мәңгү мусибәт дәһшити кәлгәнлигини ечип ейтишқа җүръәт қилалмиди.

Һашир бовай балиниң инсаний хисләткә бай қәлбини бирдин чүшәнди. Икки әр һарвуға олтарди вә аяллар ишләватқан яққа қарап йол алди. Мана йәр һайдаватқан анилар көрүнди. Йәр хелә

һайдилипту. Икки трактор, немишкиду, тохтап қапту. Аяллар дөң бағридики трактор әтрапиға чүмүлидәк жиғиливалған.

— Көрүватамсән. Бир бала бопту. Ярдәм керәк! Уларниң күчи йетәрму?

Бовай вә бала алдириди. Қийсийип қалған тракторни йөләватқан аниларниң қешиға йетип келә-кәлмәстин:

— Йоқилиш... Йеқин кәлмәңлар, — дәп вақиришип, чуқурушуп кәтти анилар.

— Немишкә... Немишкә ундақ дәйду, һә?

Бовай җавап бәрмиди.

— Қизлирим, қериндашлирим, — дәп өтүнүп, ечинип йеқин киливәрди бовай.

— Йеқин кәлмә!

— Худа мени кәчүрсун. Көзүм кор... Мениңдин уялмаңлар... Силәргә қаримай... Трактор бесивалмисун!

Қәдди пүкүлгини билән, билигидә хелә күчи бар Һашир бовай башқа аяллар билән биллә тракторни мүрәдәп иштирип турди.

— Қоюветиңлар! Күчни тәң-пуң сақлаңлар. Мурадил, сәнму кәл! Қени, қизлирим, ғәйрәт қилиңлар, әҗдатлиримиз күчи яр болсун. Һә, қени...

Аяллар матанәт билән қаттиқ туруп, тракторни зорға тиклиди...

Мурадилниң көз алдида наһайити һарған, қоллири талған анилар һаят көрүгидин өтти вә дәвир җүкини өз мүрисидә көтирип, тикләшкә қадир екәнлигини ипадилиди. Техичила һалсириған һарвукәш:

— Көрдүңғу, оғлум, сән көрдүңғу... Буни унтушқа боламду?.. — дәп, немишкиду, агаһландуруп қоюп, аста һарвудики туңларни чүширишкә меңип кәтти.

Бу роһи зәйип һәдиләрниң көңлини ағритишқа болмайду, дегән сөз еди.

Мурадил җул-җул житилған кийим ичидә уят-номусини йошурған меһрибанларни көрди. “Немишкә шундақ?.. Булар немә қилған?.. Силәр ипәк көйнәк, чирайлиқ туфли кийип, қәлқәй яғлиқ таңисиләр”, — дәп ичидә тәврәнди яш рәссам.

Етиз гүллири, етиз һөснилири, хәт тошиғучи балидин һечнемә соралмай, муң ичидә олтиратти. Зерәк бала халтисини ечип, ойлинип қалди. Униң қәлбидә қандақту чоң инсанпәрвәрлик һиссиятлар ойғинип кәтти. Һарвудики керосинға лиқ толған туңларни йәргә чүширишкә қоли бармай, бирнәрсини сәзгәндәк Һашир бовайниңму көзи Мурадилға қадилип қалған. Бала жүриги гүп-гүп соқуп, нәпәси қисилди. Туюқсиздин һәдилириниң исимлирини аташқа башлиди.

— Чимахан һәдә!

Чимахан шу андила һөкүрәп жиғлавәтти.

— Тиллахан һәдә!
— Аққан юлтуздәк өчүп кәттиғу у...
— Хатәм, Раһәт һәдә.
— Яқ, яқ...
— Байсихан һәдә.
— Маңима? Қара хәтма?!
— Мән силәргә ... Гүл әкәлдим. Уруштики акилиримниң сүритини сизип әкәлдим. Немишкә чөчүйсиләр, жиғлимисаңларчу!
Көңли сунған, рәңги өчкән аниларниң үзлиридә қан жүгәрди, көзлири парлиди, ләвлиридә тәбәссүм. Анилар Мурадилниң қолидики гүл вә сүрәтни алди. Сүрәттин улар уруш отини, отқа киргән қәһриман әрлири вә сөйгән жигитлирини рошән көрди... Көңли йеримлар хошаллиғидин жиғлап, бәзиләр қақахлап күлүп, етизни чаң кәлтүрди. Рәссам инисини амрақлиқта талишип-талишип сөйүп, мәккәм-мәккәм қучақлашти. Уларниң рәңсиз, хирә көзлири техиму бәхиткә толди.
— Һаят пак-пакиз түгәп кәтмәйду!
— Өчкән үмүтүмизни яндурдуң!
— Талдим-һардим демәймиз!
— Һәр қуш өз угисиға қайтип келиду дедиң!
Мошу тәвриниш сөзлири билән һәдилири Мурадилни әзизлиди, илтипатиға егә болди.
Шу күни һәдиләр ғәм-қайғуни унтуди. Яхшилиқни, пәқәт яхшилиқнила көз алдиға кәлтүрди, қувалишип, чувалишип иллиқ чирай, хуш тәбәссүм һайдалған йәргә дәстихан селип, хатирҗәм чай ичишти. Дәстихан әтрапида җәңчиләрму олтарғандәк, аялларниң кәйпияти үстүн болди. Туюқсиздин йүз бәргән шу хил кәйпиятни Һашир бовай пәқәт хәт тошиғучи балиниң һәссиси дәп тоғра чүшәнди. Бала бу йәрдә чидап олтиралмиди. Пүтүн вуҗуди титрәп, көзлиригә иссиқ яшлар толуп кәтти. Орнидин турдидә, "қара хәт" бар халтини елип, һайдалған йәр билән жүгәргән бойи мәлигә йол алди.
Аяллар аң-таң:
— Буниңға немә болған? Һә-әй, Мурадил!
— Яш балиларниңму жумран жүриги можулуп кәттиғу, — деди һарвукәш сақилини сийпап. — Кетивәрсун, вақириманлар!
Аяллар Мурадилниң қилиғидин миннәтдар болуп, ишқа җиддий киришип кәтти. Йәнә нахшилири яңриди. Бу нахшиларни Мурадил аңлиди.
"Мән ялған ейттим, — дәп өзини тохтиталмай жиғлиди бала, — көңлүңларға қаридим. Алдидим. Яхшилиқ хәвәрчиси болай дедим. Кәчүрүңлар, һәдилирим! Кәчүрүңлар, акилирим! Силәрни тирик дәп ейттим. Өлмидиңларғу ахир. Һәдилирим, силәрни күлсун, нахша

ейтсун, һаман бәхитлик болсун дедим. Еғир әмгигиңларни, лата камчилиғини, өчмигән үмүтни көрдүм, сәздим. Меһрибанлар, мән силәрниң сүритиңларни қолумдин келишичә сизимән техи. Сүрәт оқушиға баримән. Силәрни адил инсанларға көрситимән...”

Мурадил сүрәт сизивәрди, сизивәрди...

ИЛАХУН ҺОШУРОВ

Вәтәнсиз мениң қәлбим — мусапир

Вәтиним ата, мениң үчүн Сән,
Соғулмас булақ, роһий күмүч сән.
Жүрәктә янған өчмәс отум Сән,
Сәнсиз егисиз қалған житиммән.

Вәтиним ана — өмрүмгә асас,
Яшишим яйрап бир саңила хас.
Дүшмән дәстидә төкүлсә йешим
Силап-пәпиләп көтирәр бешим.

Күйлисәм яңрақ җошқун авазим,
Учсам пеләккә — қанат-пәрвазим.
Йезиқ-сизғиним — яриқрап раван,
Һаятим давам — тарихим давам.

Узатсам көккә созған қолумсән,
Күзәтмәс парлақ истиқбалимсән.
Нуриңсиз мутлақ ечилмас көңлүм,
Меһриңсиз һеч вақ көкәрмәс өмрүм.

Қәлбим төридә — номусум-һарим,
Жүрәк қетида — әң улуқ барим.
Сәнсиз яңримас — чалсам дутарим,
Сән мениң барим — сән мениң зарим.

Ишқиңда қайнап соқиду жүрәк,
Мунапиқлардин қорқиду жүрәк.
Дәрдиңни сениң тартқан билиду,
Зәй зинданларда ятқан билиду.

Әгәрдә тағдәк турсаң мустәһкәм,
Мәндә немә ғәм, унда немә ғәм.
Мунапиқ мөкүп атсиму кеп таш,
Жүримән мәғрур көтирип мән баш.

Вәтиним атам — тағдәк мурапәм,
Адашқанда шам, қийналғанда дәм.

Нәләрдә жүрмәй меһриңгә әсир,
Сениңсиз мениң қәлбим мусапир.

Әй, пәләк!

Әй, пәләк!
Истиқбал өмрүмгә яр десәм сени,
Мән үчүн сақлиған һур бәстиң қени?
Қудрәтлик таянчим бар десәм сени,
Оғузхан тиклигән төр, тәхтиң қени?
Патқузмай һәммә патқан кәң аләмгә,
Тенитип кимләргә хар қилдиң мени?
Зәнҗирбәнт әсир қилип қайғу-ғәмгә,
Сән титип, кимләргә хар қилдиң мени?
Сән чәкләп, йолумни тар қилдиң мениң,
Сән йәкләп, елимни хар қилдиң мениң.
Залимға муш атсам мән езиқтуруп,
Шәйтанға қәлбимни җор қилдиң мениң.
Әй, пәләк! Чишиң билән,
Нә әрләр қанлар төкти ниҗат издәп,
Нә әрләр йәргә чөкти һәқни сөзләп.
Анилар көзин яшлап қалди бозлап,
Атилар һәқсиз ишләп, қалди сөзләп.
Задила оңшалмастин өтти заман,
Задила тәңшәлмәстин яхши-яман.
Дил сатқан, елин сатқан хәсисләргә,
Бу дуния чәйләп ойнар болди хаман.
Жуңузлап жиллар өтсә, һеликәмдә,
Инрайду паклар қәлби һәр қәдәмдә.
Чечилип терик кәби бар аләмгә,
Уйғурум қалди қахшап йәнә ғәмдә.
Җүрәктин-җүрәкләргә өтүп отлар,
Сүйәктин-сүйәкләргә өтүп дәртләр.
Оғузхан тутқан килич, туғни тутуп,
Мәйданға мән дәп чүшәр қачан мәртләр?
Хәлқимни яр тәрәпкә тартқанлар ким?
Бәхтимни ойланмастин сатқанлар ким?
Бевақит, алдим торап ятқанлар ким?
Әрлирим әймәнмәстин атқанлар ким?
Әй пәләк!
Сән йөләп,
Қучсаңчу кинәп күткән вақтим болуп,

Чачсаңчу, ғәм-вайимни, тәхтим болуп.
Мән әркин қанат қақай, көксүм керип,
Ачсаңчу чирайимни, бәхтим болуп...

ХЕЛИЛ ҺӘМРАЕВ

Дан — хаман

Түгмәнниң норидин су қуюлғандәк,
Комбайн бункеридин қуюлар буғдай.
Паянсиз етизни тәвритип мәғрур,
Машина карвини өтәр тохтимай.

Қуяшқа интилип өскән чоққидәк,
Өркәшлик қәддини көтәрди хаман.
Алтун дан чәшмисин очумлап елип,
Зоқлинип пурайду мәрданә дехан.

Шу пурақ түпәйли ана йәр һиди —
Деханниң қәлбидә яшнитар гүлбағ.
Кәң сехи қолида мәрвайит кәби
Һәрбир дан ялтирап көрүнәр шу чағ.

Ашлиқ дәриясини еқитип әлгә,
Әшу қол киргүзди йәр қәлбигә җан.
Қәһрива мончақтәк чүшәр тизилип,
Деханниң қадақлиқ алқинидин дан.

Етизниң хисләтлик меһригә қанған,
Һәрбир дан — қуяшниң алтун зәрриси.
Ялқунлуқ гүлхандәк көз чеқип турған,
Хамандур — деханниң сехи ғәзниси.

Ана қоли

Ана қоли мәрданә қол, маһир қол,
Мүшкүллүкни йеңип кәлгән қадир қол.
Һаятбәхш меһри билән әбәди —
Әл қәлбидә гүл өстүргән шаир қол.
Әшу қолда өрләр течлиқ байриғи,
Әшу қолда күләр әлниң байлиғи.
Әшу қолда учум болуп һаятқа,
Қанат қақар адәмзатниң барлиғи...
Әшу қолғу көсәй болуп, чоғ болуп,
Тонурларда янған қанчә лоғ болуп,

Әвлат үчүн җан көйдүрүп һәр өйдә,
Әшу қолғу кәлгән бүйүк туғ болуп,
Әшу қолдин бәһри алар һәрбир җан,
Әшу қолда көрдүм аппақ дәстә нан.
Та әзәлдин әмгәк сөйәр әшу қол,
Җаһан бойлап яяр әлгә дәстихан.
Әшу қолда парлақ әрик мәшъили,
Учқунлинар түн пәрдисин кәскили.
Әшу қолниң ялқунлиған тәптидин,
Қәд көтирәр улуқ достлуқ һәйкили...
Әшу қолни һөрмәтләймән әзәлдин,
У қол маңа гөзәл пүткүл гөзәлдин.
Чүнки әшу батур қолниң бармиғи
Жуғарғанғу мени отлуқ ғәзәлдин.
Әшу қолға интилимән бовақ боп,
Әшу қолни мәдһийләймән булақ боп.
Әшу қолдин һарарәт еп қәлбимгә,
Уни әлгә улуқлаймән қошақ боп...

Билалниң жүрәк зари

Бир әсиргә болди әҗдат көчкәнгә,
Или таман янған чирақ өчкәнгә.
Өсәктики ярни колап, макан қип,
Гәмиләргә көчмәнләр кеп чүшкәнгә.

Или билән хошлашқанда тиз пүкүп
Назим Билал сәҗдә қилған йәр өпүп
У җапакәш көчмәнләрниң сепидә:
Жиғлап маңған, пәрият чекип, яш төкүп.

Жутни кинәп көчмән шаир Назими,
Сази билән йәңгән еғир һазини.
Кечилири гүлхан бойлап Өсәктә,
Дәртмән әлгә беғишлиған сазини.

Көчмәнләр кеп, ғәзәлханни чөрдәп,
Олтиратти гүлханларни өрдәп.
Раван күйи долқунидин издәр әл,
Өскән йерин "Или, Сүйдүң, Күрә" дәп.

Дәрткә дәрман болуп мунда әшу саз,
Или таман қилар еди шох пәрваз.
Ухлиматти гүлхан йеқип көчмәнләр,
Бағ — Өсәктә таңни күтүп баһар-яз.

Әшу сазда җошқун исиян булиғи,
Әшу сазда яңрар Садир қошиғи.
Әшу саздин мәдәтлинип дәртмәнләр,
Әшу саздин гүп алатти очиғи.

Әшу сазда муқамларниң сеһри бар,
Әшу сазда аниларниң меһри бар.
Әшу сазда Назук билән Бақәмниң
Явға қарши тиғ көтәргән қәһри бар.

Әшу сазға ашиқ еди көчмәнләр,
Әшу сазға интилатти гүлшәнләр.
Титрәр еди қанат қақса әшу саз,
Әл қенини ичкән явуз дүшмәнләр.

Әшу сазда сөзләр Билал жүриги,
Унда яңрар әлниң әрик тилиги.
Ейтилғанда Назугумниң нахшиси,
Түрүләтти көчмәнләрниң билиги.

Әшу сазниң долқуни бар қенимда,
Әшу сазниң ялқуни бар тенимда.
У саз маңа мирас қалған бовамдин,
Шуңа униң шавқуни бар җенимда.

Әшу сазни челип бовам, саздин кейин,
Аһ уруп айрилди у көздин кейин.
“Мусапирлиқ дәрт түгүчи ва дәриха,
Қалмисекән мирас болуп биздин кейин”, —

Дәтти бовам өйдә чирақ янғанда,
Дутарни еп, әшу сазни чалғанда.
Мән үзәттим долқунида шу сазниң,
Өйдикиләр аңлап ухлап қалғанда.

У саз мәғрур яңрап таллиқ Өсәктин,
Орун алған шунда дәртлик жүрәктин.
Мән тиңшаймән шу көчмәнләр сазини,
Яркәнттики қери седә, дәрәқтин.

Жутумни күйләймән

Жутумни күйләймән ақ көңлүм билән,
Ақ нийәт, ақ қанатлиқ сөйгүм билән.
Әзәлдин чигилгәнғу аңа риштим,
Жүрәккә янған өчмәс көйгүм билән.

Һаятта өстүм әлгә садиқ болуп.
Яқлидим һәқиқәтни қаттиқ туруп.
Миллиардқа һәссә қошқан жутум билән.
Қәлбимгә кәтти бүгүн шатлиқ толуп...

Яңрайду мунда әлниң шат күлкиси,
Бу күлкә чин достлуқниң бир бәлгүси.
Жутумиз алтун данниң кани болуп.
Аталди мәликиниң бай өлкиси...

Бу жутниң келип көрсәң даласини,
Сүмирип тоймайсән һеч һавасини.
Мәрданә деханлири һәр күзлүги
Еқитар мәрвайит дан дәриясини.

Көр әйнә, малға толған яйлақлири,
Өркәшләп ақар сүтниң булақлири.
Чопанлар яйған сехи дәстиханда
Лиғирлап турар сүзмә-қаймақлири...

Жутумниң нами Яркәнт, даңқи мәшһур,
Алиду — течлиқ, әмгәк, қуяштин нур.
Һәр жили Қизил туғни қолдин бәрмәй,
Яшайду қериндаштәк хәлқи мәғрур.

Бу жутниң йүз жилға тәң өз тарихи,
Қойни кәң, хәлқи ишчан, йери сехи.
Улуғвар Октябрьдә қәд көтәргәч,
Әмгиги билән алға өрләр техи...

Ана йәр меһри билән сиңип сүйигимгә,
Ялқуни оралди ой тилигимгә,
Күйләймән жут арқилиқ Вәтинимни,
Түгимәс илһами яр жүригимгә...

Ана жүриги

(*ривайәт*)

Бурун заман бурунда
Бурун өткән заманда,
Яшиғанкән бир ана,
Бизниң шәриқ таманда.
Шу анининиң һаятта
Бирла оғли бар екән.
Ана әшу оғлиниң
Бәхти үчүн зар екән.
Ана бечарә тинмай,
Иссиқ-соққа қаримай,
Ялғуз өзи ишләркән,
Кечилири дәм алмай.
Ана балам дәйдекән,
Ғемини көп йәйдекән.

Лекин делиғур балиси
Буни һеч билмәйдекән.
Шундақ қилип у бала,
Әркә-тәйтаң чоң бопту,
Өткән-кәчкән қизларға,
Гәп сөзлири тоң бопту.
Бир күни бағ кочида,
Тосап апту бир қизни
Қоюп бәрмәй йолиға,
Дәпту аңа бу сөзни...
— Көйүп қалдим мән саңа,
Көйгинимни биләмсән?
Ялғуз бирла анам бар,
Мени десәң өләмсән?!
Қиз униң анисини,
Яқтурматти өзичә.
Алдап ахмақ балини,
Мундақ деди көзичә:
— "Тосма мениң йолумни,
Тохта, шәртим бар" дәпту.
"Орунлисаң шәртимни,
Саңа болай яр" дәпту...
— "Шәртим шуки бәк керәк,
Анаңдики бир жүрәк,
Шу жүрәкни әкәлсәң
Болай мән сениң демәк"...
Дәп қиз шәртни ейтипту
Наз қилип бир күлүпту.
Ахмақ бала мақул дәп,
Вәдисини берипту.
Бала өйгә пайпаслап,
Кирип кәпту һалсирап.
— "Немә болдуң жан
балам?" —
Дәпту ана һал сорап.
— "Ашиқ болуп бир қизға,
Көйүп қалдим жан ана.
Вәдә бәрдим алмақ боп,
Ейтай мәхситимни саңа."
— "Ейтқин балам сөзүңни,
Җеним билән аңлаймән.
Немә керәк сән үчүн,
Мән уни орунлаймән."
— "Жүрәк керәк мән үчүн,
Пәқәт сениң жүригиң,
Бәрсәң әшу жүрәкни.
Һасил болар тилигим."
— "Шуниң билән тилигиң,
Һасил болса җаһанда.
Берәй балам жүрәкни,
Қалмиғин сән арманда.
Арминиң шу болсила,
Маңа қулақ сал" дәпту.
Көксин йерип, жүрәкни,
— "Мана, балам, ал дәпту".
Очумлап еп жүрәкни,
Бала жүгрәп кетипту.
Бостанлиқ бағ тәрәпкә
Бирла сәкрәп йетипту.
Бирақ һелиқи лоли қиз
Көрүнмәпту һеч йәрдә...
Йәр жутқанму у қизни?!
Ғайип бопту бирдәмдә...
Бала чарлап әтрапни
Чиқипту бағ кочиға...
Йолда шаққа путлишип,
Зәхмә йәпту путиға.
Жүрәк қаңқип қолидин
Қум топиға чүшүпту.
У жүрәккә жан кирип,
Мону сөзләр чиқипту:
— "Җеним балам, жан балам,
Ағридиму бир йериң?!
Жиқилғанда путлишип,
Қайрилдиму бир йериң?!
Чекәндә қан туриду,
Йерилдиму бир йериң?!
Қаттиқ тегип ташлар,
Сүрүлдиму бир йериң?!" —
Дәпту ана жүриги,
Меһрин чечип балиға.
Шунда пүткүл тәбиәт
Баш египту аниға.

МӘСӘЛЛӘР

Булбулҗан билән Сеғизған

Бу бағда Булбулҗан яйратти,
Қизилгүл бәргидә сайратти.
Униң шох җошқунлуқ наваси
Баққа җан киргүзүп яңратти..

Яприғин қулақ қип гүл гия,
Интилип тиңшатти бағ гоя.
Бу тилсим навадин бәһри еп,
Баһар боп яшнатти кәң дуния.

У билән гүлшәнләр күләтти,
Күлкини қушларму сөйәтти,
Ялғузла бир лоли Сеғизған
Тарлиқ қип, тирикла өләтти.

Бир күни махтинип, шарақлап,
Керилди Сеғизған тарақлап.
— "Булбулдин мән гөзәл
сайраймән", —
Деди бағ ичидә валақлап…

Сөзи һеч гияға яқмиди,
Бир гүлму униңға бақмиди.
Каккукни алдимақ болғанди,
Бирақ у һелиси ақмиди.

Әшу чағ Сеғизған ойлинип,
Йөләкчи издиди бойлинип.
Қушқачму кәлмигән йениға,
— "Хәп!" — деди иландәк
сойлинип.

Шу күни чиқмиди сәйлигә,
Қайрилди түклири кәйнигә.
Чүнки шох Булбулҗан наваси
Қоймиди уни өз мәйлигә.

Терикти Сеғизған шу минут,
Көзидин учқунлап кәтти от.
Шундиму көрәңләп өзичә,
Махтанди у лоли, шор тумшуқ.

Сеғизған шум зуғуй әслидә,
Қутрайду гүлбаһар пәслидә.
Мәхсити булбулниң шәнигә,
Бир ора колашниң қәстидә…

Шуңа у түн бойи "Муш" болуп,
Яла сөз тоқуди хуш болуп.
Сәһәрдә деди у Булбулға:
— "Сән сөйгән гүл кәтти қуш
болуп…"

— "Ялған гәп!" — деди шох
Булбулҗан,
Қошулди сөзигә бағ, җаһан.
Түкәрди лолиниң үзигә,
Гүл гия нәпритин әшу ан.

Боғулди Сеғизған палақлап,
Тохтиди яла сөз җалақлап.
Булбулҗан алдида гүлхан боп.
Ечилди Қизилгүл парақлап…

Тәдбирлик җүҗә

Түлкә марап, синчилап,
Тал-тоқайни арилап…
Пурап қушлар изини,
Силҗиди — йәр беғирлап…

Туюқсизла алдидин —
Данлап өтти бир җүҗә.
Пайлап уни далдидин,
Биқинлиди — қув түлкә…

Түлкә ғиқилдап кәтти,
Нәпси тақилдап кәтти…
Бесип, ялмап алғанда,
Җүҗә чикилдап кәтти…

Деди җүҗә, түлкигә:
— "Мени йесәң, тоймайсән!
Бирла чишләм пәй турсам,
Өз мәйлимгә қоймайсән?!

Раса семиз анам бар,
Һөзүрлинип, йемәмсән!
Мени йесәң — пәй йәйсән,
Өзәң ойлап, көрмәмсән?!...”.

— Анаң нәдә? — дәп түлкә,
Йоған ачти ағзини...
“Қур ” қип, учтидә жүҗә,
Атти талға өзини...

Қонуп бүк тал бәргигә,
Йәтти күткән әркигә...
Шунда тәдбирлик жүҗә,
Мундақ деди түлкигә:

— Қутулдум, сән, қанхордин,
Мән яралған сап нурдин...
Анам нәдә, билмәймән?!
Чиқтим инкубатордин...

Яхшилиққа яхшилиқ

Ғунчәм дегән анининң
Ялғуз оғли бар еди.
Техи, әнди йәттә яш,
Ети Бәхтияр еди.

Бир күни кәч Бәхтияр,
Олтиратти сарайда.
Қалиғачниң бир балиси
Вичирлиди даланда.

Жүгрәп чиқип қалиғачниң
Көрди сунған путини,
Үз-көзигә сүртти,
Елип Бәхтияр уни.

Ана қалиғач шу чағда,
Учуп кәлди вичирлап.
Балисини сориди,
Бәхтиярни пеқирап.

“...Вичир, вичир, вичир, вич,
Биләлмидуқ сирни һеч.
Ейтип бериң, Бәхтияр,
Немә бопту, немә и...ш!”

— Аңла, қалиғач, һәй,
қалиғач,
Силәр йоқта бу бәңваш,
Петишмастин угида,
Мәйип бопту жиқилғач, —

Дәп Бәхтияр қалиғачқа,
Болған ишни уқтарди.
Ана қалиғач ойлинип,
Угисида олтарди...

Ойлап тапти Бәхтияр.
Сақайтишниң епини.
Кичик бир жүп чиғ билән
Теңип қойди путини...

Шундақ қилип күн өтти,
Һәптә өтти, ай өтти.
Қалиғачлар учум болуп,
Иссиқ тәрәпкә кәтти...

Келәр жили баһарда,
Қалиғачлар йетип кәлди.
Бәхтиярға тавузниң,
Уруғини елип кәлди.

Уруқни елип Бәхтияр,
Беғиға терип қойди.
Көп өтмәйла чечәкләп,
Тавуз чүшүп, рас болди...

“...Җеним апа, җан апа,
Тәргән тавуз чүшүпту.
Бири баркән әҗайип,
Чекип бақсам пишипту.

Зәмбил елип барайли,
Тавузни әпкеләйли.
Холум-хошнилар билән
Уни бөлүп тәң йәйли...”

Бар хошнилар топланди,
Һелиқи тавуз тилинди.
Уруқлири марҗан боп,
Әтрапларға чечилди...

Тавузни йәп көпчилик,
Бәхтиярдин хуш болди.
Яхшилиққа яхшилиқ!
Қандақ яхши иш болди!..

Бәхтиярни махтапту,
Хошниларниң барлиғи.
Лекин бәңваш Әхмәтниң,
Кәпту аңа тарлиғи.

Әхмәт келип өйигә,
Ухлалмапту шу күни.
Угидин бир қалиғач елип,
Сундурупту путини.

“Вичир, вичир, вичир, вич,
Әхмәт қилди яман иш.
Яманлиққа яманлиқ,
Унтумаңлар буни һеч...” —

Дәпла, ана қалиғач тез,
Учуп чиқип кетипту.
Аздин кейин Әхмәткә,
Уруқ әпкеп берипту.

Уруқни елип Әхмәт,
Етизлиққа терипту.
Тавуз чүшүп, пишқанда,
Өзи ялғуз тилипту...

Уруқлири һәрә боп,
Әхмәтни рас чеқипту.
Чидалмастин Әхмәт шох,
Мәлә яққа қечипту.

Хәлиқ көрүп Әхмәтни,
— “Ажратмаңлар, теч! ” — дәпту
Қалиғачларму вичирлап:
— “Саңа лайиқ иш!” — дәпту.

Балилар дәпту, Әхмәткә:
— “Болди әнди чоң ғоға.
Әқлиң болса чапсанирақ,
Кирип алғин лай суға!”

Һәй балилар, балилар,
Яманлиқни қилмаңлар!
Яхшилиққа яхшилиқ,
Буни һеч унтумаңлар!..

ҖАҺАН ӘДӘБИЯТИ

АЛЕКСАНДР СЕРГЕЕВИЧ ПУШКИН

Деризә

Йеқинда қара кечидә
Әркиси көкниң — толун Ай
Үзгәндә туман ичидә,
Көрдүм мән бир қиз һур чирай.
Олтарған йәккә хиялда
Қорқунуч орап көксини.
Хирә көрүнгән туманда
Йолларға тикип көзини.
“Мән мунда” қалди бири дәп,
Деризә ачти қиз шу ан.
Пахлан қоллири титрәп,
Булутқа кирди ай тамам.

“Тәләйлик” — дедим арманда
— Һаятиң өтәр бәхтияр,
Кечиләп мәнму барғанда,
Деризә қачан ечилар?

Достларға

Бәхшәнди достлар, силәргә
Алтун күнләр, кечиләр,
Қизларниң гөзәл һәм әркә
Силәргә көзи тикиләр.
Ойнаңлар күлүп боп һағда
Булутсиз, беғәм чағларда,
Тамашәңгә бепәрва
Күләрмән қарап яш ара.

Ағиниләргә

Дүшмәнлирим, һазирчә һеч сөз ейтмаймән.
Чапсан кәткән охшайду мениң ғәзивим.
Лекин, билгин, һәммиңдә диққәт-нәзәрим,
Өч елиштин пәйтидә зади қайтмаймән.

Қутулмас һеч қайси өткүр тирнақтин
Мән туюқсиз етилсам җәңгә, һуҗумға.
Бүркүт шундақ қурбанини алар қорулға
Қанат қеқип булутлар ара жирақтин.

* * *

Әгәр сени алдиса һаят,
Үзмә үмүт, ғәм қилма пәқәт.
Муңлуқ күндә әйлә итаәт,
Ишән, келәр шатлиқ күн әлбәт.

Дил келәчәк үмүттә яшар,
Бүгүнки күн муңлуқ һәм дағлиқ.
Һәммә чапсан нәгиду қачар,
Әткән нәрсә һәрқачан татлиқ.

Боран

Деңизниң дәһшәт долқуни
Ойниғанда қирғақ билән,
Көк гүмбәздин чақмақ ялқуни
Йорутқанда иштияқ билән,

Һава кәби чүмпәрдисини
Шамал ойнап, жулқулиған һәр ян,
Көрдүңму сән ақ кийгән қизни
Егиз қирғақ бойида турған?

Асман һәйвәт нурлар җилвидин,
Долқун урған көркәмдур деңиз.
Ишән маңа, гөзәл һәммидин,
Гөзәлдур шу қирғақтики қиз.

Һиссият

Йәнә булут үстүмдә,
Жиғлимақта... қараңғу.
Зитман тәғдир қәстимдә
Кәлтүрмәкчи ғәм-қайғу.
Сақлармәнму тәғдиргә
Мәғрурлуқни, нәпрәтни?
Қарши қоюп һәр йәрдә
Сәвирликни, ғәйрәтни?

Һерип җошқун һаяттин
Беғәм күттүм боранни.
Қутулуп бу һаләттин
Тапармәнму қорғанни?
Сезип келәр һиҗранни,
Бу язмишқа болуп лал,
Бир көрүшкә сән, ярни,
Алдиридим беамал.

Ей мунайим, периштәм,
Тил қат аста: кәчүргин.
Ғәм-қайғуни қилип җәм,
Көзүңдә бир өчәргин.

Хатирәң әшу сениң
Вуҗудумға беғишлар
Авалқидәк ишәнчим,
Күч, җасарәт, иптихар.

Анчар

Топриғи нәмсиз қуриған,
Гиясиз, тақир сәһрада.
Туриду гоя пасибан —
Анчар бир тәнһа җаһанда.

Муһити чаңқақ даланиң
Яратқуч, болуп дәрғәзәп:
Көкини қақшал — шахларниң,
Йилтизин әткән зәһәрләп.

Қовзақтин зәһәр ақиду
Иссиқта ерип тамчилап.
Кәчқурунлуғи қатиду,
Қуюлуп, момдәк пақирап.

Қуш келип аңа қонмайду,
Йолвасму салмас йолини.
Пәқәтла қуюн ойнайду,
Һәр янға чечип оғини.

Нәмлисә булут әгәрдә
Қарайған, көйгән яприғин.
Шахлардин ақар қум-йәргә,
Зәһәрлик болуп су-йеғин.

Бирақта адәм адәмни
Әвәтти буйруп сәпәргә.
Шу чөлгә қоюп қәдәмни
Қайтти у таңда зәһәргә.

Кәпигә қәдәм бастидә
Жиқилди һошсиз вә нимҗан.
Һакимниң аяқ астида
Бечарә қули бәрди җан.

Һакимдар оқлар учиға,
Зәһәрни сүркәп бемалал.
Теч ятқан хошна жутиға
Таратти шунда шум әҗәл.

Әкәлди момниң зәһәрлик,
Путағин тамам қуриған.
Ақатти тарам соғ тәри
Үзидин униң сарғайған.

* * *

Грузия қирлирин япти гугум,
Арагва алдимда шавқун салмақта.
Ғәмкин һәм тимәнмән, ширин муңум,
Сеғиниш сени дәп җанни алмақта.

Пәқәтла сени дәп... муңумни әнди,
Һечнәрсә йеңәлмәс, унтулдуралмас.
Дил ишқ отида йәнә янди,
Чүнки у сөйиду, сөймәй туралмас.

* * *

Мән сизгә ашиқ едим җан-дилимдин
Бәлки ишқ оти техи өчкини йоқ.
Бирақ әнди беарам қилмай сизни,
Җүрмәң сиз бу һаятта көп қайғуруп.

Қизғиниш, вайим билән от-кавап боп,
Мән сизгә бағлиғандим чин иштияқ.
Мән сизни шундақ сөйгән едимки, хоп —
Башқилар сөйүп көрсун сизни шундақ.

(*Һ. Бехниязов тәрҗимиси*)

ЧИҢҒИЗ АЙТМАТОВ

Әлвида, Гүлсари

Сүвә көтирилмәктә. Тағлар қарийип көрүнүшкә башлиди, әтрапта дала рошәнлишип, кәңәймәктә. Яр яқисидики өчүп қалған гүлханниң қарийип қалған чоғлири аста өчмәктә еди. Униң йенида мүрисигә җугисини ташлап, чечи ақирип қалған бовай туратти. Әнди йорғини җуга билән йепишниң һаҗити йоқ еди... Гүлсари башқа дунияға, периштәләр үйиригә раван болған еди...

Танабай өлгән атқа қарап туруп һәйран қалди — униңға немә болди! Гүлсари татишқан бешини арқисиға ташлап ятатти вә җүгәнниң петип кәткән орни көрүнүп туратти. Йерилип кәткән туяқлиридики тақилири йейилип, пүкүлмәс путлири созулуп ятатти. Әнди путлири билән йәрни дәссәлмәйду, йолларда из қалдурмайду. Кетиш керәк еди. Танабай атқа ахирқи қетим егилип қариди вә униң совуп қалған көзлирини япти, җүгәнни елип, арқисиға қаримай меңип кәтти.

У дала арқилиқ тағқа қарап маңди. Чоңқур ойға петип кетип баратти. Әнди қерип қалғанлиғини, күни түгәп қалғанлиғини ойлатти. У қанитидин аҗралған қуш охшаш илдам учатти, шериклиридин қелип өлүшни халиматти.

Самансурға хәт язимән дегән қарарға кәлди Танабай. Хәткә мундақ дәп язимән: Йорға Гүлсари есиңдиму? Есиңдә болуш керәк. Мән униңға минип, дадаңниң қешиға маңған едим. Сән өзәң әвәткән едиң мени. Өткән кечиси Александровкидин қайтип келивататтим, мениң йорғам йолда өлүп қалди. Кечичә атниң йенида олтирип, пүткүл һаятимни ойлап чиқтим. Йорға Гүлсари охшаш мәнма йолда өлүп қалимәнму... Сән мениң партиягә қайтишимға ярдәм беришиң керәк, оғлум Самансул. Өмрүм аз қалди. Илгири қандақ болған

болсаң, шундақ болғуң келиду. Дадаң Чоро өзиниң партбилетини райкомға елип беришни маңа бекарға вәсийәт қилмиғинини әнди яхши чүшиниду. Сән болсаң униң оғли вә мени, қери Танабай Бекасовни, яхши билисән.

Танабай жүгинини йәлкисигә ташлап, далада кетип баратти. Үзлиридин еқип чүшүватқан көз яшлири сақилини һөл қиливәткән еди. Лекин уни ейтматти. Бу йорға Гүлсари үчүн төкүлүватқан яш еди. Бовай көз яшлири арқилиқ йеңи таңға, тағ бағриға илдам учуп кетип барған тәнһа күлрәң ғазға қариди. Ғаз топиға йетишкә алдиратти.

— Учқин, учқин! — дәп пичирлиди Танабай. — Қанитиң талмаста топуңға йетивал.

Кейин йәнә еғир уһ тартип деди:

— Әлвида, Гүлсари!

У кетип баратти, қулиғиға қедимий нахша аңланди.

Ана төгә бирнәччә күндин бери тепирлап жүгрәп жүриду. Балисини издәйду, қичқириду. Нәдисән, қара көзлүк ботлиғим? Җавап бәрсәңчу!

СӘБИТ МУҚАНОВ

(*“Палван чолақ” романидин парчә*)

“Батур — анидин туғулиду”

Бу күндә қириқ тоққузда мениң йешим,
Сепилниң бузар чеғим тағ вә тешин.
Түнүгүн сентябрьниң базирида,
Көтәрдим әллик бир пут гирниң тешин.
Жиғилип орус, қазақ таң қелишти,
Болди дәп қәһримандин мону бесим.
Доға қоюп йәтмиш бәш сом челишқанда,
Сундурдум Карон палван қовурғисин.

У авулниң қишлиғи Қайрақти көлиниң яқисидики қелин орман арисида еди.

Бешиға чүшкән ғәм-қайғу, ичигә толған дәрт-һәсрәтни гүлдүрлигән һавадәк нәпәс елип, йеникләткүси келип көз йеши булақтәк аққан авулға һисдашлиқ қилғандәк, яки униң қайғусиға ортақлашқандәк күзниң шу күни түрүлүп чиққан қара булути челәкләп яғди, шамалму бәк қаттиқ чиқти.

— Болуңлар! Меңиңлар чапсан! Йоқилиңлар! — дәп атта әждиһадәк үшкәтқан полиция урядингиниң җонуған қамчиси чақмақ чаққандәк, пулаңлап, талай адәмниң дүмбисини тилип өтти.

Бөрә талиған қойдәк қизил-җия болған авул адәмлири башқа паналиғидәк йери йоқ болғашқа, полиция савап, һайдап чиққан қоралириға яңливаштин тиқилишқа башлиди.

— От! — деди урядник уларни маканидин қоғлап чиқалмиғандин кейин. Дәрһал авулниң һәр йеридин қоюқ қара ис қаплиған қоңур ялқун көрүнди. От ихтиярсиз һайдап чиққан хәлиқниң ағзидин шу оттинму иссиқ мону бир сөз яңриди:

— Қәдирлик макан, хош!

Бу ғәмсиз яшаватқан авул еди. Булту язда өткән болус сайлимида, шу авулниң бири, болуслуққа талашқан Тоқсанбайниң Сиздық дегән бейиға қарши чиққан. Бирақ Сиздық аваз бәргүчиләрни ахча арқилиқ сетивелип, сайлиғучи әмәлдарларға пара берип, болуслуққа сайланған. Қолиға ваңпа тегип, һакимийәт үстигә чиққандин кейин болса, өзигә қаршилиқ билдүргән авулларниң берикитини учиришни биринчи вәзипәм дәп һесаплиған. Шу жили Россиядин қазақ даласиға көчкән деханларни орунлаштуридиған падиша һөкүмитиниң мәһкимиси, Россияниң ичкирисидики шәһәрләрдин көчирилгән көчмәнләргә йәр сориғанда, Сиздық болус өзигә қарши болған авулларниң ичигә қошуп, мошу авулларниң қошуп,мошу авулниңму адәмлирини тәклип қилған. Көп кечикмәй, йәр өлчигүчи, көп йәрни өлчигән еди. Бирақ бу авулниң адәмлири бу өлчәшниң немә үчүн болуватқинини чүшәнмәй, қишниң ғемини қилип, илгәркидәкла олтиривәргәнди.

Кечикмәй күзму кәлди. Авулдики хәлиқләр чапқан чөпниң қорасиға догилап, қар учқундап, қишлиғиға келип қонғанда, туюқсизла соғ хәвәр аңланди:

— Көчисиләр!

— Нәгә? — дәп сориди авул хәлқи.

— Үч — төрт йүз дехан көчүп келиду, алди келипму қалди. Бу йәрдә әнди шулар яшайду.

— Биз қандақ қилимиз?

— Униң билән чаттиғим йоқ. Нәгә барсаңлар шу яққа бериңлар.

“Яқ, ундақла болмас”, дәп авул хәлқи беғәм олтарғанда, һарвулар билән пиядилири арилаш деханлар келип қалди.

Шу күни урядникму кәлди, авулға от қоюп, хәлқини көчәрди. Мана бар вақиә шу...

Күздә көчүшкә тәйярланмиған хәлиқ, урядникниң иландәк зәһирини чечип сөзлигән сөзи билән тилсиз йеғиниң тәптигә чидалмай, өз маканидин қозғалғини биләп бәш — алтә чақирим йәргә барғинида баш-айиғини жиғип мәслиһәтләшти.

— Һә, нәгә баримиз?

— Нәгә баридиғинимизни ким билсун?

— Падишағичә берип, әризә қилишимиз керәк, — деди бирси.

— Монуниң билҗирап, йоқ нәрсини ейтиватқинини қара, — деди иккинчи бири ғәзәплинип, — палан миң чақирим Кетрампорға берип, падишаға әризә қилимән дәп жүргәндә, мону мүкчәйгән қерилар билән йеңидин йәр дәссәп, тәлпүнгән балилар қирилип кәтмәмду? Алди билән мошуларниң бешиға пана тапайлуқтә. Нәгә әризә бериш һәққидә шуниңдин кейин ойлаштурармиз.

— Мошу дегиниң дурус, — деди бирлири, — бирақ бош турған макан һечнәдә йоқ. Биз жигирмигә йеқин өй. Нәгә сиғимиз?

— Әтраптикиләр әл әмәсму. Чечилмаймиз дегини болмас, атқа минип, авулларни арилап, бийил қишта питирап кәтсәкму, пана тепип олтирип турайли.

— Мошуниңдин башқа амал йоқ.

Бала-җақа қелин қариғай арисиға тиккән кәпиләрдә қалдидә, әрләрниң һәммиси атларға минип, әтраптики авулларни арилап кәтти. Әркәкләрдин авулда қалған пәқәт Баймырза еди.

— Һә, сән немишкә маңмидиң? — дегән соалға у:

— Балам йоқ, шуни издәймән, — дәп җавап бәрди.

— Қайси балаң?

— Нурмағамбет.

— Һә, у нәдә еди?

— Тайни көндүримән дәп әтигәндә кәткән, шуниңдин бери тейиму, өзиму йоқ. Астидики асав тай бир йәрдә өлтүрүвәтмисә болаттиғу.

— Немишкә әтигәнирәк ейтмидиң, һәммимиз издимәттуқму?

— Униңға урядник яр бәрмиди. Өзимизму әс-һошумизни йеңидин жиғиватимизғу?

Баймырзида ялғуз тайдин башқа ат йоқ. Буниңдин башқа улиғи — ялғуз қоңур чолақ өкүз.

— Хотун! — деди у аяли Қалампырға адәмләр кәткәндин кейин, — һелиқи өкүз нәдә екин, шуни минип балини издәп көрәй? Тай жиқитип, өлтүрүвәттиму ким билсун. Аман болса болаттиғу...

— Кәчкичә мингән өкүз, қоювәткәндин кейин отлап кәткән, узап кәтсә керәк, әтрапта көрүнмиди.

Баймырза өкүзни тепип кәлди.

— Суғармиған охшайсәнә? — деди Қалампыр өкүзни көрүп. — Биқини ичигә кирип кетиптиғу? Маң, җүгү.

— Өкүз ямғурда су ичәмду?

— Шуму сөз боптиму? Маң суғирип кәл!

Бу авулниң тохтиған йери, өткән жили йәрлирини көчүп кәлгәнләргә өлчәп берип, бу жил әтияздa өйлирини көчәргән авулниң йери еди. Баймырза бу жуттики бүк, қелин тал арисида қудуқ бар екәнлигини яхши биләтти.

У челәкни елип, өкүзни йетиләп маңди. Бу чағда ямғур пәсийип, асмандики булутлар парчилинишқа башлиған. Бирақ соғ шамал пәсәймигән. Күнниң олтирип кетип барғинини, пәқәт упуқтики һал-қизил рәңдики булуттинла сезишкә болатти.

Тал арисидики қудуқниң чәтлири гүмүрүлүп чүшкән, әтраптики дөң сериқ патқақ болуп кетипту. Баймырза челәккә бағлап, ағамчини қолидин қоюп бәргәндә, чоңқурдики сесиқ суниң пуриғини сезип, уссиған өкүзму бурнини мидирлитип, төвән иңишти. Су толған челәкни Баймырза жуқури көтириведи, мүрисигә бири қаққандәк болди, қариса саз патқақта тейилған өкүзи қудуққа ғулап кетиветипту.

Буни байқап, мәңдәп қалған Баймырза челәкниң ағамчисини тапини билән дәссәп, өкүзни мүңгүзидин тутувалди. Лекин тейилип кәткән өкүзни нәдин тохтиталисун. Өкүз жиқилған пети қудуққа чүшүп кәтти, Баймырзиму өкүз билән қудуққа чүшүп кетишкә аз қалди. Әтрапта жан адәм йоқ. Өкүз қудуққа ғулашқа башлиғанда у жан талишип, сәкпарә болди. Қудуқниң адәм белидәк төвинидә су. Беши билән чүшкән өкүз һәйәл қилмайла тунжуқуп қелиши мүмкин. Ялғуз өкүзи. У өлсә Баймырза қандақ қилмақчи?

Баймырза жан-тени билән чирмишип жүрүп, өкүзниң мүңгүзигә бағланған кәндир ағамчини тартип жүрүп бешичә ғулиған өкүзни қудуқтики судин миң бир жапалар билән чиқиришқа тиришмақта.

Йоған қара тал қудуқниң қешидики ярда өсүп, йетилгән екән. Өкүзниң суда туруп, силиқлишип кәткән мүңгүзидики ағамчини аран дегәндә шу талға бағлиди, өкүзниң беши судин чиқип туриду.

Буниңдин жуқури тартишқа униң дәрмани йоқ. Бар амалини қилип көргән Баймырза: “Қалампыр... Қалам ... пыр!” — дәп вақирашқа башлиди.

Бу аваз қулиғиға челиққан Қалампырниң жүриги дирилдәп кәтти. У “Нуржаным бирәр балаға учриғандиму” — дәп әнсириди. Мошу ой өзини тәшвишкә салған Қалампыр аваз чиққан тәрәпкә қарап маңди. Униңға авулниң бирнәччә аяли, балилири әгишип жүгрәшти. Қалампырниң Баймырзиға ейтқан әң қаттиқ сөзи.

“Бар бол” дегәндин ибарәт болди.

— Бар бол, өзәң бар бол! — деди у вақириған авазниң мәнасини уқуп.

— Иманимни учардиңғу, нерирақ тур.

“Нерирақ турниң” мәнасини чүшәнмәй, кәкә сақилини титиритип, кичигирәк көзини пақиритип, Баймырза Қалампырға қариған мәзгилдә, Қалампырниң қоли өкүзниң мүңгүзидики ағамчиға тәгди. Қудуққа сәл иңишип, қолини созуп ағамчини тутқан Қалампыр “һә” дәп бар күчи билән тартти. Шу мәзгилдә өкүзниң мүңгүзиму қолға илинғидәк йәргә келип қалди.

— Ағамчиниң учини путумға ора! — деди Қалампыр Баймырзиға.

— Немишкә?

— “Немишкә?”, сорап немә қилаттиң, чапсанирақ ориғин дәватимән!

Һечнемигә чүшәнмигән Баймырза чугулған ағамчиниң артуғини Қалампырниң ошуғиға ориғанда, серилмисун дегәндәк, учини Қалампыр тапиниға басти. Андин ағамчидин қолини бошаттидә, йәнә иңишип, өкүзниң икки мүңгүзидин тутуп, қудуқтин чиқирип алди...

“Қавул аял” дегән сөз, Қалампыр һәққидә аллиқачан тарқалған еди. Баймырзиниң яғач өй ясайдиған һүнири болидиған. Шу чағда ярдәмләшкән Қалампыр, қоли йетидиған йәргә йоған лимларни көтирип елип бериверидиған. Униңға жутниң һәвәси келип, һәйран қалатти. Һә, мону йоған өкүзни қудуқтин чиқириш жутни техиму һаяжанландурди. Бирдә һәжәплинип, бирдә рази болуп қудуқни қоршиған адәмләргә Қалампыр һәвәси кәлгәндәк тәкши қариған еди, көпчиликниң арисидин Нурмағамбетниңму беши көрүнди.

— Қозичиғим, — деди хошал болуп кәткән Қалампыр, нәдә болдуң, җеним? Бери кәлгинә! Сени йоқитип иманим қириқ гәз учтиғу...

Рәңги ақ-сериқ, қаңшалиқ, өткүр қара көзлүк бала қолини созған ағисиға кәлмәстин, бозирип туруп қалди. Әтраптики аяллар: “Бар, балам, бар” дәп, сайә-сала қиливеди, бала һетиқап артқа чекинди.

— Уруқчидәк туруп кажлиғини қара буниң, — деди аяллар. Яп-яш туруп шунчә тәрсағу? Қаққан қозуқтәк орнидин қозғалмайда...

— “Батур — анидин туғулиду, ат — байталдин туғулиду”, дегән сөз бар әмәсму, — деди бир аял, — Дадисиға тартса виҗиккинә бир немә болар еди. Бойиниң йоғанлиғини қаримамсән! Худди анисиниң өзи. Тилимизға таш...

МУНДӘРИЖӘ

Киришмә 3
Уйғур хәлиқ еғиз ижадийити
Тарихий қошақлар 4
Афрасияп һәққидә .... –
Қарахан падишаһим һәққидә .... –
Буғрахан һәққидә 7
Сутуқ Буғрахан һәққидә 9
Ата-анилар тоғирлиқ қошақлар 11
“Көч-көч” қошақлири 13
Лашман қошақлири .... —
Ақсу болусидин лашманға маңған жигитләрниң
ейтқан қошақлири 15
Әмгәк қошақлири. Хаң ишчилириниң қошақлири 16
Ома қошақлири 17
Молла Зәйдин ләтипилири
Сулайман мунариси 18
Мәккар содигәр вә Молла Зәйдин .... —
Әмәлдар .... —
Молла Зәйдин вә Молла 19
Пәйшәмбилик .... —

XI ӘСИР УЙҒУР ӘДӘБИЯТИ

Йүсүп Хас Һажип
Қутадғу билик 20
өз қерилиғини ейтқанлиғи баянида .... —
Тилниң пайдиси вә зийини һәққидә 24
Әқил вә билим һәққидә 25
Адаләт вә дуруслуқ һәққидә 27
Алимлар һәққидә 28
Деханлар һәққидә 29
Бәгләр (әл башқурғучилар) һәққидә .... —
Маһмут Қәшқәрий
“Дивану луғәтит түрк” китавидин парчилар 32
Ов қошақлири .... —
Яз қошақлири 33
Несиһәтләр 34
Насиридин Бурһанидин оғли Рабғузи
“Йүсүп — Зүләйха” қиссисидин парчә 36

XX ӘСИР УЙҒУР ӘДӘБИЯТИ

Нәзәрғожа Абдусәмәтов
Яш уйғурға 40
Кичиккинә Риза 41
Абдулһәй Муһәммәдий
Розахун 42
Өмәр Муһәммәдий
Әтияз әтигәнлиги 51
Ғазаңлар чүшкәндә 54
Үзмәңлар .... —
Булбул кәпту 55
Мәтбуат беғимиз 56

Мөмүн Һәмраев
Долқунлар арисида 57
Еғир күнләрдә 68
Абдухалиқ Уйғур
Уйғурум 83
Һар 84
Ғәзәп вә зар .... —
Нур Исрайилов
“Өлмәс” йезисида 85
Һезим Искәндәров
Малчи анининң қошиғи 100
“Ши” ямул 103
Назук Бағкәтмәндә 110
Назук сәпәрдә 111
Сәксән икки күн 113
Абдуреһим Өткүр
Идиқут 114
Баһар чиллаймән .... —
Рубайилар 115
Лутпулла Мутәллип
Ғәзәл 118
Пәрият .... —
Бизниң Мәмәт .... —
Баһар һәққидә мувәшшәһ 120
Хош! .... —
Вәтән әла, хәлиқ әла! 121
Һезмәт Абдуллин
Ана тилим 122
Әссалам, Енисей .... —
Абай билән Билал 123
Көчләр изи 124
Дехан күзи 125
Челәк дәрияси .... —
Назугум өңкүри алдида 126
Йәттису 127
Бенакарлар .... —
Одиға атқан оқ 132
Илия Бәхтия
Устазимға 135
Туғулған әлгә муһәббитим бар .... —
Уйғурларни тонуштуруш 136
Яңрар солдатниң сөзи 137
Мән көрдүм .... —
Яхши адәмләр һәққидә сөз 138
Зия Сәмәдий
Ғени Батур 139
Уйғур театрчилиқ сәнъити вә драматургия
“Анархан” драмисидин 152
Йүсүп Илияс
Унтулмас он икки жил 164
Һезим Бәхниязов
Устаз 175

Өтәр вақит 175
Зордун Сабир
Амәт 176
Маһмут Абдурахманов
Турнилар 193
Қәбир бешида 195
Сәзмидим 196
Ғулҗа йоли .... —
Қурван Тохтәмов
Шу бир кечә 198
Шайим Шаваев
Биппил 202
Рәһимжан Розиев
Ечилмас гүл 207
Үмүт 209
Дост билән дүшмән 212
Қурбан Барат
Кесилгән тоғрақ 212
Мөмүнжан Һәмраев
Ана тилимдин айрилсам 215
Әкәлгинә, дутаримни .... —
Бәхит 216
Анам 217
Әхмәтжан Һаширов
Хаман ашлиққа толғанда 217
Адәмниң көңли дегән 222
Илахун Һошуров
Вәтәнсиз мениң қәлбим — мусапир 226
Әй, пәләк! 227
Хелил Һәмраев
Дан — хаман 228
Ана қоли .... —
Билалниң жүрәк зари 229
Жутумни күйләймән 230
Ана жүриги 231
Мәсәлләр
Булбулжан билән Сеғизған 233
Тәдбирлик жүжә .... —
Яхшилиққа яхшилиқ 234

ЖАҺАН ӘДӘБИЯТИ

Александр Сергеевич Пушкин
Деризә 236
Достларға .... —
Ағиниләргә .... —
Боран 237
Һиссият .... —
Анчар 238
Чиңғиз Айтматов
Әлвида, Гүлсари 239
Сәбит Муқанов
“Батур — анидин туғулиду” 240

Учебно-методическое издание

Составители:

Хамраев Алимжан
Садирова Гульчихрам
Зилавдинова Гузилам
Абдримова Арзигуль

УЙГУРСКАЯ ЛИТЕРАТУРА

Хрестоматия

Учебное пособие для 7 классов общеобразовательных школ

(*на уйгурском языке*)

Китапта рәссамлар *Ғази Әһмәд, Нияз Керим, Муһәббәт Һетахуноваларниң* әсәрлири пайдилинилди

Редактор *Р. Ғоҗамбәрдиев*
Бәдиий редактор *А. Ақыл*
Техникилиқ редактор *И. Тарапунец*
Компьютерда сәһипилигән *Б. Нөкер*

ИБ № 5655

Нәширгә қол қоялди. Формати $70\times100^{1}/_{16}$. Офсетлиқ қәғәз .
Һәрип түри "SchoolBook Kza". Офсетлиқ нәшир. Шәртлик басма тавиғи .
Шәртлик бояқ һәҗими. Һесапқа елинидиған басма тавиғи .
Тиражи данә. Буйрутма №

"Мектеп" нәшрияти, 050009, Алмута шәһири, Абай проспекти, 143
Факс: 8(727) 394-37-58, 394-42-30
Тел.: 8(727) 394-41-76, 394-42-34
E-mail: mektep@mail.ru
Web-site: www.mektep.kz